

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE HUKUK SİSTEMİ

Nejat YILMAZ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara-2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE HUKUK SİSTEMİ

Nejat YILMAZ

Yüksek Lisans Tezi

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU**

Ankara-2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE HUKUK SİSTEMİ

Nejat YILMAZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1. Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

2. Prof. Dr. Üçler BULDUK

3. Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

Tez Savunması Tarihi

18.03.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU danışmanlığında hazırladığım, “**Büyük Selçuklu Devleti’nde Hukuk Sistemi**” (Ankara, 2025) adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi kabul ederim. Ayrıca, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

21.03.2025
Nejat YILMAZ

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde ilk adli teşkilatı oluşturmak suretiyle hak ve adalet arayışını devletin diğer vazifelerinden ayrı tutan Hz. Ömer'in, sosyal adaleti sağlamak adına tesis ettiği adil düzenin, müteakip dönem kurulan İslâm devletlerine de emsal teşkil ettiği görülmektedir. Bu devletlerden biri olan ve temelleri Selçuk Bey tarafından atılan Büyük Selçuklu Devleti, Dandanakan Zaferinden itibaren hakimiyet anlayışı içinde, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer alan hukuki kurumların oluşumuna katkı sağlamış ve yaklaşık bir asır sonrasında Sultan Sencer'in ölümü neticesinde tarih sahnesinden ayrılmıştır.

Türklerin İslam Medeniyeti dairesine girmesini müteakip kısa sürede imparatorluk seviyesine ulaşan ilk büyük devlet, Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçuklular, kurulduğu tarihten itibaren geniş bir coğrafyaya hükmeden, gerek devlet idaresi gerekse devlet teşkilatı açısından büyük yeniliklere ön ayak olan ve adalet ile eşitliğe dayalı bir toplum düzeni içinde varlığını sürdürmüş bir devlettir.

Ancak; Türk Tarihi ve hukuk sistemi ile ilgili yazılı kaynaklar incelendiğinde, Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti'ne ait kaynakların sayıca fazla olmasına rağmen, Büyük Selçuklu Devleti'nin özellikle hukuk sistemi ve adli kurumlarına ilişkin kaynakların yeterli olmadığı, bu yüzden Selçuklu döneminin başta devlet ve hukuk teşkilatı olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına yönelik tespitlere ilişkin araştırma yapacakların bilgisine sunulması konusunda yetersiz kaldığı görülmektedir.

Selçukluların egemenlik kurdukları sahada, günümüzde yirmi sekiz devletin varlığını sürdürdüğü göz önüne alındığında; gerek İslâm Medeniyetine altın çağını yaşatan, gerekse dünya tarihinde kalıcı izler bırakan Büyük Selçuklu Devleti'ne gereken seviyede değer ve önem verilmesi gerekmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmanın nihai amacı, Büyük Selçuklu Devleti'nin adalet anlayışı ve hukuk sistemine ilişkin bilgi boşluklarının doldurulması, Selçuklu hukuk ve adalet yapısının analiz edilmesi ve içinde bulunduğumuz dönemde hukuki temellere dayalı bir hukuk devletinin her daim idamesini sağlamak adına gerekli derslerin çıkarılmasıdır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuk sisteminin incelenmesinin bir diğer sebebi ise diğer İslâm ülkelerine nazaran, adalet ve hakkın tesisinde şer'i ve örfi hukuk

kurallarının harfiyen uygulanmasında ve adalete dayalı bir yönetimin idamesinde gösterilen başarının altında yatan sebeplerin araştırılmasıdır.

Çalışma esnasında, nitel araştırma yöntemlerinden, anlatıma dayalı bir yöntem kullanılmış, Selçuklu hukuk sisteminin oluşum aşamasını analiz etmek üzere, İslâm hukuku kuralları genel hatlarıyla ele alınmış ve Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığını koruduğu süre boyunca uyguladığı hukuk sistemi ile adli teşkilat yapısı örnekler üzerinden detaylı incelenmiştir.

Çalışma kapsamında; gerekli tespitlerde bulunulması adına, çalışma konusunun sınırları ise tarihsel dönem bazında daraltılarak, sadece Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarlığı süresince uyguladığı hukuk ve adalet sistemi incelenmiş, Irak Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Suriye Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti hukuk sistemi, ana fikirden uzaklaşmamak için tez çalışması esnasında ele alınmamıştır.

Son olarak; tez çalışması esnasında, tez konusunun ana bölümlerinin tespit edilmesinde beni yönlendiren, tez yazım aşamasında ise yazılı kaynakların temini ve yaptığı olumlu katkıları ile desteğini esirgemeyen değerli hocam, Sayın Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU'na şükranlarımı sunar, saygılarımı arz ederim.

Nejat YILMAZ

Ankara 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vii
TABLolar	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA İSLÂM HUKUKU

1. DÜNYA VE TÜRKİYE GENELİNDE HUKUK SİSTEMLERİ İLE İSLÂM HUKUKUNA GENEL BAKIŞ	13
1.1. İslâm Hukuku'nun Oluşumu Ve Gelişimi	18
1.2. İslâm Hukukunda Şer'i Hukuk Ve Örfi Hukuk	19
1.3. İslâm Hukukunda Bedeni, Ruhi Ve Hürriyeti Bağlayıcı Ceza Türleri	20
1.4. İslâm Ceza Hukukunda (Ukubat) Suç Ve Cezalar	21
1.4.1. Had Suçları ve Cezaları	22
1.4.1.1. Hırsızlık	23
1.4.1.2. Yol Kesme - Silahlı Gasp Ve Soygun (Hırabe)	23
1.4.1.3. Zina	24
1.4.1.4. Zina İftirası (Kazf)	25
1.4.1.5. Şarap İçme - Sarhoşluk	25
1.4.1.6. İrtidat (Ridde - Dinden Çıkarma)	25
1.4.1.7. İsyan (Bağy)	26
1.5. Kısas Suçları ve Cezaları	27
1.5.1. Adam Öldürme	27
1.5.2. Yaralama (Müessir Fiiller)	29
1.6. Tazir Suçları Ve Cezaları	30
1.7. Kişi Hak (Vücub) Ehliyeti	30
1.8. Fiil Ehliyeti	31
1.9. Hukuk Kurumu Olarak Fetva	32

İKİNCİ BÖLÜM
ANA HATLARIYLA
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE HUKUK TARİHİ

2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE GENEL BAKIŞ.....	34
2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Dönemleri.....	36
2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Adalet Ve Hukuk Anlayışı.....	38
2.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Adli Kurumlar	43
2.3.1. Sultanlık Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	45
2.3.2. Örfi Hukuk ve Divân-I Mezâlim Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	47
2.3.3. Vezirlik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar.....	55
2.3.4. Meliklik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	57
2.3.5. Dâdbeylik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	58
2.3.6. Âmid Makamına Ait Hukuki Uygulamalar.....	60
2.3.7. Askeri Vali (Şahne-Şihne) Makamına Ait Hukuki Uygulamalar .	61
2.3.8. Hares Emirliği Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	61
2.4. Şer'î Hukuk Sistemi	62
2.4.1. Kādilkudât Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	63
2.4.2. Kadılık Makamına Ait Hukuki Uygulamalar.....	66
2.4.3. Kadıy-ı Leşker (Askeri Kadı) Makamına Ait Hukuki Uygulamalar	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE
ÖZEL HUKUK (MEDENİ HUKUK, BORÇLAR HUKUKU VE EŞYA HUKUKU)
İLE KAMU VE CEZA HUKUKUNA YÖNELİK UYGULAMALAR

3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ÖZEL HUKUK (MEDENİ HUKUK, BORÇLAR HUKUKU VE EŞYA HUKUKU), KAMU VE CEZA HUKUKUNA YÖNELİK UYGULAMALAR	74
3.1. Medeni Hukuk.....	76

3.1.1. Aile Hukuku (Evlilik, Boşanma, Velayet)	77
3.1.1.1. Evlilik Kurumu Uygulaması	77
3.1.1.2. Nikâh Akdinde Vekâlet Uygulaması.....	78
3.1.1.3. Nikâh Akdinde Mehir Uygulaması	79
3.1.1.4. Levirat Uygulaması	79
3.1.2. Boşanma Ve Nafaka Uygulaması	80
3.1.3. Vasi Tayin Edilmesi Uygulaması.....	80
3.2. Vakıf İdaresi Uygulaması	81
3.3. Miras Hukuku (Muris, Varis, Tereke)	82
3.4. Borçlar ve Eşya Hukuku	83
3.5. Kamu Hukuku (İsyanlar - Toprak Hukuku ve İktâ).....	84
3.5.1. Devlete Karşı Yapılan İsyanlara İlişkin Hukuki Uygulamalar	86
3.5.2. İsyanlara İlişkin Nihai Değerlendirme	90
3.5.3. Savaş Hukuku Kapsamında Uygulamalar.....	91
3.5.4. Toprak Hukuku ve İktâ Sistemi	91
3.6. Vergi Hukuku.....	96
3.7. Ceza Hukuku.....	98
3.7.1. Ev Hapsi Cezası Uygulaması	99
3.7.2. Onur Kırıcı Cezalar ve Şehri Terk Cezası Uygulaması	100
3.7.3. Gözlere Mil Çekme Cezası Uygulaması	100
3.7.4. Uzuvarların Kesilmesi Cezası Uygulaması.....	101
3.7.5. Ölüm Cezası Uygulaması.....	101
3.7.6. Kısas Cezası Uygulaması	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ
HUKUKÎ UYGULAMALARI

4. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ HUKUKÎ UYGULAMALARI.....	103
4.1. Sultan Tuğrul Dönemi Uygulamaları (1040-1063).....	106
4.2. Sultan Alp Arslan Dönemi Uygulamaları (1063-1072).....	108
4.3. Sultan Melik-Şâh Dönemi Uygulamaları (1072-1092).....	110
4.4. Sultan Berkyaruk Dönemi Uygulamaları (1094-1104).....	123

4.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Uygulamaları (1104-1118).....	123
4.6. Sultan Sencer Dönemi Uygulamaları (1119-1157).....	124
4.7. Büyük Selçuklu Devletinde Adalet ve Hoşgörü Yönetimine Dair Tespitler	127
SONUÇ	129
KAYNAKÇA.....	136
EK'LER	149
ÖZET	174
ABSTRACT.....	175

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklama
a.g.e.	Adı geçen eser
BKMK	Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları
b.	bin, ibn
Bkz.	Bakınız
Çvr.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
D.T.C.F.D.	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi
İA	İslâm Ansiklopedisi
md.	Madde
öl.	Ölüm Yılı
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
trc.	Tercüme
Trk.	Türkçe
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDV	Türk Diyanet Vakfı
Ünv.	Üniversitesi
vb.	ve benzeri
yay.	Yayınları, Yayınlayan
s.	Sayfa

TABLolar

	Sayfa
Tablo 1. Hukuk, Din, Ahlak, Görgü ve Nezaket, Örf-Âdet Normları	2
Tablo 2. Tarihte Kurulan Dört Büyük İslâm Devleti ve Türk Devleti	35
Tablo 3. Büyük Selçuklu Tarihi I. Dönem (940-1040) Kuruluş Dönemi.....	149
Tablo 4. Büyük Selçuklu Tarihi II. Dönem (1040-1092) İlk İmp.'luk Dönemi	156
Tablo 5. Büyük Selçuklu Tarihi III. Dönem (1092-1117) Fetret dönemi.....	165
Tablo 6. Büyük Selçuklu Tarihi IV. Dönem (1117-1157) İkinci İmp.'luk Dönemi.....	169
Tablo 7. Büyük Selçuklu Tarihi V. Dönem Bölünme Dönemi	172
Tablo 8. Büyük Selçuklu Devleti Soy Ağacı.....	173

GİRİŞ

Hukuk; Latince; **ius**, İngilizce; **law**, Arapça ise **hak** kelimesinin çoğulu olan, haklar anlamına gelir. Hukuksuz bir toplum ve toplumsuz hukuk olmadığından, toplum hayatının huzur ve güven içinde sürmesi adına, sağlıklı bir düzenin kurulması ve bu düzenin sürekli olarak muhafaza edilmesi için toplumun sahip olduğu hukuk kurallarına uyulması gerekmektedir. Bu minvalde, insanlık tarihi kadar eski olan hukuk, tanım olarak; toplumda huzur ve refahı sağlamak amacıyla, bireylerin birbirleriyle ve devlet ile aralarındaki ilişkileri düzenleyen, aynı zamanda uyulmaması halinde müeyyidelere (ceza) tabi tutulan kurallar bütünüdür.¹

Tarihsel süreçte toplum nezdinde görülen kurallar, “*din kuralları, ahlak kuralları, görgü ve nezaket kuralları, örf-âdet kuralları ve hukuk kuralları*”² olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum tarafından uyulması önem arz eden söz konusu kurallardan;

Dine dayalı kurallar; kul ve Tanrı arasındaki ilişkiyi düzenlemekte olup insanların öldükten sonraki hayatlarında, huzurlu ve mutlu olmaları adına, bu dünyada din kurallarına uygun olarak davranmalarına yöneliktir. Bu kurallar, kutsal kitaplarda da yer aldığı üzere, insanları kötülükten uzak tutmaya, dürüst davranmaya, yalan söylememeye, hayırlı işler yapmaya, günah işlememeye, aksine sevap kazanmaya yönelik eylemlerden oluşmaktadır.³

Ahlâka dayalı kurallar; içinde yaşadığımız topluma, bulunduğumuz zamana ve hayatımızı idame ettirdiğimiz coğrafyaya göre değişiklik arz etmekle birlikte, insanın iyi ve doğru davranması halinde, toplum nezdinde saygınlık görmesine, kötü ve yanlış davranması durumunda ise saygınlığını kaybetmesine, dolayısıyla kişinin vicdanı ile baş başa kalmasına neden olan kurallar bütünüdür.⁴ Ahlak kuralları, fertlerin; başka insanlara yararlı olmalarını ve zarar vermemelerini temenni ederek, her çeşit kötülükten uzak durmalarını, aile ve toplum adına iyilik yapmalarını tavsiye eder.⁵

¹ Süleyman Yılmaz, Abdülkerim Yıldırım, “*Medeni Hukuk - I*”, Seçkin Hukuk, Ankara, 2020, s. 30.

² Kemal Gözler, “*Hukukun Temel Kavramları*”, Ekin Yayınları, 2021, s. 16.

³ Mustafa Dural, Suat Sarı, “*Türk Özel Hukuku Cilt I, Temel Kavramlar ve Medeni Kanunun Başlangıç Hükümleri*”, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2022, s.3.

⁴ Dural, Sarı, “*Türk Özel Hukuku, Temel Kavramlar ve Medeni Kanunun Başlangıç Hükümleri*”, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2023, s. 2.

⁵ Fikret Eren, “*Borçlar Hukuku Genel Hükümler*”, 28. Baskı, Yetkin Yayınları, İstanbul, 2023, s. 93.

Görgü ve nezakete dayalı kurallar; insanların toplum içinde uymak zorunda hissettikleri davranış (selâmlaşma, el öpme, gidilen yere göre uygun kıyafet giyme, yemek yeme adabı vb.) kurallarıdır.⁶

Örf-âdete dayalı kurallar; bir toplumda uzun süreden beri uygulanmakta olan (maddi unsur), uyulmasına yönelik toplum nezdinde genel bir inanç olan (manevi unsur) ve içinde bulunulan topluma göre değişiklik arz eden kurallar bütünüdür.

Hukuk kuralları ise toplumda güven ve düzen içinde yaşamak isteyen insanların birbiriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen, ancak yukarıda izah edilen diğer kurallardan farklı olarak, birey tarafından ihlâl edilmesi hâlinde, devlet iradesi gereği, uyulması **zorunlu ve düzenleyici normlardan** oluşmaktadır.⁷

Bahse konu kuralların koruyucusu ve yaptırım türü açısından detayları, aşağıdaki Tablo-1’de yer almaktadır.

Tablo 1.

Hukuk, Din, Ahlak, Görgü ve Nezaket, Örf-Âdet Normları⁸

	Din Normları	Ahlak Normları	Görgü ve Nezaket Normları	Örf ve Âdet Normları	Hukuk Normları
Koruyucusu	İlahi	Birey ve Toplum	Toplum	Toplum	Devlet
Yaptırımı	İlahi Yaptırım (Cennet / Cehennem)	Vicdani Yaptırım	Toplumsal Yaptırım	Toplumsal Yaptırım	Cebri Yaptırım (Hapis, Para cezası vb.)

Hukuk kuralları açısından norm;⁹ ”kural olarak benimsenmiş, yerleşmiş ilkeler ile kanuna uygun bir durumu ifade eder”.¹⁰

⁶ Dural, Sarı, “Türk Özel Hukuku, Temel Kavramlar ve Medenî Kanununun Başlangıç Hükümleri”, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2023, s. 3.

⁷ Abdullah Kahraman, “İslam Hukukuna Giriş”, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, s. 25.

⁸ Süleyman Yılmaz, Abdülkerim Yıldırım, “Medeni Hukuk - I”, s. 36.

⁹ “Norm, Fransızca “norme” kelimesinden dilimize geçmiş olup köken itibariyle Latince’dir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde norm, “1. Yargılama ve değerlendirmenin kendisine göre yapıldığı ölçüt, uyulması gereken kural, düzgü; 2. Önceden belirlenmiş kalıp, düzgü” şeklinde tanımlanmıştır.3. Norm, en geniş ve özlü anlamıyla ölçüttür. Hukuki norm da hukuki ölçüt demektir. Hukukta norm denildiği zaman, ölçüt olma özelliği gösteren tüm unsurlar akla gelir. Buna düşünme ilkeleri de uygulama ilkeleri de dâhildir. Geçerliliğinde şüphe bulunmayan kurallar da norm olarak kabul edilir. Bir kuralın geçerliliğinde şüphe varsa normluğunda da şüphe vardır. Uygulamada ölçüt alınması beklenen her norm, bir beyan ve buyruk olarak algılanır. Norm, olması gerekeni ifade eder. Bu kapsamda norm, kuraldan da buyruktan da daha geniş bir kavramdır. Normların daima yazılı olması beklenemez. Tersine, toplumsal hayatı şekillendiren pek çok kabulün ve davranışın dayanağı yazısız normlardır.” Bkz. Emir Kaya, Alperen Dağlı, “Uygulama Boyutuyla Normlar Hiyerarşisi”, Araştırma Makalesi, DOI:10.47136/asbuhfd.1270364, ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi (2023/2), s. 581-582.

¹⁰ “Türkçe Sözlük”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Norm kavramı, bireylerin davranışlarını tanımlayarak, toplum düzeni içinde nasıl davranmalarını belirten, dolayısıyla haklarının, borçlarının ve özgürlüklerinin korunması açısından kendilerini sınırlayan kurallara ve davranışlara ilişkin kıstaslardır. Diğer bir ifade ile neyin yapılmasına veya neyin yapılmamasına (gereklilik önermeleri) yönelik kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsana dair bilgilerden (epistemoloji) veya kültüre (örf-adet) dayalı bilgilerden normatif sonuçlar elde edilmektedir. Buyurma özelliği içeren normlar, kurallara benzese de birbirinden farklı tanımlardır.

“Toplumsal yaşamın dayanağı olan normlar; zamanla kural, düzen, tertip, töreye dönüşmüşlerdir.”¹¹

Sonuç olarak toplum hayatında uyulan kurallar, temel insan haklarını (eğitim hakkı, çalışma hakkı, sağlık hakkı, barınma ve beslenme hakkı vb.) ortaya çıkaran ve kaynağı toplum olan normlardan türemektedir.¹² Diğer yandan, bilgi ve adalet ilişkisi kurulmadığı takdirde bir normun ortaya konulmasına imkan bulunmamaktadır.

Bir hukuk kurallarının geçerli olabilmesi için;

- a. Normatif nitelik taşıması,
- b. Devlet gücü ile konulmuş emir veya yasaklar içermesi,
- c. Toplum hayatı içindeki davranışları düzenlemesi,
- d. Muhatabının insan olması,
- e. Kurallara uymayan bireylere ise devlet tarafından cebir ve müeyyide uygulanması, şartlarını bir arada sağlaması gerekmektedir.¹³

Hukuk normları dışındaki diğer normlar ise toplumsal düzeni ve barışı sağlamak için yeterli değildir. Zira hukuk kurallarına uyulmamasının bir devlet yaptırımına tabi olması (adli para cezası, hapis cezası vb.) açısından diğer normlara göre farklılık içermektedir.

Sonuç olarak **hukukun nihai amacı**; adalete ve sağlam temellere dayalı bir toplum düzenini tesis etmektir.

¹¹ Tuğba Güngör İlerler, Asena Altın Gülova, “Örgütsel Kurallar ve Normlara Uyuma Davranışına Örgüt Kültürü Bağlamında Kavramsal Bir Bakış”, İzmir Democracy University Social Sciences Journal, İzmir, 2020, s. 136.

¹² Tuğba Güngör İlerler, Asena Altın Gülova s. 136.

¹³ Kemal Gözler, s. 16.

Bu minvalde, mastar isim olarak kullanılan **adalet** kelimesi;

“davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak ve eşit kılmak” demektir.¹⁴

Aynı kökten gelen, **adl** kelimesi; “orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı” anlamında kullanılmaktadır.¹⁵ **Adl** kelimesi sıfat halinde kullanılması halinde ise **âdil** kelimesi ile eş anlamlıdır.¹⁶

Türk hukuk tarihi analiz edildiğinde karşımıza çıkan adalet kavramı;

“Hak ve hukuka uyma, herkesin hakkını gözetme, doğruluktan ayrılmama, hakkaniyet, adl ve bir cemiyette kanun ve nizam yoluyla hakların karşılıklı olarak korunması ve dengeli tutulması” demektir.¹⁷

Adalet adaletin zıddı olan zulüm kapsamında ise;

“Adalet; düzenli ve dengeli davranma, her şeyin ve herkesin hakkını verme, haksızlıklardan uzaklaşarak orta yolu tutma, bir şeyi yerli yerine koyma, insaf ve eşitlik anlamlarındadır. Adaletin zıddı olan zulüm; hıyanet ve insafsızlıktır.”¹⁸

Devletin ve kamu düzeninin esasını oluşturan adalet; egemenliğin temelidir. Kur’ân-ı Kerim’de adaletin ölçüsü ve dayanağı, hakkaniyet olup adalet ancak hakka uyulduğu takdirde elde edilebilen bir unsurdur.¹⁹ Hz. Ömer’in sözü olan ve günümüzde mahkeme salonlarımızın duvarlarına asılı olan “Adalet mülkün temelidir”²⁰ sözünde yer alan mülk ise devlet, iktidar, düzen, egemen, ülke ve saltanat anlamlarına gelmektedir.²¹

¹⁴ TDV “İslâm Ansiklopedisi”, I. Cilt, s. 341-343.

¹⁵ TDV “İslâm Ansiklopedisi”, I. Cilt, s. 341-343.

¹⁶ TDV “İslâm Ansiklopedisi”, I. Cilt, s. 341-343.

¹⁷ Adalet Bakanlığı, “Değer”, Aylık Kültür ve Yaşam Dergisi, Eylül 2020, sayı 81, s. 6.

¹⁸ Adalet Bakanlığı, “Değer”, Aylık Kültür ve Yaşam Dergisi, Eylül 2020, sayı 81, s. 36.

¹⁹ Mustafa Çağrıncı, (1988). “Adâlet”, TDV İA, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, C. I, s. 341.

²⁰ Metinde geçen “mülk” sözcüğü, Arapçadaki asıl anlamıyla “iktidar ve devlet”tir. Onun için bu özdeyiş “Adalet devletin temelidir” biçiminde anlaşılmalıdır. Aslının Arapça “el-adlü esâsü'l-mülk” olduğu ifade edilen ve bir görüşe göre Roma hukukundan Arapçaya geçmiş bir çeviri olduğu belirtilen, bir görüşe göre de Hazret-i Ömer’in söylediği rivayet edilen bir özdeyiştir. Kur’an’ın altmış yedinci suresi olan *Mülk* suresinde bu sözcük, “hâkimiyet, hükümlerlik, hükümdarlık ve tasarruf” (İA 1997:797) anlamlarında kullanılmıştır. (Bkz. Abdullah Bağdemir, “Adalet Mülkün Temelidir Özdeyişi Üzerine”, Turkish Studies,

Yusuf Has Hacib'in eseri Kutadgu Bilig'de (diğer adı ile Saadet Bilgisi, devlet olma bilgisi) dört ana karakter bulunmaktadır. Her bir karakterin bir değeri temsil ettiği söz konusu eserde;

- a. Gündoğdu karakteri; Sultanı yani adaleti,
- b. Öğdölmüş karakteri; Veziri yani aklı,
- c. Aydoldu karakteri; Bilge kişiyi yani saadeti,
- d. Odgurmuş karakteri ise; akıbeti yani sabrı ifade etmektedir.²²

Bu anlamda, adalet; sultanın oturduğu, “birbirine bağlanmış üçayaklı gümüş bir taht”²³ olarak hem hükümdarın hem de devletin bir özelliğı olarak karşımıza çıkar.²⁴ Tahtın üçayaklı olmasından kastedilen, günümüzün güçler (kuvvetler) ayrılığı olan yasama (Türkiye Büyük Millet Meclisi), yürütme (idare) ile yargı (bağımsız ve tarafsız mahkemeler) organlarıdır. Tahtın sağlam durmasını sağlayan ana direk ise beyliğin temeli olan doğruluk ve adalettir.²⁵

İnsanları adalet karşısında, bey (zengin) veya kul (fakir) ayrımı yapmaksızın eşit görmesi gereken hükümdarın, tahta oturduğu esnada elinde büyük bir bıçak, sağ ve sol tarafından ise şeker ve acı bir ot bulunmaktadır.²⁶

Bunlardan;

- a. Hükümdarın elindeki bıçak; işleri bıçak gibi kestiğine, yani hak arayan kimsenin işini fazla uzatmadığına işaret eder,
- b. Sağ tarafında yer alan şeker; haksızlığa uğraması üzerine devlete başvuran ve adaletin tesisini orada bulan insanın haksızlığının giderilmesi sonrasında bu mertebeden mutlu olarak ayrıldığını gösterir.²⁷

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring 2009, s. 285-286.)

²¹ Ayşen Seymen, “Adalet Mülkün Temeli Midir?”, Türkiye Barolar Birliğı Dergisi, 2013, s. 106: 261-276.

²² Yusuf Has Hacib, “Kutadgu Bilig'den Seçmeler”, Beyan Yayınları, 2005.

²³ Yusuf Has Hacib, “Kutadgu Bilig”, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 1; Mücahit Sami Küçüküğü, “Bilge Vezir Nizâmülmülk”, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. 287.

²⁴ Yusuf Has Hacib, “Kutadgu Bilig”, s. 1; Mücahit Sami Küçüküğü, “Bilge Vezir Nizâmülmülk”, s. 287.

²⁵ Özkan Gürsel, *Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı*, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151

²⁶ Özkan Gürsel, *Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı*, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151; Pamir Aybars. “Eski Orta-Asya Türk Kamu Hukuku'nda Kağanların Görev ve Sorumlulukları”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2022, 71,1: s. 321-348.

²⁷ Kutadgu Bilig, s. 792-822; Cin Halil, Akgündüz Ahmet, “Türk Hukuk Tarihi”, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1989, s. 61; Gürsel Özkan, “Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 77.

c. Acı ot ise adalet karşısında cezaya hükmedilen kişilerin yüzlerini ekşitmeleri olarak ifade edilir. Sonuç olarak kanun önünde hüküm verilirken, herkes eşittir.²⁸

Hükümdarın birinci vazifesi olarak, adalet anlayışı felsefesini her daim ön planda tutan Kutadgu Bilig’de konuya ilişkin olarak şu ifadeler yer almaktadır;

“*Beylik iyidir ama **daha iyisi kanundur**, onu doğru uygulamalı.*”²⁹

“*Devletin başına geçen kimse, **halkı iyi töreyle** yönetmeli.*”³⁰

“*Adalet olmayan yerde halk, halkın olmadığı yerde vergi, verginin olmadığı yerde ordu, ordunun olmadığı yerde devlet ve memleket olmaz. Her şeyin başı adalettir ve bu yüzden **adalet devletin temelidir.***”³¹

“*Hükümdar, ülkesinde **doğru kanun koyarsa**, ülkesini düzene koymuş ve gününü aydınlatmış olur.*”³²

“*Hükümdar; halkı âdil kanunlar ile idare etmeli ve **kuvvetlinin zayıfa tahakküm etmesine** meydan vermemelidir.*”³³

“*Hükümdar bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı, **halka adaletle muamele etmelidir.** Hükümdar bu şekilde davranırsa, memleket halkı kurtulur ve halkın derdi kalmaz. Hükümdar örf ve kanunlara ne kadar riayet ederse, halk da aynı şekilde örf ve kanunlara itaat eder.*”³⁴

²⁸ Kutadgu Bilig, s. 792-822; Cin Halil, Akgündüz Ahmet, “*Türk Hukuk Tarihi*”, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1989, s. 61; Gürsel Özkan, “*Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı*”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 77.

²⁹ Yusuf Has Hacib, “*Kutadgu Bilig*”, Çev. Ayşegül Çakan, 13.Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022, s. 54.

³⁰ Yusuf Has Hacib, “*Kutadgu Bilig*”, Çev. Ayşegül Çakan, s. 61.

³¹ Yusuf Hac Hacib, “*Kutadgu Bilig*”, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1974, s. 155.

³² Yusuf Hac Hacib, “*Kutadgu Bilig*”, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1974, s. 154.

³³ Halil İnalçık, “*Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*”, s. 20.

³⁴ Yusuf Hac Hacib, “*Kutadgu Bilig*”, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, s. 159.

Orhun Kitabelerinde Kağan'ın sahip olduğu hâkimiyet gücünü Tanrı'dan aldığını,³⁵ hükmetme gücünü ise kendi iradesiyle yaptığı töreden aldığını görmekteyiz.³⁶ Türkler, İslamiyet öncesi kurulan Türk devletlerinden itibaren gelişmiş bir devlet teşkilatı anlayışına sahiptir. Dolayısıyla, diğer devletlerden farklı olan Türk devlet felsefesinin ortaya çıkışında, geldikleri coğrafyanın, beraberinde sahip olduğu yaşayış, inanç ve geleneklerin etkisinin olduğu ifade edilebilir.³⁷

Hâkimiyet kavramı ile sıkı bir ilişki içinde olan adalet; halkın üzerinde zulüm olmasını engellemek, kuvvetli olanın; zayıf olanı ezmesine mani olmak, halkın can ve mal güvenliğini sağlamaktır.³⁸

Nasihatname türü eserlerde hükümdarın adaletli davranması halinde adaletin mutlak olma özelliğine kavuşacağı belirtilir. Buna göre, hükümdarın; gücünü, otoritesini ve hâkimiyetini muhafaza etmesi amacıyla, adaletli ve insafli olması gerekir. Bu nedenle Selçuklularda devlet yönetimi ile hukuk sistemi arasında sıkı bir ilişki kurulmuş ve devlet yönetiminde oluşabilecek zafiyetler neticesinde adaletsizliğin ve haksızlığın oluşabileceği öngörülmüştür.³⁹ Nasihatnamelerde adalet

“halka zulmetmemek, zayıfların ezilmesini engellemek ve tebaanın can ve mal emniyetini sağlamak”⁴⁰ şeklinde,

“hâkimiyet ise adalete sıkı sıkıya bağlı olmak anlamında kullanılır.”⁴¹

³⁵ Töre, kanun veya yazılmamış teamüller, gelenekler anlamına gelmektedir. (Bkz. Tanyu Hikmet, “*Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma*”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:23/1, 1979, s. 102-103.) Daha çok devletin kuruluş düzeni ve işleyişi olarak görülür. Töre, kanun anlamına gelmekle birlikte yazılmış kanunlar ile teamüller de törenin içinde yer alır. Bu anlamda töre, gizli bir anayasa niteliğine haizdir. Hukukî töreden başka, dini ve ahlâkî töreler de bulunur. Türk töresi, eski Türklerle atalarından kalan bütün kuralların toplamı olan hukuk düzeni demektir. Töreye göre, kanuna muhalefet etmek en büyük suçtur. Kanuna muhalefet eden hakan dahi olsa azledilir. (Bkz. Cin - Akgündüz s. 32.62.) Göktürk Yazıtlarında, töresiz bir devlet veya topluluk olamayacağı yer alır. Dolayısıyla kağanlar emirlerini, yargıçlar ise kararlarını töreye göre vermişlerdir. (Bkz. Gürsel Özkan, “*Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı*”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 77-78.)

³⁶ Halil İnalçık, “*Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 60.

³⁷ Üçler Bulduk, “*İslamiyet'ten Önce Türklerde Töre/Hukuk ve Yargı Sistemi*”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 9.

³⁸ Halil İnalçık, “*Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*”, s. 17.

³⁹ Yunus Kaplan, “*Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri*”, Journal of Islamic Research, 2020;31:143-63, s. 10; Halil İnalçık, “*Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü*”, Adalet Kitabı, Kadim Yay., Ankara, 2012, s. 143.

⁴⁰ Yunus Kaplan, “*Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri*”, s. 10; Halil İnalçık, “*Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim Kültür ve Sanat*”, Kömen Yayınları, Konya, 2003, s. 26.

⁴¹ Yunus Kaplan, “*Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri*”, s. 10; Halil İnalçık, “*Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim Kültür ve Sanat*”, Kömen Yayınları, Konya, 2003, s. 26.

2016 yılında yayınladığı eserde, öncelikle adaletsizliğin ne olduğu fikri üzerinden adaletin tanımını yapmaya çalışan felsefe profesörü İoanna Kuçuardi'ye göre;

*“Bir fikir olan adalete karşılık bir durum bir olgu olan adaletsizlik; insanlara insan olarak borçlu olunanları bulduğumuz yer; ya da borçlu olunanları bugünkü adlarıyla dile getirirsek, temel insan hakları ilkelerinin türetildiği yerdir. Adalet nedir? sorusunu cevaplandırmak için, **adaletsizlik nedir?** sorusunu sormamız gerekiyor. Adaletsizlik, hak çiğneme ya da hakları göz ardı etme konusuyula ilgilidir.”⁴²*

Kuçuardi'nin, adalet kelimesini, adaletsizlik nedir? kavramı ile açıklama yöntemini, kendisinden yaklaşık dokuz asır önce yaşayan Sultan Sencer'in münşisi El-Cüveyni, (öl. 1085), haksızlık (adaletsizlik) terimini kullanarak şu şekilde ifade etmiştir;

“Haksızlık; Bir eşyanın yerine konulmaması ile ilgilidir ve adaletin galip gelmesi için bu formülden de hareket ederek, her eşyayı kendi yerine koymak gerekmektedir.”⁴³

Büyük Selçuklu Devleti'nde yirmi dokuz yıl süreyle vezirlik görevinde bulunan Nizâmülmülk, Selçuklu devletinin yönetilmesi esnasında;

“Temiz yönetim ve temiz toplum anlayışını sergileyerek toplumun huzur ve saadeti için herkesi kuşatan bir adaletin sağlanması”⁴⁴ gerektiğini öngörmüş,

Nihayetinde ise sultanın amacının, *“halkın refah içinde ve onun adaletinin gölgesinde”⁴⁵ yaşayabileceği şartları oluşturmak olduğunu söylemiştir.⁴⁶*

⁴² İoanna Kuçuradi, *“İnsan Hakları, Kavramları ve Sorunları”*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016, s. 31.

⁴³ Cüveynî, *“El-Gıyâsi”*, s. 342.

⁴⁴ Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 6; Ömer Menekşe, *“İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V (2005), Sayı: 3, s. 206;

⁴⁵ Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 35; Ömer Menekşe, *“Ehl-i Sünnet Düşüncesinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Örneği”*, Marife, 2005, 5,3: s. 135-147.

⁴⁶ Ömer Menekşe, *“İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V (2005), Sayı: 3, s. 207.

Nizamülmülk, adaletin gerçekleşmesi adına şu beyanda bulunmuştur:

“Melik inkâr ve küfür ile ayakta kalabilirse de zulüm ile ayakta kalmaz. Padişah Allah’ın nimetini tanırca, Allah kendisinden razı olur. Hakk’ın rızasında, halkıyla birlik olma, adaletin yayılma ihsanı vardır. Çünkü halkın hayır duası gündün güne artarsa onu ebedi kılar.”⁴⁷

Tarihten günümüze kadar kurulan Türk devletleri ve Türk-İslâm devletlerinin uyguladıkları hukuk ve adalet politikalarına baktığımızda;

- a. Dirlik ve düzenin sağlanmasına ve devletin bekasının ön planda tutularak, adalet ilkelerine bağlı şekilde hareket edilmesine,
- b. Halka karşı güven tesis edilmesine ve adalet ilkelerine uyulmasına dikkat edildiği görülmektedir.

Yunan filozofu Plato’ya göre adalet; sultanın bir bağışlama eylemi değil, yasaların tarafsız ve doğru şekilde uygulanmasıdır.⁴⁸ Plato için bir devlette yer alması gereken dört temel siyasi değer bulunmaktadır. Bunlardan;

- a. Bilgelik; devletin verdiği kararları, bilgi ve kavram içerecek şekilde vermesi ve uygulamasıdır.⁴⁹
- b. Yiğitlik; koruma ve savunma anlamları kapsamında, Kanun koyucunun eğitim yoluyla neden korkulup, neden korkulmayacağını insanlara öğretmesi ve bunları her yerde sürekli muhafaza etmesi, kolluk kuvvetlerinin ise kanunları koruması ve kollaması şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁰
- c. Ölçülülük; devletin kendi bünyesinde sahip olduğu güce karşı, toplum genelinde bir ahenk ve düzenin olması için kendisine ve tutkularına hâkim olması,
- d. Doğruluk; diğer bir deyişle adalet, ilk üç değeri tamamlayan ve bu değerlerin varlığını temin eden bir değer olarak, *“herkesin kendi işini yapması ve birinin diğerinin işlerine karışmamasıdır.”⁵¹*

⁴⁷ Ahkâmü’s-Sultaniyye, s. 32.

⁴⁸ Halil İnalçık, *“Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”*, s. 27.

⁴⁹ Platon, *“Devlet”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 125; Mücahit Sami Küçüktüğü, *“Bilge Vezir Nizâmülmülk”*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. 282.

⁵⁰ Platon, *“Devlet”*, s. 125; Mücahit Sami Küçüktüğü, *“Bilge Vezir Nizâmülmülk”*, s. 282.

⁵¹ Platon, *“Devlet”*, s. 125; Mücahit Sami Küçüktüğü, *“Bilge Vezir Nizâmülmülk”*, s. 282.

Egemenliğin tanrının bir lütfu olarak görüldüğü eski Türk devletleri sonrasında, İslâmiyet'in kabulü neticesinde Türk-İslâm devletlerinde bu anlayışa, egemenlik kavramı da eklenmiş olup değişen bu anlayışa istinaden, “çökmekte olan İslâm dünyasına Türklerin girmesi ile kamu hayatına yeni bir ivme kazandırılmış”⁵² ayrıca, sultanın mutlak otoritesinin güçlenmesi temin edilmiştir.

Türk devletlerinde merkez-çevre arasındaki ilişkinin varlığı kapsamında, merkezde toy yani kurultay, çevrede ise toplumsal bir olgu olan töre yer almaktadır. Töre ve toy devleti dışarıdan gelecek tehlikelere karşı koruyan bir kalkan olarak kullanılmıştır.⁵³

Devlet kuran Türklerin bir millet olmasının sebebi ise üstün kanun ve hukuk düşüncesinin varlığıdır. Devlet kurmak demek; devleti idare etmek, hukuk kurallarını yaratmak ve ortaya konulan hukuk kurallarına riayet etmektir.⁵⁴

Türk-İslam Devletleri'nde, devletin varlığını muhafaza etmesi için törü (yasa) koymanın ve hükmetmenin yanı sıra gerekli üç unsur; güçlü bir ordu, yeterince zengin bir hazine ve adaletli bir yönetimin olduğu hukuk devletinin varlığı olup devleti ayakta tutmanın yegâne yolu ise iyi ve doğru kanunlar yapmaktan ve bu kanunları iyi uygulamaktan geçmektedir.⁵⁵

Kafesoğlu'na göre;

*“Türk devletleri İslâm dininin hâkim olduğu topraklarda mevcut olan **kültür çevresi** değerleri ile geldikleri Bozkır Türk siyasi, sosyal, hukuki örf ve geleneklerinin birbiri ile **kaynaştığı** kendine has karaktere sahip teşekküllerdir.”*⁵⁶

Bahse konu kaynaşma ifadesi uzun bir geçiş dönemini içerir. Karahanlılardan itibaren başlayan bu süreçte, Türk-İslâm cemiyet tipine doğru ilerleme safhası ise Büyük Selçuklu Devleti ile tamamlanmıştır.

⁵² Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, s. 10.

⁵³ Üçler Bulduk, “İslamiyet'ten Önce Türklerde Töre/Hukuk ve Yargı Sistemi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 12.

⁵⁴ Gürsel Özkan, “Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 52.

⁵⁵ Zeki Eraslan, “Cumhuriyet Türkiyesi Anayasalarının Osmanlı Kökleri: Fatih'in Teşkilat Kanunnamesinden (Kanunname-i Âl-İ Osman) Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na Anayasal Hareketlere Genel Bir Bakış”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 2023, Cilt XXXIX, Sayı 108, Ankara, 2023, s. 249-294.

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Milli Kültürü”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987, s. 356.

Selçuklular, Müslüman ülkelerin bulunduğu coğrafyanın ortasında, öncelikle halkın istek ve ihtiyaçlarını karşılamaya yönelerek kaynaşma sürecini gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, Türk-İslâm toplumunu meydana getirmek için çaba harcayan Büyük Selçuklu Devleti,⁵⁷ 1040 yılında elde edilen Dandanakan Zaferinden itibaren adalet ve eşitliğe dayalı düzenin ve hukuk sisteminin tesis edilmesi suretiyle, kendisinden sonraki döneme izler bırakan büyük bir çağ özelliğini bünyesinde barındırmıştır.⁵⁸

Medeniyet tarihine önemli katkılarda bulunan Selçukluların üstünlüğü, sadece askeri ve siyasi hâkimiyet üzerine kurulu bir sonuç değildir. Geniş bir alanda Büyük Selçuklu (1040-1157) Devleti'nin yanı sıra, Kirman Selçuklu (1041-1186), Irak Selçuklu (1118-1194), Suriye Selçuklu (1078-1117) ve Türkiye Selçuklu (1077-1307) Devletlerini kuran Selçuklular, sosyal ve kültürel hayat bakımından Orta Çağ döneminde dünya tarihine etki eden bir millettir.⁵⁹

Horasan'dan başlayarak; doğuda Çin sınırına, batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkasya ve Aral gölüne, güneyde Aden körfezi ile Yemen'e kadar olan bölgede bir imparatorluk seviyesine ulaşan Selçukluların kısa sürede bu kadar büyük bir coğrafi bölgeye hükmetmesinin sırrı halkına adil davranması ve bir hukuk devleti olmasıdır. Abbasi döneminin parlaklığına rağmen tesis edilemeyen maddi ve manevi huzur, Selçuklu sultanlarının⁶⁰ adlî ve sosyal hayata yönelik uyguladığı ilke ve hoşgörü neticesinde farklı din ve ırklara mensup halkın güven içinde bir arada yaşaması suretiyle temin edilmiş, adlî teşkilat bünyesindeki kurum ve makamların divanlarda yer almaması ise yargı mekanizmasının siyasi ve idarî etkiye maruz kalmadan bağımsız ve tarafsız kararlar almasını sağlamıştır.⁶¹

Bu minvalde; kurdukları siyasi ve adlî teşekküllerde izledikleri akılcı politikalar sayesinde bugün üzerinde yaşadığımız coğrafyanın bizlere kazandırılmasını sağlayan⁶² ve Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti'nin yönetim ve idare anlayışına öncülük eden Selçukluların hukukî uygulamalarının; günümüz hukuk sistemine de katkı sağlaması adına incelenmesinin gerektiği değerlendirilmektedir.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *"Türk Milli Kültürü"*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987, s. 356.

⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *"Türk Milli Kültürü"*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987, s. 356.

⁵⁹ G.M. Kurpalidis, *"Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi"*, Çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yayınları, Ankara, 2007, s. 9.

⁶⁰ Osman Turan, *"Selçuklular ve İslâmiyet"*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar"*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014, s. 95.

⁶² Ayşe Dudu Kuşçu, Cihat Güler, Mehmet Özer, Mehmet Öztemel, *"Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken"*, Necmettin Erbakan Üniv. Kültür Yayınları, Konya, 2017, s. 7.

Bu kapsamda, yalnızca Türk tarihine değil, İslâm tarihine de damga vuran⁶³ Selçukluların hukuk ve adalet sistemini ele alan bu çalışma, dört ana kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısımda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun devlet ve hukuk düzeninin oluşması aşamasının analiz edilmesi amacıyla, ana hatlarıyla İslâm hukuk kuralları ele alınmıştır.

İkinci kısımda, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışı süresince, (Sultan Tuğrul Bey'den Sultan Sencer'e kadar) uygulanan adalet anlayışı incelenerek, adlî kurumları oluşturan, Sultan, Dîvân-ı Mezâlim, Vezirlik makamları ile şer'i ve örfî hukuk dalında görev icra eden Kādîkudât, Kadı, Kadıy-ı leşker, Dâd Beylik ve Hares Emiri tarafından uygulanan hukuki işlemler hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Üçüncü kısımda, Büyük Selçuklu Devleti'nde uygulanan Özel Hukuk (Medeni Hukuku, Borçlar Hukuku), Kamu Hukuku, Ceza Hukuku ele alınmıştır. Ayrıca devletin varlığı süresince hükümdarların uyguladığı hukuki işlemlere ait örneklere de yer verilmiştir.

Dördüncü ve son kısımda ise çalışma neticesinde elde edilen bilgiler ışığında çıkarılan sonuçlar ve genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Çalışma süresince, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi DTCF ve Ankara Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Millet Kütüphanesi, Kırıkkale Üniversitesi Kütüphanesi bünyesinde yer alan kaynaklar incelenmiş, konuyla ilgili olarak hazırlanan ve Yüksek Öğretim Kurumu tarafından derlenen doktora, yüksek lisans tezleri ile tarih ve hukuk dergilerinde yayımlanan akademik çalışmalar ve konuyla ilgili yazılmış makalelerden de faydalanılmıştır.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, s. VI.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA İSLÂM HUKUKU

1. DÜNYA VE TÜRKİYE GENELİNDE HUKUK SİSTEMLERİ İLE İSLÂM HUKUKUNA GENEL BAKIŞ

Dünyada genelinde üç hukuk sistemi bulunmaktadır. Bunlar;

- a. Anglo-Sakson (yargı birliği) hukuk sistemi,
- b. Kara Avrupa'sı (yargı ayrılığı) hukuk sistemi,
- c. İslâm hukuk sistemidir.

Anglo-Sakson (Yargı birliği - İçtihat sistemi) hukuk sistemi; ilk olarak 1215 yılında Magna Karta ile İngiltere'de ortaya çıkan, yazılı olmayan hukuk kurallarından oluşan, örf-âdetlere dayanarak yargıçlar tarafından yaratılan ve idare mahkemeleri ile Danıştay benzeri kurumların yer almadığı bir hukuk sistemidir.

Başta İngiltere olmak üzere, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Kanada ile Güney Afrika ve Hindistan gibi İngiliz sömürgesi altında hüküm sürmüş ülkelerde uygulanan söz konusu hukuk sistemi; **common-law** (ortak hukuk) olarak adlandırılmakta olup kamu hukuku ile özel hukuk ayrımı içermemektedir.⁶⁴

Diğer bir ifade ile ayrı bir İdare Hukuku sistemini bünyesinde barındırmayan Anglo-Sakson yargı sistemi; içtihatlardan,⁶⁵ benzer somut olayların geliştirilerek uygulanmasından, mahkeme kararları ile bir bütünlük içinde olmayan çeşitli kanunlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, medeni kanunu, ticaret kanunu, borçlar kanunu ve İdare Hukukuna ilişkin düzenlemelerin yerine, hâkimlerin şahsen uyguladıkları **örf ve adet kuralları** hukukun asıl kaynağıdır.⁶⁶

Hukukun gerçek yaratıcısı olarak bizzat hâkimlerin görev yaptığı Common-Law sisteminde, bir mahkemenin verdiği kararda yer alan ilkeler veya normlar, bir hukuki kaynak olarak görülmekte (ıçtihat) ve üst mahkeme kararları bütün alt mahkemeler tarafından uygulanmaktadır.⁶⁷

⁶⁴ Kemal Gözler, “Hukuka Giriş”, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 153.

⁶⁵ İçtihat için Bkz. “Yasada veya örf âdet hukukunda uygulanacak kuralın açıkça ve tereddütsüz olarak bulunmadığı konularda, yargıcın veya hukukçunun düşüncelerinden doğan sonuç.”; “Türkçe Sözlük”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

⁶⁶ Gürsel Özkan, “Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Ankara, Sayı: 151, s. 56-57.

⁶⁷ Gürsel Özkan, “Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Ankara, Sayı: 151, s. 56-57.

Kara Avrupa'sı (Yargı ayrılığı - Yazılı sistem) hukuk sistemi; temelleri Roma hukukuna dayanan, yazılı hukuk kurallarından oluşan ve İngiltere hariç diğer Kara Avrupa'sında (başta Fransa, Almanya, İtalya, İsviçre, Türkiye vb.) uygulanan hukuk sistemidir.

Roma Hukukunun temelini teşkil eden soyut hukukî kavramlar ile genel ve yazılı kuralların bir araya gelmesi neticesinde oluşan bu sistem; büyük oranda Roma-Cermen hukukundan etkilenmiştir. Roma Hukuku, Roma İmparatorluğu'nun kuruluş döneminden (MÖ 753), dönemin Doğu Roma İmparatoru Iustinianus'un (MS 527-565) ölümüne kadar geçen süre esnasında uygulanmış olup Iustinianus, devletin sınırları içinde uygulanan hukuki kurallarını altı yıl süren bir çalışma neticesinde yazılı hale getirerek Corpus Iuris Civilis (C.I.C. - Yurttaşlar Hukuku Derlemesi.)⁶⁸ adlı eserde bir arada toplamıştır.

Roma Hukuku; hukuk tarihi açısından ele alındığında dört dönemden oluşmaktadır. Bu dönemlerden;

a. Krallık Döneminde; örf ve adet kaynaklı ius (yasa) ile dinsel kökenli yürürlük kaynakları kullanılmıştır. Bu dönemde en önemli yaratıcı kaynak rahiplerdir.⁶⁹

b. Cumhuriyet Döneminde; Ius Civile ve Ius Praetorium yürürlük kaynağı olarak kullanılmıştır. Dönemin en önemli Ius Civile kaynağı olarak halkın görebileceği bir meydana asılan XII Levha Kanunları göze çarpar. Dönemin diğer yaratıcı kaynakları

⁶⁸“Bizans İmparatoru Iustinianus'un (MS 527-565) hukuk alanında reform yapmak amacıyla hazırlattığı Corpus Iuris Civilis (Yurttaşlar Hukuku Derlemesi) 528-534 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu derleme: 1. **Codex** (Tüzükler), 2. **Digesta** (İçtihatlar), 3. **Institutiones** (Temel Hukuk Bilgisi) olmak üzere üç kısımdan oluşmuştur. **Novellae** (Kanunlar) kısmı ise, derlemeye Ortaçağ'da sonradan dâhil edilmiştir. **Codex**; Hadrianus'tan (117-138) Iustinianus'a kadar olan süreçte çıkarılmış emirnameleri içermektedir. **Digesta**; Klasik Hukuk Dönemi (MÖ 27-MS 250) eserlerinin derlemesidir. Institutiones ise kanun gücüne haiz, hukuk öğrencilerine bir hukuka giriş kitabı niteliğindedir. Çağa uyarlanarak (*interpolatio*) belirli bir sistem içerisinde toplanmış parçalardan oluşur. Hukuk bilimi ve hukuk tarihi açısından C.I.C.'in en değerli bölümü olup elli kitaptan oluşmaktadır. **Institutiones**; Hukuk kurumları anlamına gelir. Ders kitabı niteliğinde tasarlanmış olmasına karşın, ancak imparatorun mutlak iradesinin ifadesi olarak yayımlanmakla kanun gücü elde etmiştir. *Institutiones* dört kitaptan oluşmaktadır. MS 533 yılında hazırlanmıştır. **Novellae** ise; üç kısmın yayımlanmasından Iustinianus'un ölümüne kadar geçen dönemde (MS 534-565) çıkarılmış emirnamelerden teşekküldür. Derlemenin meydana getirilişinde iki düşüncenin egemen olduğu görülmektedir. Bunlar 1. Klasik Hukuk Dönemi hukukunu yeniden geçerli kılmak, 2. Zamanın toplumsal ve ekonomik gereksinmelerini karşılayacak hukuk düzeni kurmaktır. Günümüzde, Roma hukukundan ve bu hukukun modern hukuklar [(Fransız Medeni Kanunu (Code Napoléon / Code Civil), Avusturya Medeni Kanunu, Alman Medeni Kanunu (Bürgerliches Gesetzbuch), İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu vb.) üstündeki etkilerinden söz edildiğinde kastedilen, C.I.C.'de toplanmış olan hukuktur. Bu derleme içeriği ile modern çağların hukuklarının gelişimini etkilemiştir.”(Bkz. Murat Orhun, “Iustinianus'un Hukuk Reformasyonu”, DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/Turkish Studies. 8226>, Number of pages: 267-284, 2015-Volume 10 Issue 5.

⁶⁹ Ahmet Nadi Günal, Alaz Tarhan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, “Ders Notları”, 2023.

ise halk meclislerinin aldığı hukuki kararlar ile devlet yönetiminde görev yapan praetor'lardır.⁷⁰

c. Principatus Döneminde; kanunlar, senato kararları ile imparatorun yayımladığı emirnameler yürürlük kaynakları olarak kullanılmıştır. Dönem süresince ayrıca princeps de yaratıcı kaynak olarak ön plana çıkmıştır.

d. Dominatus Döneminde; tek yürürlük kaynağı olarak mutlak güç kaynağı olan imparatorun emirnameleri kullanılmıştır. Dolayısıyla son dönemde tek yaratıcı kaynak mutlak güce sahip imparatordur."⁷¹

Ayrı bir idari rejimin (İdare Hukukunun) var olduğu yani adlî ve idari yargı ayrılığının bulunduğu Kara Avrupa'sı yargı sisteminde; hukuki kurallarının ortaya konulması, içtihat yolu üzerinden mahkemeler veya örf ve adet ile kullanılmamış olup bizzat kanun koyucu olarak görev yapan yasama organı bu görevi üstlenmiştir. Bu süreçte içtihatlar ile yazılı olmayan kurallardan oluşan örf-adet ise hukukun aslî kaynağı yerine tali kaynak olarak kullanılmıştır.⁷² Kural olarak, bir bağımsız ve tarafsız mahkemenin verdiği karar sadece kendisini bağlar, üst mahkemenin kararı alt mahkemeyi bağlamamaktadır. Bir konuda mahkeme tarafından verilen bir karar, benzer bir konuda somut olay aynı olmasına rağmen aynı şekilde verilecek karar ile sonuçlanmayabilir.⁷³

Kamu hukuku diğer adıyla İus Publicum ve Özel Hukuk yani İus Privatum kavramlarını bünyesinde barındıran Roma hukuku,⁷⁴ sonraki yıllarda İtalya'da bulunan hukuk fakültelerinin de etkisiyle Kara Avrupa'sı ülkelerine iktibas (reception) suretiyle yayılmış olup Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını müteakip Yüce Önder Atatürk'ün liderliğinde uygulanan hukuk devrimleri neticesinde, ülkemizde de kabul edilmiş bir hukuk sistemidir.

İslâm (fıkıh) hukuk sistemi; İslam hukukunun dört temel kaynağı; Kur'ân, Sünnet, icma ve kıyastır.⁷⁵ Bu kaynaklardan, Sünnet; Kur'ân'a, İcma; Kur'ân ve Sünnet'e, İctihat (kıyas) Kur'ân, Sünnet ve icmaya aykırı hükümleri bünyesinde

⁷⁰ Ahmet Nadi Günel, Alaz Tarhan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, "Ders Notları", 2023.

⁷¹ Ahmet Nadi Günel, Alaz Tarhan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, "Ders Notları", 2023.

⁷² Kemal Gözler, "Hukuka Giriş", Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 149-151.

⁷³ Gürsel Özkan, "Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı", Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 56.

⁷⁴ Alaz Tarhan, "Roma Hukuku'nda Iniuria", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

⁷⁵ Ahmet Kılınc, "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2008, 12,1: s. 907-948.

bulundurmamaktadır.⁷⁶ Dolayısıyla söz konusu ana kaynaklar kendi içerisinde bir hiyerarşik⁷⁷ sıraya tabi olması nedeniyle, İslâm hukukunun temel (ana) kaynakları arasında bir **normlar hiyerarşisi**⁷⁸ bulunmaktadır.⁷⁹

Kazuistik metot içeren, savcılık kurumu ve kamu davalarının olmadığı İslâm hukukunda, ilk adlî teşkilatı oluşturan ve adalet teşkilatını devletin diğer vazifelerinden ayrı tutarak devleti yöneten Hz. Ömer olup kendisinin tesis ettiği bu hukuk düzeni müteakip dönemde kurulan İslâm devletlerine de emsal teşkil etmiştir.⁸⁰

Dünyada uygulanan üç hukuk sistemi hakkında verilen bilgiler ışığında, Türk hukuku sisteminin tarihsel sürecinde, Türk hukuk tarihini etkileyerek köklü değişikliklere neden olan ve birer dönüm noktası niteliğinde olan üç sosyal olgu;

- a. Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi,
- b. 1839 yılında Tanzimat’ın ilanı,
- c. 1923 yılında Cumhuriyet’in ilanıdır.

Türk hukuk tarihi ise bahse konu üç sosyal olgu göz önüne alındığında, dört ana kısımda incelenmektedir.

Bunlar;

- a. İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde uygulanan hukuk dönemi,

⁷⁶ Fıkıh kelimesiyle ifade edilen İslam hukuku geleneğinde de yatay ve dikey olarak sıralanan norm kaynakları bulunmaktaydı. İslam’ın ilk devirlerinde normların sistematik doktrini yoktu. Çeşitli kaynaklardan gelen normlar ortak bir muhakeme havuzuna dökülüyordu. Hangi normun hangi mantıkla diğerine tercih edileceği somut duruma, rivayetlere ve içtihada bağlı görülüyordu. Haliyle, içtihat ekolleri ve hüküm çıkarmada kullanılan deliller dağınıktı. Fıkha göre delillerin, bugünkü terminolojiye göre ise norm kaynaklarının hiyerarşisi bilahare teorize edildi ve yukarıdan aşağıya Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas şeklinde sıralanan normlar hiyerarşisi doktrini ortaya çıktı, geniş kabul gördü. İslam hukukunda bin yılı aşkın bir süredir normlar hiyerarşisi doktrininin olduğunu söylemek mümkündür.”(Bkz. Emir Kaya, Alperen Dağlı, “Uygulama Boyutuyla Normlar Hiyerarşisi”, Araştırma Makalesi, DOI:10. 47136 /asbuhfd.1270364, ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi (2023/2), s. 585.)

⁷⁷ “**Hiyerarşi**, Yunanca kökenli olup “kutsal” (hieros) ve “yönetmek” (arkhein) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Günümüzde; “makam sırası, basamak, derece düzeni, aşama sırası”, “bir toplulukta veya bir kuruluşta yer alan kişileri alt-üst ilişkileri, görev ve yetkilerine göre sınıflandıran sistem” gibi anlamlara gelmektedir.” Bkz. Emir Kaya, Alperen Dağlı, “Uygulama Boyutuyla Normlar Hiyerarşisi”, Araştırma Makalesi, DOI: 10. 47136 /asbuhfd.1270364, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (2023/2), Ankara, s. 582. (Erişim tarihi 01.10.2022, <https://hiyerarsi.nedir.org/hiyerarsi/>.)

⁷⁸ Bir hukuk düzeninde mevcut olan, anayasa, kanun, tüzük, yönetmelik gibi normlar, dağınık hâlde değil, alt-alta, üst-üste bulunur. Bu normların arasında altlık-üstlük ilişkisi vardır. Buna “**normlar hiyerarşisi**” veya “**hukuk düzeni piramidi**” denir. Bu hiyerarşide alt basamakta yer alan norm geçerliliğini üst basamakta yer alan normdan alır.” (Bkz. <https://www.tcmevzuat.com/normlar/normlar-hiyerarşisi/>)

⁷⁹ Kemal Gözler, “Hukuka Giriş”, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 161.

⁸⁰ Hizmetli, s. 470.

- b. İslâmiyet sonrası Türk devletlerinde (Gazneliler, Karahanlılar, Büyük Selçuklu Devleti vb.) uygulanan hukuk dönemi,⁸¹
- c. Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra uygulanan Türk hukuk dönemi,
- d. Cumhuriyet döneminde uygulanan Türk hukuk dönemidir.⁸²

Ulu Önder Atatürk; Mart 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisinin 3'ncü açılış töreninde, adaletin önemi ile ilgili olarak aşağıdaki söylevde bulunmuştur;

*“Efendiler! Hükümet; memlekette **kanunu hâkim kılmak** ve **adaleti hüsnü tevzi** etmekle mükelleftir. Bu itibarla **adliye işi pek mühimdir**”⁸³*

*“Siyaset-i adliyemizde takip edilecek gaye, evvelâ **halkı yormaksızın süratle, isabetle, emniyetle, adaleti tevzi** etmektir. Bunun için seviye-i adaletimizi bilcümle medenî heyet-i içtimaiyenin seviye-i adaleti derecesinde bulundurmak mecburiyetindeyiz.”⁸⁴*

“Bu hususatı tatmin için mevcut kanun ve usullerimizi bu nikatı nazardan ıslah, ihya ve tecdid etmekteyiz ve edeceğiz. Bizim milletimiz ve hükümetimiz fikri adalet ve zihniyeti adalet noktasında hiçbir medenî kavimden dûn değildir. Tarih, bu noktada yüksek olduğumuza şahadet eder.”⁸⁵

Türk hukuk tarihine baktığımızda, kanunlaştırma çalışmaları kapsamında; yasa şeklinde kurallar koyma (kanun yapma) (taknîn, legislation), yürürlükte olan hukuk kurallarını kanun şeklinde derleme (tedvîn, codification), hükümdarların verdiği

⁸¹ Akif Aydın Türk hukuk tarihini bölümlere ayırma açısından, İslâmiyet'in kabulüne kadarki dönem ile İslamiyet'in kabulünden sonraki dönem olarak iki ana bölüme ayırmaktadır. İslâmiyet'in kabulünden sonraki dönemi ise kendi içerisinde, Selçuklu dönemi ve Osmanlı dönemi şeklinde iki dönemde ele almaktadır. Bkz. Aydın Mehmet Akif, “*Türk Hukuk Tarihi*”, 16. Baskı, Beta, İstanbul, 2019, s. VII, VIII; Selçuk Durulcan, “*Cumhuriyet'in Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi*”, BÜHFD - Temmuz 2023 - C. 9 - S. 2, s. 601-625, s. 4.

⁸² Üçok, Mumcu, Bozkurt, “*Türk Hukuk Tarihi*”, s. 4; Selçuk Durulcan, “*Cumhuriyet'in Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi*”, BÜHFD - Temmuz 2023 - C. 9 - S. 2, s. 601-625, s. 4.

⁸³ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, “*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III.*”, 2006, s. 128; Doğan Koçak, “*17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri*”, Atatürk Dergisi, 17, 8;1: s. 79-98.

⁸⁴ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, “*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III.*”, 2006, s. 128; Doğan Koçak, s. 79-98.

⁸⁵ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, “*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III.*”, Ankara, 2006, s. 128; Doğan Koçak, s. 79-98.

hükümlerde birlik sağlamak adına, hukukun tüm alanlarından ziyade sınırlı alanlarını içeren tadil, ıslah ve mevcut durumu iyileştirme (modification) şeklinde kanun mecelleleri (code'lar) hazırlandığı görülmektedir.⁸⁶

Türk devletlerinin hukuk tarihinde erken dönemde ortaya konan bu gayretlerin belki de en önemlisi Büyük Selçuklu Devleti'nin yükseliş devrinde devletin başında olan Sultan Melik-şah tarafından hazırlatılan ve muhteviyatına bakıldığında, Kamu Hukukundan ziyade Özel Hukuk alanında düzenlemelerin yer aldığı, el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'lkavâ'idi'sşer'iyye isimli hukuk kodudur.⁸⁷

1.1. İslâm Hukuku'nun Oluşumu Ve Gelişimi

İslâmiyet bünyesinde gerçek kişiler (kişi, dernek, vakıf, şirket) arasındaki ilişkiler ile kamu hayatındaki karşılıklı ilişkileri düzenleyen ve dinî temellere dayanan tek kanun Şeriat'tır. İslâm hükümdarları, Türk-İslâm sultanları veya halife, kanun koyucu sıfatını haiz olmayıp Şeriat kanunlarının koruyucusu sıfatını taşımışlardır.⁸⁸

İslâm'ın adalet kavramına yaptığı vurgu kapsamında, Kur'ân-ı Kerim'in Nisâ Suresinin 58'nci ayetinde;

*“Haberiniz olsun! Allah size; emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında karar verdiğiniz zaman **adaletle karar vermenizi emrediyor.**”⁸⁹ hükmü yer almaktadır.*

Medine Sözleşmesinin 36'ncı maddesinde Hz. Muhammed'e savaş durumunda verilen orduya kumanda etme yetkisine ilave olarak, 23'ncü ve 42'nci maddelerinde hukukî uyuşmazlıklarda yargı yetkisinin de verildiği görülmektedir. Diğer yandan, İslâm hukuku döneminde hükümdarlarının; mahkemelerin yanı sıra bizzat yargılama yaptıklarına ve halkın şikâyetlerini dinlediklerine de şahit olmaktayız.

Örneğin, Hz. Muhammed ve Râşid Halifeler döneminde ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin muhakeme yetkisi, Kur'ân ve Sünnet ışığında, halifenin tayin ettiği kişiler tarafından çözülmekteydi. Diğer yandan fetihler sonrası

⁸⁶ Ömer Menekşe, “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'idi'sşer'iyye” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020, s. 566.

⁸⁷ Ömer Menekşe, s. 566.

⁸⁸ Halil İnalıcık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 57.

⁸⁹ “Kur'ân-ı Kerîm”, Elmalılı Hamdi Yazır, Merve Yayınları, İstanbul, 2002, s. 88.

İslâm ülkesinin topraklarının çok kısa sürede genişlemesi neticesinde, ortaya çıkan hukukî sorunların çözümü adına, Hz. Ömer devrinden itibaren büyük yerleşim merkezleri ile askeri birliklere muhakeme işiyle görevli bağımsız kadıların tayin edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır.

Genelde Medeni Kanun hükümlerine yönelik davalara, davayı kesin hükme bağlama ve verilecek hükmü infaz etme yetkileri ile donatılmış kadılar bakarken, ceza hukuku ile ilgili davalara doğrudan halife veya vali bakmaktaydı. Hz. Ömer zamanında kurulan Mezâlim mahkemelerinde ise üst düzey devlet yöneticilerinin tayin ve azil davaları ile bu kişiler hakkında açılan davalara baktığı görülmektedir.⁹⁰

Sonuç olarak; genel hatlarıyla içtihatlar hukuku olarak ortaya çıkan İslâm hukuku, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yaptığı kanunlaştırma teşebbüsü hariç, Tanzimat döneminde hazırlanan **Mecelle'**⁹¹ kadar sistemli bir kanunlaştırma hareketini ortaya koyamamıştır.⁹² Ancak, bu süreçte hukukun temelinde yer alan hukuk güvenliğinin sağlanması ihtiyacı, her geçen gün artarak devam etmiş, ilk kanunlaştırma teşebbüsünün başarısız olması sonrasında, günün gelişen koşullarına ve meydana gelen her somut olaya istinaden verilen hükümler neticesinde İslâm hukuku gelişimini sürdürmüştür.

Bu süreçte, kadılar tarafından uzun bir dönem boyunca kendilerinin tarafı oldukları mezhebin (Hanefi) yorumuna göre⁹³ İslâm hukukunun uygulanmasına çalışılmış, yazılan fıkıh ve fetva kitapları ise kanun (yasa) olarak kullanılmak suretiyle mevcut hukukî boşlukların doldurulmasına gayret edilmiştir.⁹⁴

1.2. İslâm Hukukunda Şer'i Hukuk Ve Örfi Hukuk

Fıkıh kitaplarında yer alan, devletin müdahalesinden bağımsız olarak oluşan ve İslâm hukukçularının, İslâm hukuku kaynaklarına istinaden fıkıh usulü ile yaptıkları

⁹⁰ Hizmetli, s. 483.

⁹¹ “*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*” (مجله احكام عدليه) 1868-1876 yılları arasında sekiz yıl süreyle Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki komisyon tarafından derlenen Medeni Hukuk kuralları kodeksidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılında şer'i mahkemelerde hukuki dayanak olarak kullanılmıştır. Mecelle, giriş, 16 bölüm ve 1851 maddeden oluşur. İslâmi fıkıh geleneği üzerinde inşa edilmiş bir hukuk sistemi oluşturma çabasıdır. Tanzimat Fermanı ile açılan dönemin en önemli kanunu ve Osmanlı modernleşmesinin en önemli anıtlarından biridir. Arapça, çok büyük boy kitap" anlamına gelen *mecelle*, Fransızca, hukuk ilkeleri derlemesi anlamındaki 'codex' sözcüğünün çevirisidir.” (Bkz. <http://www.wikipedia.org.tr>.)

⁹² Ömer Menekşe, “*Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'İlü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'İdi'sşer'İyye*” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 35, 2020, s. 566.

⁹³ Ömer Menekşe, s. 567.

⁹⁴ Ömer Menekşe, s. 567.

içtihatlarla dayalı hukuka, şer'i hukuk denir. Şer'i hukukun oluşma sürecinde dört halife dönemi hariç, devletin bir müdahalesi veya katkısı olmamıştır.⁹⁵

Bunun yanı sıra sultan ve padişahların iradesinden kaynaklanan, emir ve fermanlar (kanunları) ile oluşan hukuk ise örfi hukuk olarak tanımlanır.⁹⁶

İslâm hukuku dönemi boyunca örfi hukuka önem atfedilerek yeni bir hukuk düzeni oluşturması, Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkışını müteakip görülen bir uygulamadır. Barthold, Köprülü ve Gibb gibi tarihçiler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulması sonrasında İslam devletinin yönetim teşkilatı anlayışı ile Kamu Hukuku sahasında önemli değişikliklerin ortaya çıktığını kabul etmektedir.⁹⁷ Bu değişikliğin altında yatan sebep ise zamanla İslâm âlemine hâkim unsur olan Türklerin, Orta-Asya topraklarına ait geleneksel devlet idare anlayışının yanında, örf-âdet ve inançlarını da beraberlerinde getirmeleridir.⁹⁸

İslâm hukukuna göre sultan, İslâm hukukunun aslî kaynaklarına aykırı olmaması şartıyla kural koyma hakkına sahiptir. Ayrıca, sultanın koyduğu kuralların İslâm hukuku kaynaklarına uygun olmasa bile geçerli olabildiği ve uygulanabildiği de görülmektedir. Örneğin, Şeyhülislam Ebussuud Efendi;

*“nâ-meşru olan nesneye emr-i sultanî olmaz”*⁹⁹ demiştir.

Ancak, Fatih Sultan Mehmet'in Kanunnamesinde yer alan; *“ve her kimseye evlâtlarımdan saltanat müyesser ola, Nizâm-ı Âlem için karındaşları katleylemek münasiptir”*¹⁰⁰ hükmü, İslâm hukukuna (şeriata) aykırı olsa da Osmanlı hukuk sisteminde sultan emirlerinin geçerli bir kural olarak uygulandığını bizlere göstermektedir.

1.3. İslâm Hukukunda Bedeni, Ruhi Ve Hürriyeti Bağlayıcı Ceza Türleri

Bedeni cezalar kapsamında;

a. Yol kesme suçu nedeniyle, sürgün edilme veya asılma,

⁹⁵ Aydın Yetkin, *“Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci”*, *“Development Process of the Rule of Law in the Ottoman Empire.”* Ankara Üniversitesi, 2013.

⁹⁶ Aydın, s. 95.

⁹⁷ Halil İnalcık, *“Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 59.

⁹⁸ Halil İnalcık, *“Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”*, s. 60.

⁹⁹ Kemal Gözler, *“Hukuka Giriş”*, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 161.

¹⁰⁰ Kemal Gözler, *“Hukuka Giriş”*, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 162.

- b. Adam öldürme suçu nedeniyle, ölüm veya bir organın kesilmesi (kısas),
- c. Hırsızlık suçu nedeniyle, elin kesilmesi,
- d. Zina ve zina iftirası suçu nedeniyle, dayak, evli bir kişinin zina suçu işlemesi nedeniyle, recm cezası verilmesi, bedeni cezalara örnek olarak verilebilir.¹⁰¹

Ruhi cezalar; suçlunun bedeninde ziyade ruhunda acı, elem ve derin ıstırap oluşturan cezalardır. Toplum nezdinde kınama, suçluyu herkes önünde teşhir etme veya suçluyu bulunduğu bölgeden ayrılmak zorunda bırakma yoluyla yalnızlığa terk etme cezaları, ruhi cezalara örnek olarak verilebilir.¹⁰²

Hürriyeti bağlayıcı cezalar; hapis cezası ve sürgün cezasıdır. Ancak, İslâm hukukunda çok uzun süreli hapis cezasının verilmesi yerine, suçu önlemede etkin olması maksadıyla, bedeni cezaların uygulanmasının daha çok tercih edildiği görülmektedir.¹⁰³

Mali cezalar ise diyet cezası, para cezası ve müsadere (şahıs mallarına devletin zorla el koyması) cezası ve mirasa el konulması cezalarıdır. Örnek olarak,

a. Hz Peygamber'in zekâtını vermesi gerektiği halde vermeyenlere yönelik olarak ellerindeki mallarının yarısına el koyduğu,¹⁰⁴

b. Hz. Ömer'in ise pazarda hileli mal veya eşya satan satıcıların mallarına el koyma cezası verdiği bilinmektedir.¹⁰⁵

İslâm hukukunda cezayı düşüren veya azaltan sebepler kapsamında ise mağdurun veya maktulün terekesinden faydalanacak olan mirasçılarının rızası, af, tövbe ve zaman aşımı rol oynamaktadır.¹⁰⁶

1.4. İslâm Ceza Hukukunda (Ukubat) Suç Ve Cezalar

Ceza hukukunun adı ukubat olup İslâm hukukunda en önemli kaynak olan Kur'ân'da ukubat diye ayrı bir bölüm yer almaktadır.¹⁰⁷

İslâm ceza hukukunda suçlar; Allah'ın haklarına karşı işlenen aslî suçlar, kulun (birey) çıkarına karşı işlenmiş fer'î suçlar ve tâziren cezalandırılan tamamlayıcı suçlar

¹⁰¹ Aydın, s. 176.

¹⁰² Aydın, s. 176.

¹⁰³ Aydın, s. 176.

¹⁰⁴ Aydın, s. 219.

¹⁰⁵ Aydın, s. 219.

¹⁰⁶ Aydın, s. 210.

¹⁰⁷ Ahmet Gökçen, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bunlardaki Ceza Müesseseleri", Yayıncı Ahmet Gökçen, İstanbul, 1989, s. 3.

olmak üzere üçe ayrılmaktadır.¹⁰⁸ İslâm ceza hukuku kapsamında işlenen söz konusu suçlara verilen cezalar ise; Had, Kıyas ve Tazir cezalarıdır.¹⁰⁹

1.4.1. Had Suçları ve Cezaları

Had suçu; suçun ve karşılığında verilecek olan cezanın (sopa, el kesme, ölüm cezası vb.) Allah (Kur'ân) ve Peygamber (Sünnet) tarafından belirlendiği, dar anlamda Allah (İslâm kamu) haklarına yönelik,¹¹⁰ toplum ve kamu açısından ağır olarak kabul edilen suçlardır. Had suçları nitelik ve nicelik itibarıyla **belirli ve değişmez** cezalardır. Bu yüzden hükümdarın bir takdir yetkisi yoktur. Zaman aşımı süresi ise bu suçlarda geçerlidir.¹¹¹

Geniş anlamda bakıldığında ise Ceza Hukukunda yedi adet had suçu yer alır. Bunlar; hırsızlık, yol kesme-silahlı gasp ve soygun (hırsızlık), zina, zina iftirası (kazf), şarap içme, sarhoşluk, irtidat ve isyan (bağy) suçudur.¹¹² Şarap içmek suçu ise Kur'ân'da yer almasa da cezası hadis ile bildirilmiş olan bir suç türüdür.

Had cezasında, cezanın türü ve cezası yasa (Kur'ân) ile belirlendiğinden, ceza tek ve sabit olup hâkimin cezada bir değişiklik yapması mümkün olmadığı gibi İslâm toplumunun çıkarlarının ihlal edilmesi sebebiyle, kural olarak suçtan zarar görenin şikâyetinin olup olmamasına da ihtiyaç bulunmamaktadır.¹¹³

Had suçlarından olan zina iftirası (kazf) ve hırsızlık ise bu hükümden müstesnadır. İstisna özellik taşıyan, zina iftirası suçu özelliği itibarıyla; kişilik haklarını ihlal edeceğinden ayrıca iftiranın toplum nezdinde dedikodu şeklinde duyulmasının bu suçtan zarar gören kişiyi olumsuz yönde etkileyebilecek bir suç türü olarak görülür.¹¹⁴

Dolayısıyla kazf suçu, ancak bir şikâyet olması halinde devlet tarafından takip edilebilecek bir suçtur.¹¹⁵ Bunun yanında hırsızlık da aynı şekilde takibi şikâyete bağlı bir suç türüdür.

¹⁰⁸ Aydın, s. 222.

¹⁰⁹ Aydın, s. 222.

¹¹⁰ Aydın Mehmet Akif, “*Türk Hukuk Tarihi*”, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 154.

¹¹¹ Hayreddin Karaman, “*Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*”, Ensar Neşriyat Yay., İstanbul, 2008, s. 171.

¹¹² Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi – I*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 303.

¹¹³ Emin Artuk, Ahmet Gökçen, Kerim Çakır, Emin Alşahin, “*Ceza Hukuku Genel Hükümler*”, Adâlet Yayınevi, Ankara, 2009, s. 104.

¹¹⁴ Aydın, s. 155.

¹¹⁵ Aydın, s. 155.

1.4.1.1. Hırsızlık

Hırsızlık; başkasının sahibi olduğu ve bir bedeli olan malın veya eşyanın, mülk edinmek amacıyla, bulunduğu yerden gizli bir şekilde alınmasıdır.¹¹⁶ Şikâyete bağlı bir suç olan hırsızlık suçu için çalınan eşyanın bir mal olması, belirli bir değerde (mütekabil, dinen kullanımına izin verilen, değiştirilebilen) olması, başkasına ait bir mal olması ve gizlice alınmış olması şartlarının bir arada sağlanması gerekmektedir.¹¹⁷

Çalınan malın kamuya ait olmaması ve koruma altında olan bir mal olması da hırsızlık suçu için aranan bir diğer şarttır. Örneğin bir Müslüman, bir gayrimüslimin şarabını veya domuzunu çalarsa bu mal mütekabil bir mal olmadığından, hırsızlık suçunu oluşturmamaktadır.

Hanefilere göre;

- a. Malın değerinin on dirhem ve üzeri olması,
- b. Suçu işleyen kişinin temyiz gücüne (mümeyyiz) sahip olması,
- c. Baliğ olması,
- d. Ortada bir kusurun olması şartlarının sağlanması gerekmektedir.

Hırsızlık suçunun cezası, sağ elin bilekten kesilmesidir. İkinci kez aynı suç işleyen kişinin sol ayağı bilekten kesilir. Üçüncü kez aynı suç işlenir ise tövbe edilinceye kadar hapis cezası uygulanır.¹¹⁸

1.4.1.2. Yol Kesme - Silahlı Gasp Ve Soygun (Hırabe)

Yol kesme suçu, bir yerden gelirken geçmeyi önleme, geçenlerin malını alma veya öldürmeye teşebbüs etmek suretiyle silahlı kişilerin halkın kullanımına açık olan yolun kesilmesi ile işlenmektedir.¹¹⁹ Yol kesme suçunun asıl unsuru, suçun silah gücü ile işlenmesidir.

Diğer unsurları ise silah veya kuvvet kullanması, suçun şehirlerarası yolda icra edilmesi ve suçu işleyen erkek olmasıdır. Kuran-ı Kerim'de yol kesme suçunun cezası,

¹¹⁶ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi- I*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 306.

¹¹⁷ Aydın, s. 210.

¹¹⁸ Çoşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, “*Türk Hukuk Tarihi*”, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017, s. 99.

¹¹⁹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi- I*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 307.

ölüm, asılma, el ayakların çapraz kesilmesi (sağ el ile sol ayak) ve sürgün cezası olarak öngörülmüştür.¹²⁰

Yargıcın suça istinaden faile verilecek olan cezaların işleniş şeklindeki sırasını değiştirme veya bir cezayı vermeme şeklinde kendisine tanınmış bir yetkisinin mevcut olmadığı görülmektedir.¹²¹ Örneğin, yol kesen kişi; bu suçu korkutma amacıyla yapmışsa sürgün cezasına, birisini öldürmeden sadece mal almadan yakalanırsa, tövbe edene kadar hapis cezasına, malları aldıktan sonra yakalanırsa, sağ el ve sol ayağın bilekten itibaren kesilmesi cezasına, birini öldürmüş, ancak malı alamadan yakalanırsa, ölüm cezasına ve son olarak hem öldürme hem de hırsızlık fiilinin (gasp) icra edilmesi sonrasında yakalanırsa, sağ el ve sol ayak bileği kesildikten sonra teşhir maksadıyla asılarak öldürülme cezasına mahkûm edilmesi gerekmektedir.¹²²

1.4.1.3. Zina

Zina, şer'i bir evlenme akdi olmadan yapılan ve haram olarak kabul edilen cinsel ilişkidir.¹²³ Diğer bir ifadeyle aralarında nikâh sözleşmesi mevcut olmayan bir erkek ile kadının cinsel ilişkide bulunması olarak kabul gören zina kapsamında, kişi ister başkasıyla evli olsun isterse bekâr olsun zina suçu gerçekleşmiş olur.

Zina suçunu İslâm kamu düzenine bir saldırı olarak gören İslâm hukuku, sadece evli kimselerin yasak cinsel ilişkisini zina olarak sayan, bekârların ise saymayan batı hukukundan bu yönüyle ayrılır.

Zina suçunun cezası, evli (muhsan) için recm (halka açık bir yerde taşlanarak öldürülmesi) bekâr için yüz (köle için elli) sopadır. Ayrıca suçluya bir yıl sürgün cezası da verilmektedir. Kur'ân'da yer almayan recm cezasının uygulanabilmesi için bireyin muhsan olmasına dair dört şartı sağlaması gerekmektedir. Daha önce haram bir cinsel ilişkide bulunmamış olma anlamına gelen muhsan olmak için gerekli olan şartlar; baliğ olmak, mümeyyiz olmak, hür olmak, suç işlediğinde evli olmak veya daha önce evlenmiş olmaktır.

¹²⁰ Aydanur Gümüş, "İslam Ceza Hukukunda Para Cezası ve Osmanlı Uygulaması", Master's Thesis, Hitit Üniversitesi, 2003.

¹²¹ Aydın, s. 183.

¹²² Artuk, Gökçen, Çakır, Alşahin, "Ceza Hukuku Genel Hükümler", s. 108.

¹²³ Ahmet Gökçen, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri", İstanbul, 1989, s. 3.

Osmanlı kaynaklarına göre, recm cezasının sadece bir kez olmak üzere, 1680 yılında İstanbul'da At Meydanında Yahudi bir erkek ile zina yapan Müslüman bir kadına uygulandığı bilinmektedir.

1.4.1.4. Zina İftirası (Kazf)

Zina iftirası, bir kimseye karşı zina ettiğine veya zina mahsulü olduğuna dair iftira veya ithamda bulunulması suretiyle işlenen suçtur. Bu suçun oluşması için genel unsurlardan, ithama maruz kalan kimsenin muhsan olmasına ilave olarak ayrıca namuslu olması şartı da aranmaktadır. Takibi mutlaka bir şikâyetin varlığına tabi olan zina iftirası suçlamasına maruz kalan bir kimsenin kadın veya erkek olması gibi bir ayırım yaratılmadan her ikisi de bu suçun mağduru olabilir. Bir kimsenin birisinin eşcinsel olduğunu olduğu yönünde beyanda bulunması da kazf suçunun oluşmasına sebep olmaktadır.

Zina iftirası suçunun sabit olması durumunda verilecek ceza, seksen (köle için kırk) sopadır. Ayrıca suçlunun bu suç sonrasında şahitliği ömür boyu kabul edilmemektedir.¹²⁴

1.4.1.5. Şarap İçme - Sarhoşluk

Hanefiler tarafından bu suç, şarap içme suçu olarak adlandırılır. Şarabın az veya çok içilmesi bu suçu oluştururken, sarhoş olunması şartı ise aranmamaktadır. Ebu Hanife, şarap dışındaki içkileri mubah içecekler kapsamına almamaktadır.

Kur'ân ve Sünnet'te cezası yer almasa da şarap içenlere veya sarhoş olanlara verilecek ceza, seksen sopa olmakla birlikte bazen teşhir veya para cezasının verildiği de görülmektedir.¹²⁵

1.4.1.6. İrtidat (Ridde - Dinden Çıkarma)

Müslüman olan bir kimsenin, İslâm dininden ayrılacağını herkesin bilebileceği şekilde ilan etmesine irtidat, bu suçu işleyen kişiye ise mürted denilmektedir.¹²⁶

¹²⁴ Aydın, s. 187.

¹²⁵ Aydın, s. 189.

¹²⁶ Turan Maşallah, "İslam'da İrtidat Sorunu ve Yol Açabileceği Psiko Sosyal Problemler (Takiyye-, Nifak Örneği)", Kadim Akademi SBD, 2018, C. 2, S. 1, s. 1-11, s. 2; Zuhayli, 1991-1992, VII: s. 463-465.

Bu suçu işleyen kişi, dinen ölmüş olarak kabul gördüğünden, söz konusu bu kişiler mürted olarak kabul edilmekte olup malları (tereke) müsadere edilebildiği gibi ayrıca mirasçıları arasında da pay edilebilmektedir.

İslâm hukukunda, halkın ortak manevi değerlerine ve dinî inançlarına karşı alenî olarak yapılacak saygısızlığı ve saldırganlığı önlemek, toplumda huzur ve sükûnu güvence altına almak adına bir tedbir olarak, irtidat eden kimselerin müsamaha ve esnekliğe yer vermeden cezalandırılmasının gerektiği dile getirilir. Hanefilere göre irtidat suçunu işleyen bir kadına ceza olarak ölüm cezası verilmez, bunun yerine kişinin yeniden Müslüman olmayı kabul edinceye kadar geçen sürede hapis cezası uygulanır.¹²⁷

Hz. Peygamber'in, "*Kim dinini değiştirirse öldürün.*"¹²⁸ şeklindeki sözüne istinaden, Hanefilere göre bu suçun cezası, erkekler için ölüm cezası, kadınlar için tövbe edene kadar hapis cezasıdır.¹²⁹ Müslüman hukukçuların büyük bir bölümü ise "*İslâm dininden ayrıldım*", şeklindeki bir beyanın bu suçun oluşumu için yeterli olduğu görüşünü kabul etmektedir.¹³⁰

1.4.1.7. İsyân (Bağy)

İsyân; kendilerince haklı bir sebebi olan kişilerin, devlet başkanını silah kullanmak suretiyle devirmek maksadıyla devlet yönetimini ele geçirme faaliyetidir. İsyancıların, isyan ettikleri devlet başkanının seçim gibi meşru yollardan bu göreve gelmediği veya görevi süresince âdil olmadığı yönünde kendilerince geçerli nedenleri de olmalıdır.¹³¹ Devlete karşı isyan suçunun unsurları, meşru devlet başkanına karşı olması, isyan esnasında kuvvet kullanılması ve kendilerince haklı bir sebebe dayanmasıdır.¹³² İsyân suçu topluca işlenen bir suç olma özelliğine sahiptir, tek kişinin yönetime karşı gelmesi ise bir isyan suçu oluşturmamaktadır. İsyana kalkışanlar ile savaşılabileceği, gerektiği takdirde öldürülebileceği, ancak isyanı bastırmaya yetecek ölçüde bir sertliğe izin verileceği belirtilmekte olup Müslüman olmaları sebebiyle yaralanan kişiler öldürülmez, malları ganimet sayılmaz, çocukları ise esir alınmaz.¹³³

¹²⁷ Turan Maşallah, s. 2.

¹²⁸ Turan Maşallah, s. 5; Buhârî, "*Cihad*", s. 149.

¹²⁹ İsrâfil Balcı, "*Mürtedlerin Yakılarak Öldürüldüğüne Dair Rivayetlerin Tahlili*", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, 6;1: s. 23-47.

¹³⁰ Aydın, s. 190.

¹³¹ Ebu Zehra, "*el-Cerime*", s. 175-176.

¹³² Yılmaz Yurtseven, "*Osmanlı Devletinde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*", 2006.

¹³³ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "*Türk Hukuk Tarihi – I*", Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 308.

Kur'ân veya Sünnet'te cezası yer almamakla birlikte Ebu Hanife'ye göre bu suçu işleyenlere gerekirse ölüm cezasının da verilebileceği kanaati mevcuttur.¹³⁴

1.5. Kısas Suçları ve Cezaları

Kısas suçları, Allah (Kur'ân) ve Peygamber (Sünnet) tarafından belirlenen ancak İslâm toplumu ile Allah haklarından ziyade, kişi haklarına yönelik olan, buna karşılık hâkimin ceza kapsamında takdir yetkisinin olmadığı suçlardır. Bu suçlarda amaç; adam öldürme veya yaralama suçunu işleyen kişinin, aynı şekilde cezalandırılmasının temin edilmesi olup zamanaşımı geçerli değildir.¹³⁵

Adam öldürme ve müessir fiil (yaralama, vücut bütünlüğüne yönelik saldırılar ile vücutta acı ve ıstıraba neden olacak saldırılar) benzeri suçları içeren kısas suçlarında, suç ve ceza için zarar görenin (mağdur) veya mirasçısının (varis) şikâyetinde bulunması şartı aranmaktadır. Failin; mağdur veya varisçi tarafından affedilmesi ise mümkündür.

Kısas suçunun unsurları;

- a. Failin ceza ehliyetine sahip olması,
- b. Kasten, hata ile veya sebep olmak suretiyle bu suçun işlenmesi,
- c. Fiilin hukuka aykırı olması,
- d. Mağdur ile fail arasında alt-üst soy veya efendi-köle ilişkisi olmaması,
- e. Suç karşısında maktulün veya mirasçıların cezalandırmayı talep etmesi,
- f. Suça uygulanacak ceza için bir mahkeme kararının olmasıdır.

Kısas suçunda, kısas yapılması (göz çıkarma suçu işleyenin kendi gözünün de çıkarılması vb.) mümkün değil ise diyet (100 deve, 1.000 dinar altın veya 10.000 dirhem gümüş verilmesi) ile kefarete cezası uygulanması söz konusudur.¹³⁶

1.5.1. Adam Öldürme

Hanefiler, bu suçu, suçun işlenmesinde kullanılan aletin kesici veya delici olması niteliğinin bağlı olarak, beş ayrı sınıfa ayırmaktadır.¹³⁷

Bunlardan;

a. **Kasten adam öldürme suçu;** Türk Ceza Kanununda da yer aldığı üzere kast'ın unsuru; failin suçun neticesini bilecek ve isteyecek olması şartıdır.

¹³⁴ Ebu Zehra, "el-Cerime", s. 182-183.

¹³⁵ Aydın Mehmet Akif, "Türk Hukuk Tarihi", Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 155.

¹³⁶ İlhan Bulut, "İslam ve Osmanlı Ceza Hukukunda Hataen Öldürme Suçu", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 2018, 1: s. 41-71.

¹³⁷ Aydın, s. 192.

Bu cihetle, bir insanı söz konusu unsurları gerçekleştirecek şekilde öldürmek, kasten adam öldürme suçu olarak kabul edilir. İslâm hukukunda taammüd veya kast ayırımı yer almadığından, kasten adam öldürme suçu sabit olduğu görüldüğünde verilecek olan ceza, kısas yani kişinin öldürülmesidir.¹³⁸

Ebu Hanefi'ye göre, suçun işlenmesi için erkek veya kadın, hürriyet (köle) veya din ayırımı, bir önem arz etmemektedir. Maktulün yakınları diyete razı olup kısıstan vazgeçerse kısas cezası düştüğünden, ceza uygulanmaz ve verilecek ceza, diyet cezasına dönüşür.¹³⁹ Bunun yanında maktulün mirasçıları tarafından diyet talep edilmemiş ve suçlu affedilmiş olursa bile bu ceza, mutlaka bir tazir cezasına hükmedilir ve işlenen suç devlet tarafından affedilmez.

b. Kasta benzer (şibh-i amd) ile adam öldürme suçu; kasıt olmasa da sonucunun ölüm şeklinde sonuçlanması neticesinde oluşan suçtur. Kavga esnasında karşısındaki kişiyi yaralamak amacıyla taş atan birinin, attığı taşın kavga ettiği kişinin başına isabet etmesi sonucu kan kaybından ölmesi bu suça örnek verilebilir. Sonuç olarak failin, ölüm sonucunu doğuran fiili bilerek yaptığı (öldürücü alet kullanılmadan sopa veya tokat ile öldürme vb.) ancak, sonucunu istemediği durumlarda kasten değil kasıt benzeri bir kusur ile öldürme söz konusu olmaktadır.

Ebu Hanefi'ye göre suçun işlenmesinde kullanılan alet, kesici veya delici değil ise suç kasta benzer adam öldürme olarak nitelendirilir. Bu suçun cezası, akile (babası ve oğlu hariç olmak üzere failin erkek akrabaları) tarafından ödenecek olan diyet ve kefarettir.

Kefaret olarak, 60 gün oruç tutulur veya 60 fakir doyurulur veya kölesi azat edilir. Ayrıca fail mirastan ve vasiyetten men edilmesi de söz konusudur.

c. Hata ile adam öldürme suçu; bir kimsenin bir şahsı yanlışlıkla öldürmesi suçudur. Savaşta düşmana karşı ateş ederken (şahsın zannında hata) yanında savaşan silah arkadaşını öldürmesi veya bir av esnasında çalıkların arasındaki av hayvanına ateş ederken yanlışlıkla birlikte avlandığı arkadaşını vurması sonucu (fiilde hata) işlenen öldürme suçları bu suça örnek olarak verilebilir.

Bu suçun cezası karşısında kısas uygulanmamakta olup ceza olarak diyet ve kefaret ödenir. Ayrıca tazir cezası da verilir.

¹³⁸ İbrahim Enes Onat, "18. Asır İstanbulunda Şeriye Sicillerine Göre Öldürme (Katl) Suçu", Master's Thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹³⁹ Aydın, s. 193.

d. Hata benzeri ile adam öldürme suçu; failin gayri ihtiyari bir fiil ile istemeden bir kişiyi öldürmek suretiyle işlenmektedir. Hata ile adam öldürme suçundan farklı olarak bu suçlarda, failin birini öldürmeye yönelik bir davranışı mevcut değildir.¹⁴⁰

Sonucu itibarıyla, işlenen fiil neticesinde istemeden bir ölüm ortaya çıkmaktadır. Bir annenin emzirirken uyuya kaldığı esnada bebeğinin üzerine yatarak havasız kalması sonucu ölümüne sebep olması bu suça örnek olup cezası diyet ve kefarettir.

e. Sebep olma yolu ile adam öldürme suçu; failin bir hatası ölüme sebep olması halinde işlenen suçtur. Dükkânının önünü sabunlu su ile yıkayan bir kişinin dükkânın önünden geçerken ayağı kayan birinin düşerek ölmesine sebep olması veya bahçesine kuyu açan birinin bahçesine giren komşusunun kuyuya düşmesi sonucu ölümüne sebep olması bu suç türüne örnektir.

Bu suçun cezası diğer suçlardan farklı olarak sadece diyet olup kefaret cezası ödenmemektedir.

1.5.2. Yaralama (Müessir Fiiller)

Yaralama; hukuka aykırı olarak, bilerek ve isteyerek kişinin vücut bütünlüğüne yönelik veya vücutta ıstırap, acı çekilmesine neden olacak fiillerin işlenmesidir.¹⁴¹

Yaralama suçlarının işlenmesi halinde mağdura karşı ödenecek diyet, göz, kulak, burun, diş gibi belli bazı organlar için tazminat miktarı sabit olmakla birlikte, diğer yaralama türlerinde duyulan elem ve ıstırapın derecesine göre yargıcın takdiri söz konusudur.¹⁴²

Müessir fiiller, ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan;

a. Kasten müessir fiil; bir saldırı kastı ile birisinin bir başka kişiyi yaralamasına yönelik bir davranışı, öldürme kastında olduğu üzere bilerek ve isteyerek işlenmesidir. Bu durumda suçluya verilecek ceza, kısastır. Bu ceza türünde, uzuv kaybı, hürriyet (köle) ve din arasında denklik aranmakta olup birinin bir parmağının koparılmasına neden olunması halinde, suçu işleyen de bir parmağı kesilir. Ancak kısas uygulanması imkânı olmadığı takdirde (örneğin suçlunun parmakları doğuştan eksik veya gözleri kör ise) Kur'ân'da yer alan diyet tutarı (erş) ödenir.

¹⁴⁰ İbrahim Enes Onat, "18. Asır İstanbulunda Şeriye Sicillerine Göre Öldürme (Katl) Suçu", Master's Thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁴¹ Aydın, s. 196.

¹⁴² Aydın, s. 196.

Ayrıca baş ve yüzde oluşan yaralama veya yara izine karşı verilen ceza ile diğer bölgelere ait yaralamada verilen diyet cezalarının oranları birbirlerine göre farklılık arz etmektedir.

b. Hata ile müessir fiil; kişinin zarar verici fiili bilerek yapması ancak saldırı kastı taşımaması durumunda işlenmekte olup ceza olarak kısas yerine diyet ödenir.¹⁴³

1.6. Tazir Suçları Ve Cezaları

Tazir; yasaklamak ve terbiye etmek anlamında kullanılır. Tazir suçları; Allah ve Peygamber tarafından cezası belirlenmemiş olan, cezanın süresi ve ceza miktarı, devlet başkanı veya hâkimin takdirine bırakılan, iyileştirici, terbiye edici suçlar ile had suçları dışındaki azarlama, dayak, sürgün, hapis ve ölüm şeklindeki suçlardır.¹⁴⁴

İslâm ceza hukuku kapsamında işlenen suçların büyük bir kısmını oluşturan tazir suçları (evrakta sahtecilik, bir kadına laf atmak, halkı rahatsız etmek, küfür etmek vb.) had ve kısas cezalarından daha hafif bir ceza ile cezalandırılır.¹⁴⁵

Had ve kısas cezasından farklı olarak bu suça ilişkin cezalarda hâkimin takdir yetkisi mevcuttur. Tazir cezası olarak ölüm cezası, hapis cezası, para cezası, sopa cezası, küreğe mahkûm edilme cezası, yüzün dağlanması cezası ile teşhir (saç veya sakalın kesilmesi), belli organların kesilmesi, malların müsaderesi veya sürgün cezaları verilebilmektedir.¹⁴⁶

1.7. Kişi Hak (Vücub) Ehliyeti

Hâk ehliyeti; bireyin haklara ve borçlara ehil (sahip) olmasıdır. Hak ehliyeti, tam hak ehliyeti ve eksik hak ehliyeti olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁴⁷

İnsan hayatı ise ehliyet bakımından beş dönemi kapsamaktadır.¹⁴⁸ Bunlar;

a. Cenin çağı; ana rahmine düşünce başlar, anne karnından sağ olarak doğum ile sona erer. Bu dönemde ceninin hak ehliyeti kapsamında, eksik hak ehliyeti bulunmasına karşın fiil ehliyeti ise yoktur. Cenin, mirastan yararlanma, vasiyet ve vakıf lehtarı olma ve nesebinin sabit olma haklarına sahiptir.

¹⁴³ Cemil Liv, “İslam Muhakeme Usulünde Şahitlikten Dönmenin Kararlara Etkisi”, 2006.

¹⁴⁴ Osman Şekerci, “İslâm Ceza Hukukunda Tazir Suçları ve Cezaları”, İstanbul, 1996, s. 25.

¹⁴⁵ Aydın, s. 186.

¹⁴⁶ Aydın, s. 186.

¹⁴⁷ Aydın, s. 213.

¹⁴⁸ Aydın, s. 213.

b. Çocukluk çağı; doğumdan, temyiz çağına kadar olan dönemdir. Bir kişi sağ doğmakla birlikte hak ehliyetine sahip olur. Bu devredeki çocuğa gayri mümeyyiz küçük denilmekte olup gayri mümeyyiz küçük tam hak ehliyetine sahiptir. Cenin döneminden farklı olarak hak ehliyetine dayanan her türlü hak, gayri mümeyyiz küçük için korunur.

c. Temyiz çağı; iyi ile kötüyü, faydalı ile zararlıyı ayırt etme yeteneğidir.¹⁴⁹ Bu çağa ulaşmış çocuğa mümeyyiz küçük denir. İslâm hukukçularınca yedi yaşının sona ermesini müteakip temyiz çağının başladığı kabul edilmektedir. Mümeyyiz küçük; kendi lehine olan hukuki işlemleri kendi başına yapabilirken, lehine ve aleyhine olması muhtemel görülen işlemleri, velisinin rızasıyla, tamamen kendi aleyhine olan hukuki işlemleri ise ne velisinin rızasıyla ne de kendi başına yapabilir.¹⁵⁰

d. Buluğ çağı; çocuğun biyolojik ve fizyolojik olarak yeterli olgunluğa ulaşması ile başlar. Buluğ çağı; kızlarda dokuz, erkeklerde on iki yaşından itibaren kabul edilir. Kişi, bu döneme gerekli aklî ve fikrî olgunluğa sahip (reşit) olarak ulaşırsa tam ehliyetli kabul edilir.

e. Rüşt çağı; buluğ çağının tamamlanması sonrasında, bireyin mal varlıklarını koruması ve idare edebilmesi kapsamında yeterli aklî ve fikrî olgunluğa erişmesi ile başlayan bir dönemdir. Ancak bir ihtiyat tedbiri olarak malları yirmi beş yaşına kadar kendi idaresine verilmez. İslâm hukukunda rüşt yaşı belirlenmemiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde yirmi yaşına gelen kişinin rüşt olduğu kabul edilmiştir.

1.8. Fiil Ehliyeti

Fiil ehliyeti olan birey, rıza beyanı olmadan leh ve aleyhine olan işlemleri kendi başına yapabilmektedir. Fiil ehliyetine sahip olmak için üç şart gerekir. Bunlar;

- a. Akıllı (ayırt etmek ve temyiz gücüne sahip olmak) yani mümeyyiz olmak,
- b. Ergenlik (buluğ) çağına gelmiş olmak (kız çocukları için 9-15 yaş, erkek çocukları için 12-15 yaş, Ebu Hanefî'ye ve Mecelle'ye göre ise kızlar için en geç 17, erkekler için en geç 18 yaşında olmak.),

¹⁴⁹ Yasır Türkyılmaz, “İslam Hukukunda Zihinsel Engelliler”, Yüksek Lisan Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2018; Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “Türk Hukuk Tarihi - I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı”, İstanbul, 2017, s.451.

¹⁵⁰ Yusuf Çınar, “İslam Hukukunda Mümeyyiz Kavramı ve Mümeyyizin Hukuki Tasarrufları”, Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016; Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “Türk Hukuk Tarihi - I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı”, İstanbul, 2017, s. 453.

- c. Rüşt olmak, yani aklî ve fikrî olgunluğa erişmiş olmaktır.
- d. Türk medeni hukukunda ise ayrıca kısıtlı olmamak şartı da aranmaktadır.

Aile ve ceza hukukuna dair hak ve işlemlerde temyiz gücüne sahip olmak ve buluğa ermiş olmak şartı aranırken, miras hukukuna dair hak ve işlemlerde bu iki şarta ilave olarak ergin olmak şartı gözetilmemektedir.

Eksik ehliyetli birey lehine olan hukukî işlemleri (bağış, hibe, vasiyet lehtarları vb.) kanuni temsilcisinin rızası olmadan yapabilir. Aleyhine olan işlemleri (kefil olmak, vakıf kurmak, bağış yapmak, boşanmak vb.) kanuni temsilcisinin rızası olsa bile yerine getiremez. Diğer hukukî işlemleri ise (şirket kurma, evlenme vb.) kanuni temsilcisinin (veli veya vasi) rızası ile yapılabilir.¹⁵¹

Ehliyeti daraltan veya ortadan kaldıran sebepler ise akıl hastalığı, akıl zayıflığı, bunama, uyku ve bayılma, ölümle sonuçlanan hastalık, sarhoşluk, sefahat (aşırılık ve israfa kaçmak), borçluluk, iflas ve köleliktir.¹⁵²

1.9. Hukuk Kurumu Olarak Fetva

Bir kanun veya karar alınacak bir konuya ilişkin olarak, İslâm dinine veya hukukuna uygun olup olmadığına dair sorulan sorulara verilen cevaplar olarak tanımlanan fetva, Şurâ prensibinin hukuk alanına bir yansımasıdır.

İslâm hukukunda çözümlenmesi ihtiyacı duyulan bir meseleye dair hükmü bildiren bir hukukçu görüşü olan fetvayı verene, müftü (müftü) denir. İki kısımdan oluşan fetva da çözümlenmesi ihtiyacı duyulan mesele soru şeklinde yer alırken, arkasından müftünün çok kısa şekilde cevabı (olur veya olmaz) ile cevabın hangi kaynaktan alındığına dair bilgi ve mührü bulunmaktadır.¹⁵³

Fetvayı verebilmek için, fetva verecek olan kişinin öncelikle merkezi bir otoritenin tayin edilmesi şartı aranmamaktadır. Fetva için hukuk bilgisine sahip olma özelliği yeterli olduğundan, fıkıh öğretiminin yapıldığı medreselerdeki müderrisler de birer müftü durumunda kabul edilmişlerdir. Âlimlerin ve müftülerin vermiş olduğu fetvalar ise kadılar için bağlayıcı olmamakla birlikte hukukun işleyişinde önem teşkil etmiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi - I*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı”, İstanbul, 2017, s. 453.

¹⁵² Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi - I*, s. 453.

¹⁵³ Ekrem Buğra Ekinci, “*Hukuk Tarihi*”, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No 3122, Eskişehir, 2019, s. 83.

¹⁵⁴ Aydın, s. 124.

Tarihte verilen fetva uygulamalarına bakıldığında, Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının sosyal ve siyasal alanda müftülerin fetvalarına uymaya gayret ettiği görülmektedir. Örneğin,

a. Sultan Alp Arslan, 1071 yılında yapılan Malazgirt Savaşının öncesinde Hanefi Ebû Nasr Muhammed'den fetva almayı müteakip sefere çıkmayı uygun görmüştür.¹⁵⁵

b. Sultan Melik-şah, hilalin görülmesi üzerine o günü, Ramazan bayramının başlangıç günü ilan etmiştir. Ancak, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî ertesi günün Ramazan olduğuna ve oruç tutulmasına dair fetva verince, Sultan Melik-şah, Cüveynî'yi sarayına davet etmiş, görüşme sonrasında kendi görüşünden feragat ederek Cüveynî'nin fetvasına göre hareket etmeyi tercih etmiştir.¹⁵⁶ Cüveynî, konu ile ilgili olarak şöyle demiştir;

*“Saltanata ait işlerde fermana itaat vazifemdir; lâkin fetvaya taalluk meselelerde de sultanın bize sorması gerekir”*¹⁵⁷

c. Sultan Sencer ise Oğuzlar'a karşı düzenleyeceği seferin öncesinde Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya'dan fetva talebinde bulunmuş, kendisinden uygunluk almasını müteakip sefere çıkmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Turan, “Selçuklular Zamanında Türkiye”, s. 22.

¹⁵⁶ Turan, “Selçuklular Tarihi”, s. 324.

¹⁵⁷ Barthold, “İslâm Medeniyet Tarihi”, s. 306-307.

¹⁵⁸ Cihan Piyadeoğlu, “Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, Tarih Dergisi, İstanbul, s. 49, (2009/1), İstanbul, 2010, s. 1-25; Mehmed Sedat, “Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014.

İKİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE HUKUK TARİHİ

2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE GENEL BAKIŞ

Tarih boyunca her dönem toplumlar tarafından kendilerine yıllarca takip edecekleri bir yol gösteren büyük devirler bulunur. İşte 11.-13'ncü yüzyıllarda Büyük Selçuklu Devleti'nin gerçekleştirdiği başarı, sözü edilen bu büyük devirlerden birini oluşturur.¹⁵⁹

Türkler tarafından tarihte kurulan yüze yakın siyasi teşekkül içinden¹⁶⁰ dört büyük imparatorluk sırasıyla; Hun İmparatorluğu, Göktürk İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'dur.¹⁶¹

Devletin kuruluş temellerinin İslâm devletlerinin yer aldığı Horasan'da atılmış olması, Selçuklu bünyesinde önceki Türk devletlerinden daha farklı bir siyasî ve sosyal yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁶²

Bunun neticesinde, eski Türk topluluğuna ait gelenekler, hâkimiyet anlayışı ve İslâm içtimaî bünyesi ile devlet teşkilâtının bir ahenk içinde bir araya geldiği görülmektedir.¹⁶³

¹⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihi", Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınlan, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. V.

¹⁶⁰ "İlkçağdan bugüne kadar Türklerin en aşağı yüz devlet kurdukları bilimsel bir tahmindir. Mumcu, Türkler, s. VII; Türk tarihi bir bütündür. "Devlet" denilen nesnelere ayrı hükümdarlar, hanedanlardır. Böyle olunca 16 Türk devleti masalı kendiliğinden yıkılır ve birbirinin devamı olan hanedanlarla Türk tarihindeki birlik karşımızda parıldar. Türk tarihinin devletler adı altında parçalara bölünmesinin millî psikoloji üzerindeki yıkıcı tesirini kimse düşünmüyor. Mazideki millî devamlılığa inanmayan kimsenin bugünkü millî devamlılıktan da ümitsiz olacağı hesaba katılmıyor. Hâlbuki biraz mantık ve anlayış sahibi olanlar Türk tarihinin aralıksız bir bütün olduğunu kendiliğinden kavrayabilir. Türkiye Cumhuriyeti gökten zembille inmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun devamıdır. Osmanlı İmparatorluğu, İlhanlı Devleti'nin uç beyliğinden doğmuştur; demek ki onun devamıdır. İlhanlı Devleti Anadolu'daki Selçuklu devletinin devamıdır. Anadolu'daki Selçuklu devleti ile Batı Türkistan ve İran'daki Hârezamşâhlar devleti Büyük Selçuklu Devletinin devamıdır. Büyük Selçuklu devleti Karahanlılar'ın, Karahanlılar Uygurların, Uygurlar Gök Türklerin, Gök Türkler Aparların, Aparlar Siyenpelerin, Siyenpeler Kunların devamıdır. Bu devamlar kesintisiz, aralıksız bir tarihin kadrosudur. Yani biz, biri yıkılıp biri kurulan devletlerin değil, bir bütün halinde sürüp gelen bir devletin milletiyiz." (Bkz. Nihal Atsız, 16 Türk Devleti Masalı ve Uydurma Bayraklar, Ötüken, Sayı 65, (1969); Gürsel Özkan, "Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı", Danıştay Dergisi, Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 68).

¹⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihi", s. V.

¹⁶² Ahmet Güneş. "Eski / Geleneksel Dünyada Fikrî ve Kurumsal Benzerliklere Dair Bazı Tespit ve Teşhisler", Gazi Üniversitesi, Akademik Bakış 1, Cilt 6, Sayı 12, 2013.

¹⁶³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar", Ötüken Neşriyat Yayınları, 2014.

İslâm tarihi açısından bakıldığında tarihte Türkler tarafından kurulan dört büyük Türk-İslâm İmparatorluğu bulunmaktadır. (Tablo-2)

Tablo 2.

Tarihte Kurulan Dört Büyük İslâm Devleti ve Türk Devleti

S. No	Devlet Adı	Kuruluş - Yıkılış Tarihi
1	Emeviler	661- 750
2	Abbasiiler	750 - 1258
3	Selçuklular	1040 - 1157
4	Osmanlılar	1299 - 1922

İslâmiyet sonrası kurulan Türk devletlerine ait hukuk tarihi, 940 yılından 1926 yılına kadar çok uzun bir dönemi kapsar. Bu dönemde, İslâm dünyasına hâkim olan Arapların egemenliğine son veren ve 1040-1157 yılları arasında geniş bir coğrafyaya hükmeden devlet, Kınık boyuna mensup olan Selçuklular olmuştur.¹⁶⁴ Selçuklular; Gazneliler'e karşı kazanılan Dandanakan zaferi ile Gazneli toprağı olan Horasan'ı ele geçirerek, bünyesinde barındırdığı Türk medeniyetinin ve sonrasında dâhil olduğu İslâm medeniyetinin bir oluşumu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu oluşum esnasında, Emevî Devleti ile Abbasi Devleti'nin hukuki kurumlarının yanı sıra Bizanslıların, Sasanilerin, Samanilerin ve Gaznelilerin etkisinin olduğu ise aşikârdır.

Orta-Asya'da başlayan Türk-İslâm varlığını; önce Ön Asya'ya, sonrasında ise Anadolu'ya taşıyan, Türk İslâm uygarlığına girilmesini müteakip ise birçok sosyal müesseseler ile birlikte hukukî kurumlarda da değişikliklere sebep olan devlet, yine Büyük Selçuklu Devleti'dir.¹⁶⁵

Kurulan devletin bünyesinde yer alan hukukî kurum ve makamlar, kısmen Karahanlılardan kısmen de Oğuz gelenek ve göreneklerinden kökünü alarak mükemmel bir seviyeye ulaşmış ve İslâm hukukunun da etkisi ile müteakip dönemde kurulan diğer Türk devletlerine (İlhanlı, Memluk, Akkoyunlu, Safevî, Anadolu Selçuklu, Osmanlı İmparatorluğu) intikal etmiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Çağatay Uluçay, "İlk Müslüman Türk Devletleri", Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1965, s. 18.

¹⁶⁵ Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 7.

¹⁶⁶ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", Ankara Üniv. DTCFD, Cilt V, s. 8-9, Ankara, 1970, s. 80-81.

Bu itibarla özellikle Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi, kendilerinden önceki Türk-İslâm devletleri ile Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuk sistemine dayanmaktadır.¹⁶⁷ Sonuç olarak;

“İslâmî düşüncelere intibakını sağlayan ilk büyük siyasî teşekkül olması itibarıyla, Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin akışına yön vermiş, İslâm dininin akideleriyle donatarak zenginleştirdiği Türklüğe yeni ve köklü bir hamle kazandırmış olup Türk topluluklarında ve siyasî kuruluşlarında kendini hissettirmiş olan Selçuklu damgası günümüzde bile halen tesirlerini devam ettirmektedir.”¹⁶⁸

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Dönemleri

Sünnî İslâmın, Şîilerin, Bizans'ın ve Haçlıların saldırılarına karşı tehlike içinde kalan Abbasi Hilafet kurumunu ve İslâmiyeti ayakta tutma görevini üstlenen Selçuklu Devleti'nin¹⁶⁹ atası Dukak'ın oğlu Selçuk'tur.¹⁷⁰ Selçuklular, Sir Derya (Seyhun Nehri) ile Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü arasındaki bölgede yaşayan Oğuzların üç-ok kolunun Kınık boyuna mensup bir topluluktur.¹⁷¹

Selçuk kelimesinin; Türkçe ses uyumuna istinaden **Salçuk** şeklinde söylenmesi gerektiğini söyleyen Prof. J. Marquart'ın aksine, Prof. W. Barthold ve Prof. L. Rasonyi, XI. Yüzyılın ünlü Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud tarafından tespit edilen **Selçük** şeklinin daha doğru bir telaffuz olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷²

¹⁶⁷ Ekrem Buğra Ekinci, “*Hukuk Tarihi*”, Anadolu Üniversitesi Yay., No 3122, Eskişehir, 2019, s. 109.

¹⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, s. V.

¹⁶⁹ Halil İnalcık, “*Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 5.

¹⁷⁰ “*Dukak, Oğuzlar arasında Temir-Yalğ (demir yaylı) lakabı ile anılmakta idi ki, bu lakap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibarıyla ehemmiyetlidir. Eski Türk geleneğinde yay hâkimiyet alameti idi. Kaynaklarımıza göre de, o, Hazar bozkırlarında yaşayan bütün Türk boylan tarafından bu lakabı ile tanınmış olup “her hususta kendisine başvurulana” bir şahıstı. Kuvvetli olduğu için ona Demir - yaylı denmişti. Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde vazifeli olduğunu gösteren kısa bilgi dışında, haklımda malumat sahibi olmadığımız Dukak, eskiden beri reislik mevkiini elinde tutan bir aileden gelmektedir.”*(Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, s. 4.)

¹⁷¹ “*Dukak, Oğuzlar arasında Temir-Yalğ (demir yaylı) lakabı ile anılmakta idi ki, bu lakap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibarıyla ehemmiyetlidir. Eski Türk geleneğinde yay hâkimiyet alameti idi. Kaynaklarımıza göre de, o, Hazar bozkırlarında yaşayan bütün Türk boylan tarafından bu lakabı ile tanınmış olup “her hususta kendisine başvurulana” bir şahıstı. Kuvvetli olduğu için ona Demir - yaylı denmişti. Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde vazifeli olduğunu gösteren kısa bilgi dışında, haklımda malumat sahibi olmadığımız Dukak, eskiden beri reislik mevkiini elinde tutan bir aileden gelmektedir.”*(Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, s. 4.)

¹⁷² İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, s. 3-4.

Ancak sonrasında İranlı ve Arap müellifleri tarafından, Arap imlası ile **Selçuk** olarak Türkçede kabul görmüş olup Rasonyi'ye göre, **küçük sel** şekli ile, Prof. P.Pelliot'a göre ise **Salcug** şekli ile **mücadeleci** anlamına haiz bir kelime olduğu ileri sürülen Selçuklular, 11'nci Yüzyılda ortaya çıkmış bir ulustur.¹⁷³

Dandanakan Savaşının kazanılması sonrası Tuğrul Bey'in, Selçuklu beyleri tarafından Horasan Emiri ilân edilmesi suretiyle, Horasan bölgesinde bağımsızlığını ilan eden Büyük Selçuklu Devleti'nin (Devlet-i Âl-i Selçuk) tarihi, beş dönemde incelenir.

Bunlardan;

a. **Kuruluş Dönemi (940-1040)**; Dukak'ın Oğuz Yabgu'nun maiyetinde bulunduğu dönemden, 24 Mayıs 1040 tarihinde kazanılan Dandanakan Savaşına kadar olan dönem,¹⁷⁴ (Detayları Tablo-3'de yer almaktadır.)

b. **İlk İmparatorluk Dönemi (1040-1092)**; Dandanakan Savaşı sonrasında Tuğrul Bey'in hükümdarlık döneminden, Sultan Alp Arslan ve sonrasında devletin başına geçen Sultan Melik-şah'a kadar olan dönem,¹⁷⁵ (Detayları Tablo-4'de yer almaktadır.)

c. **Fetret dönemi (1092-1117)**; Sultan Melik-şah'ın ölümünden, oğlu Sultan Muhammed Tapar'ın sultan oluşuna kadar olan dönem,¹⁷⁶ (Detayları Tablo-5'de yer almaktadır.)

d. **İkinci İmparatorluk Dönemi (1117-1157)**; Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, Sultan Sencer'in saltanatının sonuna kadar olan dönem,¹⁷⁷ (Detayları Tablo-6'da yer almaktadır.)

e. **Bölünme Dönemi (1157-1194)**; Sultan Sencer'in ölümünden III. Tuğrul'un ölümüne kadar olan dönem olmak üzere beş dönemi kapsamaktadır.¹⁷⁸ (Detayları Tablo-7'de yer almaktadır.)

Selçuklular, yaşadıkları zor şartlara rağmen, bölgesinde bilinçli bir toplum yapısı üzerine kurulan bir devlettir. Devlet, kısa sürede güçlenerek kendisinden önce kurulmuş Türk devletlerinden farklı olarak; buldukları bölge ile yetinmemiş, önce Ön Asya ve Horasan bölgesine, sonrasında İran topraklarına doğru ilerleyerek genişlemiştir.¹⁷⁹

¹⁷³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihi", s. 3-4.

¹⁷⁴ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1. Cilt - Kuruluş Devri", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 25.

¹⁷⁵ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1. Cilt - Kuruluş Devri", s. 25.

¹⁷⁶ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1. Cilt - Kuruluş Devri", s. 25.

¹⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1. Cilt - Kuruluş Devri", s. 25.

¹⁷⁸ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1. Cilt - Kuruluş Devri", s. 25.

¹⁷⁹ Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 80.

Devletin güçlenmesini müteakip Karadeniz'e ve Akdeniz'e kadar ulaşılmış, Anadolu'yu mesken edinmek adına Bizans İmparatorluğunun karşısına çıkmış ve İslâm dünyasının içinde bulunduğu karışıklıklara son verilerek, müteakiben Türkmenler tarafından yapılan akınların yerini düzenli ordu seferlerinin ve fetihlerinin alması sağlanmıştır.¹⁸⁰

Ancak, tüm bunlara rağmen Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Kınık boyuna mensup Oğuzlar olmasına rağmen, devletin yıkılmasına sebep olan yine Oğuzlardır.¹⁸¹

2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Adalet Ve Hukuk Anlayışı

Selçuklu yönetim anlayışında; Orta Asya Türk devletleri ile İran-İslâm devletlerinin gelenekleri ve genel esaslarını Nizamülmülk'ün çizdiği devlet idare teşkilatı yer alır. Ancak Selçuklu hanedanının kurduğu bu devletin sahip olduğu asıl ruh; millî bozkır geleneği olarak, Orta Asya Türk devlet geleneği karşımıza çıkar.

Söz konusu hâkimiyet anlayışı içerisinde;

- a. Sultanın seçilmesi ve sultana yardımcı kuruluşların yapısı,
- b. Doğu ve batı olmak üzere ikili teşkilatlanma ile kolektif sorumluluk,
- c. Kararların alınmasında Şurâ ve istişare,
- d. Adalet ve töreye uygun yönetim ile hesap verebilirlik,
- e. Kanun niteliğinde kuralların ve meclis benzeri mekanizmaların varlığı ön

planda yer alır.

Diğer yandan, Selçuklu sultanının otoritesi meşru olmasına karşın mutlak değildir. Sultan, Allah'a ve töreye karşı sorumlu olmakla birlikte, meşruluğunun varlığını, liyakat ve sahip olduğu üstün yetenekleri ile hukuki kurallara uygun bir yönetimin mevcudiyetinden almaktadır.¹⁸²

İslâm hükümdarlarının veya halifenin, kanun koyucu sıfatını taşımadan, sadece Şeriat kanunlarının koruyucusu sıfatına haiz oldukları göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir İslâm devleti olması sebebiyle, devletin Şeriat'tan başka bir kanun uygulamasına tabi olmaması gerekmektedir.

¹⁸⁰ Yusuf Ayönü, "Selçuklular ve Bizans", TTK Yayınları, Ankara, 2021, s. 5.

¹⁸¹ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi", TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 309.

¹⁸² Vehbi Alpay Günel, Esra Aksoy, "Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısını ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar", Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Aralık 2022, s. 161-162.

Ancak, bunun aksine, Büyük Selçuklu Devleti'nde Şerîat'ın yanı sıra örf-adet ve sultanın egemen gücünden kaynaklı kanunların da yer aldığı ayrı bir hukuk sisteminin oluştuğu görülmektedir.¹⁸³

Eski Hint ve İran siyaset teorisinden esinlenen ve adalet üzerine inşa edilmiş bir devlet düzeni kurma düşünce ve felsefesi, Selçuklular tarafından öncelikli hedef olarak görülmüş, kendisinden sonraki dönemde kurulan Osmanlı Devleti'nde ise adalet dairesi şeklinde bir formüle dönüştürülmüştür.¹⁸⁴

Klasik ahlâk felsefesi ve doğa tasavvuru ile kozmoloji ve metafiziğe dayalı adalet dairesi, siyasi yönüyle varlığını din ve hukuk üzerinden alan, toplumsal, ekonomik, sosyal ve askerî gücü toprağa bağımlı, gayesi ise bekâ ve süreklilik içeren bir kavramdır.¹⁸⁵

Adalet dairesi kapsamında, devlet ile toplumun birlik ve düzeni ile sürekliliğinin ancak adalet ile sağlanabileceğini ifade eden söz konusu formül, ilk olarak Sasanîler'de ortaya çıkmıştır.¹⁸⁶ Sasanîler'e göre adalet;

*“Din ile mülkün birlikteliği, güçlünün zayıfı ezmesine mani olunması, mezalim mahkemesi vasıtasıyla raiyyenin şikâyetlerinin dinlenmesi, memleketin imar edilmesi, tarımın geliştirilmesi ve raiyyenin refahı”*¹⁸⁷ şeklinde ifade edilir.

İbn Arabşâh'a göre devlet; rivayet, mülk (devlet), ricâl, mal, imaret ve adl olmak üzere beş unsura sahiptir.¹⁸⁸ İbn Arabşâh, Fâkîhetü'l-hulefâ adlı eserinde adalet dairesi formülü ile ilgili olarak aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır;

Lâ mülke illâ bi-ricâl (Mülk ancak askerlerledir.)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır.)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir.)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir.)¹⁸⁹

¹⁸³ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 58.

¹⁸⁴ İlker Kömbe, “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Cilt 18, Say 35 (2013/2), s. 139-198, s. 139.

¹⁸⁵ İlker Kömbe, “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”, s. 139.

¹⁸⁶ İlker Kömbe, s. 141.

¹⁸⁷ İlker Kömbe, s. 141.

¹⁸⁸ İlker Kömbe, s. 152.

¹⁸⁹ İlker Kömbe, s. 152.

Bu formüle göre; sultanın devleti ayakta tutması, askerî güce (ordu ve devlet teşkilâtı); askerî güç, zengin bir hazineye; hazinenin dolu tutulması, halkın ödeyeceği düzenli vergilere; vergilerde uygulanacak artış ise adalete bağlıdır.¹⁹⁰ Bu nedenle, toplumsal düzenin sağlanması için devlet yöneticilerinin karar ve eylemlerinde **adalet ilkesi** çerçevesinde hareket etmeleri beklenmektedir.¹⁹¹ Bunun sonucu olarak ileriye gören bir sultan, egemenliğini muhafaza etmek adına halkına adaletle davranmalı ve zulümden kaçınmalıdır.¹⁹²

Osmanlı Devleti öncesinde kurulmuş olan diğer Türk ve İslam devletlerinde harfiyen uygulanan bu anlayış gereği,¹⁹³ Büyük Selçuklu Devleti, adaleti ve hukuku; devletin temeli olarak görmüştür.

Siyâsetnâme (nasihatname) eserlerinin ilk örneği, Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han döneminde görülmektedir.¹⁹⁴ Bu dönemde Has Hâciblik makamında bulunan Yusuf Has Hâcib'in (öl. 1077) kaleme aldığı Kutadgu Bilig'te, adalet dairesiyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bu il tutguka köp er at sükerek.

(Memleketi tutmak için çok asker ve ordugerekir.)

Er at tutguka neng tavar tü kerek.

(Askeri beslemek için çok mal ve servet gerekir.)

Bu neng alguka bir kerek bay budun.

(Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir.)

Budun baylıkınga törü tüz kodun.

(Halkın zengin olması için adalet (doğru kanunlar) gerekir.)

¹⁹⁰ Zeki Eraslan, “Cumhuriyet Türkiyesi Anayasalarının Osmanlı Kökleri: Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nden (Kanunname-i Âl-İ Osman) Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na Anayasal Hareketlere Genel Bir Bakış”, s. 249-294.

¹⁹¹ Feyzullah Eroğlu, “Türk Yönetim Tarihi ve Düşüncesi”, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2018, s. 6; Gürsel Özkan, “Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı”, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 58.

¹⁹² Zeki Eraslan, s. 294.

¹⁹³ Mehmet Âkif Aydın, “Türk Hukuk Tarihi”, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021, s. 69.

¹⁹⁴ İlker Kömbe, “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 2013, 35: s. 139-198.

Bularda biri kalsa törti kalur.

(Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır.)

Bu törti yime kalsa beglik ulur.

(Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.)”¹⁹⁵

Tarihten günümüze kadar kurulmuş olan Türk Devletlerinin halkına yönelik olarak uyguladığı politikalara bakıldığında, çok kısa sürede imparatorluk seviyesine ulaşan Büyük Selçuklu Devleti’nde hükümdarlığının devamı için üç temel politikanın ön planda tutulduğu görülür. Bunlar;

a. Adalet ilkelerine uyulması (hukuk devleti ilkesi ve bunun bir sonucu olarak öngörülebilirlik ilkesi),

b. Halka inilmesi (sosyal hizmet, refah, şefkat, tolerans; sosyal devlet ilkesi)

c. Halka güven verilmesi politikalarıdır.¹⁹⁶

Selçuklular, Köprülü tarafından da belirtildiği üzere,

“İslâmî İran medeniyeti esaslarının Türk idarî gelenek ve göreneklerinin kaynaşmasından doğan kuvvetli ve muntazam müesseselere malik, İslâm medeniyetine dayalı bir devlet olarak kurulmuştur.”¹⁹⁷

Bu minvalde, Selçuklu sultanlarının haftada iki gün halkının şikâyetlerini dinlediği Büyük Selçuklu Devleti’nde¹⁹⁸ dünyevi düzenin temeli olan adalet; adil olmak yani; *“sözü edilen eşyaların ideal mevkisini korumaya çalışmak”¹⁹⁹* anlamındadır.

İslâm hukuku açısından, göçebe hayat tarzının hâkim olduğu bölgeden gelerek İslâm medeniyeti ile eski Türk gelenek ve görenekleri kaynaştıran ve bunu İran bölgesindeki toplum yapısına uygun hale getiren Selçuklular,²⁰⁰ bulunduğu bölgede istikrar ve ekol (mezhep) esaslı bir içtihat dönemi yaşatmıştır.²⁰¹

¹⁹⁵ Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s. 414-415, İlker Kömbe, “*Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş*”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, s. 155.

¹⁹⁶ Aydın Taneri, “*Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü’l-Arif’in Değerlendirilmesi)*”, Haz. Mehmet Akif Erdoğan, TTK Yayınları, Ankara, 2021, s. 5.

¹⁹⁷ M. Fuat Köprülü, “*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*”, s. 197.

¹⁹⁸ Mehmet Akif Aydın, “*Türk Hukuk Tarihi*”, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 100.

¹⁹⁹ Kurpalidis, s. 83

²⁰⁰ Abdullah Kahraman, “*İslam Hukukuna Giriş*”, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, s. 271.

²⁰¹ Halil Berksay, Ümit Hassan, Ayla Ödekan, “*Türkiye Tarihi 1, Osmanlı Devletine Kadar Türkler*”, Cem Yayınevi, 2009, s. 352.

Selçuklu sultanları geldikleri yeni topraklarda Abbasileri, Şiiilere karşı koruyarak Sünni İslâm'ın bayraktarlığını yapmış, Sünniliğin Hanefî mezhebini tercih ederek, İslâm dünyasının ve Müslümanların koruyucusu konumuna gelmişlerdir.²⁰² Selçukluların bu mezhebe olan bağlılıklarının işaretini, Sultan Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdad'a ilk gelişi sonrasında hayatını kaybeden Şâfiî baş Kadısı İbn Mâkûlâ'nın yerine Hanefî âlimi Damgânî'nin Kādılıkudât'lığa atanması sürecinde görmekteyiz.²⁰³

Vefat edene kadar otuz yıl süreyle bu görevde kalan Damgânî sayesinde Hanefilik mezhebi önemli gelişme göstermiş, Hanefî kadılar da bu uğurda çaba sarf etmişlerdir.²⁰⁴

Devleti kuran Sultan Tuğrul Bey döneminde Türklerin İslâm dünyasına hâkim olma süreci, hukukî bir temel üzerine inşa edilerek, hilafet nazarında meşrutiyet sağlandıktan sonra Türk örf-adet ve gelenekleri ile İslâm hukuku kaynaştırılmak suretiyle bir Türk-İslâm sentezi oluşturulmuştur.²⁰⁵

Bu oluşum süresince, İslâm zimmî hukukuna istinaden halkını yöneten Selçuklular, orta çağ dünyasında bir hukuk devleti kurmaya gayret etmiş,²⁰⁶ âdil Sultan olarak anılan sultanlar ise bizzat Divan'da bulunarak mazlumların haklarını kendilerine teslim ederek adaletin temin edilmesi açısından hukuk dünyasına örnek olmuşlardır.²⁰⁷

Halil Cin ve Ahmed Akgündüz tarafından yayınlanan esere göre;

*"Selçuklular, sadece hukuk tarihi açısından değil, aynı zamanda genel Türk tarihi içinde mühim bir devri temsil ederler."*²⁰⁸

*"Selçuklu Sultanları, ilme ve hukuka saygıyı sembol haline getirmişlerdir."*²⁰⁹

Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan, dindar olmalarına rağmen devlet teşkilatında kültür ve âdetleri de kapsayan anane-i milliye'yi koruyarak Oğuz töresine bağlı kalmışlardır.

²⁰² Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 81, 96.

²⁰³ Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", Bilimname, 2017, 2017;34, s. 511-532.

²⁰⁴ Ömer Menekşe, "Selçuklu İslâm Hukuku, Yükseliş Devri (1063-1092)", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 60.

²⁰⁵ Ali Sinan Bilgili, "Türk Tarih ve Kültürü", Vizetek Yayınları, Ankara, 2022, s. 29.

²⁰⁶ Nazlı Altunsoy, "Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler", TTK Yay., Ankara, 2021, s. 1.

²⁰⁷ Altunsoy, s. 72.

²⁰⁸ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi - I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı", İstanbul, 2017, s. 146.

²⁰⁹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi - I, s. 147.

Ancak Sultan Melik-şah döneminde ise Oğuz töresinden kısmen fedakârlık edilerek, Arap hukukçularının ve Ahkâmü's-sultâniye müelliflerinin etkisi altında kaldığı, eski Türklerin hukukundan, İslâm hukukuna uygun görülmeyen kaidelerin mahkemelerde uygulanmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁰

Diğer yandan Selçuklular devrinde Karahanlılar devrinde olduğu gibi içtihad faaliyetleri yeterince hızlı ilerlememiş, devletin resmi mezhebinin kesinleşmesi sonrası oluşan hukuki ihtiyaçlar karşısında ortaya çıkan hukuki sorunların tartışılarak çözümüne yönelik kod faaliyetlerinin yürütülmesi yerine, mevcut durumun muhafazası yoluna gidilerek, uygulamadaki hukuki görüşlerin müzakere edilmesi yoluna gidilmiştir.²¹¹

Dönemin hukuki faaliyetleri kapsamında özellikle Hanefi mezhebine bağlı hukukçular, İmam Muhammed'in eserinde yer alan hukuki hükümlerin göz önüne alınması yönünde çalışmalar yapmış, bu süreçte Hanefi hukukçuları tarafından en önemli tehdit olarak Şafii hukukçular görülmüş, diğer yandan hukuki meselelerin çözümünde içtihad yoluna gidilmeyerek ağır basan görüşler tercih edilmiştir.²¹²

2.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Adli Kurumlar

Kaynaklar incelendiğinde özellikle İslâm'ın ilk döneminde ortaya konan adli yapının; Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Memlûkluların devlet kurumlarından yararlanılarak oluşturulduğu ve müteakiben geliştirilerek Osmanlı Devleti'nde uygulandığı görülmektedir.²¹³

Büyük Selçuklu Devleti'nde bireyler arasındaki ilişkiler, İslâm hukuku üzerine inşa edilmiştir. Kamusal sorunların giderilmesi ve dini kuralların düzenleyemediği devlet yönetimine ait sorunların giderilmesi için ise Kanunname olarak bilinen ve sultanlar tarafından geliştirilerek uygulanan, örfî hukukun uygulanması söz konusu olmuştur.²¹⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nde hukuk, ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde görüldüğü üzere, şer'î ve örfî olarak ikiye ayrılmaktadır. Şer'î hukukun uyguladığı kurallar, Hanefi mezhebinin görüşleri esas alınarak ortaya konulmuştur.

²¹⁰ M. Halil Yinanç, "Türkiye Tarihi - Selçuklular Devri, Cilt I", Haz. Refet Yinanç, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 186.

²¹¹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi I", s. 148.

²¹² Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi I", s. 148.

²¹³ Aydın, 2019, s. 77.

²¹⁴ Gürsel Özkan, "Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı", Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151, s. 58.

Örfî hukuk kuralları ise Eski Türk devletlerinde var olan gelenek ve göreneklere istinaden yaratılmış ve uzun süre uygulanmış kurallar bütünü ile sultanın emirlerinden meydana getirilmiştir.²¹⁵

Devletin genel ve asli yargılama fonksiyonu kapsamında kadıların merkezde olduğu şer'î hukukun yanı sıra Selçuklu sultanlarının, vezirlerinin, eyaletin başındaki emirlerin ve diğer hukuki kurumların başındaki kişilerin yürüttükleri örfî hukuk arasındaki işbirliği kendini göstermektedir.

Şer'î hukuk tarafından özel hukuk alanına ait suç ve cezalar (aile hukuku, kişiler hukuku, miras, evlilik, boşanma, vasiyet, alım-satım, borçlar hukuku, vakıf vb.) ile ilgilenilirken, örfî hukuk ise devletin iç ve dış güvenliğine dair hususlar (isyan vb.), siyasi suçlar ve memuriyet görevindekilerin veya askeri yetkililerin işledikleri suçlara karşı cezalandırma süreciyle ilgilenmiştir.²¹⁶

Şer'î hukuk, din ve şeriatla ilgili uygulamaları içermekte olup Selçuklularda şer'î hukukun uygulayıcıları, hukuksal metinleri oluşturarak meseleleri fıkıh düşüncesi içinde değerlendiren, aynı zamanda Kadılık görevini icra ederek hukukun uygulamasında temel ve belirleyici rol üstlenen fıkıhçılar olmuştur.²¹⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nde adlî işler, Kādılıkudât, Kadı ve Emir-i Dâd tarafından yürütülmekteydi. Şer'î davalara bakan kadılar, ayırım yapmayan ve güvenilir kişilerden seçilirdi.

Kadılık makamının, sadece Müslümanların değil gayrimüslimlerin de kendi aralarında anlaşılmadıkları konular ile cinayet ve hırsızlık vakalarında Selçuklu kanunlarına başvurdukları bir makam olması, Selçuklu adaletinin ve hoşgörüsünün ulaştığı seviyeyi bizlere gösteren bir örnektir.

Selçuklu Devleti'nde eyaletin başında amîd (sivil idarenin en büyük başı), şehir ve kasabalarda ise reis'ler görev yapmaktaydı. Eyaletin başında baş hâkim statüsünde görev yapan valiler, görevi itibarıyla nizamı ve güvenliği sağlamaktaydı. Valiler, haksızlığa uğrayanların şikâyetlerinin dinlenmesi, hukuka aykırı davranışların tespiti veya bildirilmesi sonrasında adaletin tesisi için görev yaptığı bölgede kurulu olan Dîvân-ı Mezâlîm başkanını göreve çağırma hakkına da sahip bulunmaktaydı.²¹⁸

²¹⁵ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 13, İstanbul, 1996, s. 10.

²¹⁶ Said Nuri Akgündüz, "İlk Türk İslam Devletlerinde (Gaznenliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi", Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 42.

²¹⁷ Menekşe, s. 157.

²¹⁸ G.M. Kurpalidis, "Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi", Çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yayınları, Ankara, 2007, s. 109.

Örfi yargı sistemi ise devlet yönetimi, askeri ve malî konuları içermekte olup asıl olarak sultanın fermanlarını ve emirlerini kapsayan normlardan oluşmaktadır. Örfi yargı sistemine ilişkin hukuk normlarının teşkil edilmesinde toplum nezdinde zamanla yerleşen örf-âdet kuralları ve hukukî teamüller göz önünde tutulmuştur.²¹⁹

İslâm hukuk tarihinde dinî-siyasi ümmet anlayışına nazaran örfün önem kazanması ve hukukî açıdan yeni bir devir açması, Müslüman-Türk devletlerinin kuruluş dönemine rastlar. Vezir Nizamülmülk tarafından hazırlanan Siyâsetnâme adlı eser bu geleneğin yayılmasına yardımcı olmuş ve bürokrasinin el kitabı haline gelmiştir.²²⁰

Büyük Selçuklu Devleti'nde şer'î hukuk kurallarının yanında, sultanın örfi hukuk kurallarının da etkin olarak rol aldığını, Köprülü şu şekilde belirtmektedir:

*“Selçuklilerin idare teşkilatında şeriat ahkâmı ve İran ananeleri kadar mühim bir mevki işgal eden diğer bir esas da, ana yurttan getirilen milli müesseselerdir. Oğuz töresi denilen Milli Türk Kanunnamesi âdeta mukaddes bir mahiyeti haizdi: cenklerde, ziyafetlerde, meşveret meclislerinde, hatta padişah intihabında onun ahkâmına şiddetle riayet olunuyordu.”*²²¹

2.3.1. Sultanlık Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Siyâsetnâme türünde bir eser kaleme alan Ziyâeddîn Barnî, Müslüman reyanın bekası, düzeni ve şeriatın uygulanabilmesi maksadıyla, mutlak güce sahip bir sultanın mevcudiyetinin zorunlu olduğunu düşünmüştür.²²²

Kutadgu Bilig'in;

*“hükümdar tebaasını adaletle hükmetlidir”*²²³

sözünü istinaden Selçuklu sultanları, adaletin olmadığı bir devletin, varlığını koruyamayacağı bilinci ile adalet ve asayişin temini adına gerekli adlî ve idarî teşkilatların kurulmasına önderlik yapmıştır.

²¹⁹ Halil İncalcık, “Türk İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet”, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 27.

²²⁰ Halil İncalcık, “Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet”, Kronik Yayınları, İstanbul, 2000, s. 35.

²²¹ Fuat Köprülü, “Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti” aktaran Tülay Metin, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XXXVI, SY. 1, 2011, ss. 201-233, s. 207

²²² Halil İncalcık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, s. 7.

²²³ Yusuf Hac Hacib, “Kutadgu Bilig”, s. 154.

Selçuklular, ele geçirilen topraklarda din, dil ve ırk ayrımı gözetmeden tüm halka karşı merhamet ve hakkaniyet ile muamele ederek,²²⁴ devlet erkini sağlamak için kendi meşruluğunun sınırlarının dışına çıkmadan, devlet yönetiminde adalet ilkesini ön planda tutmuşlardır.²²⁵ Konuyla ilgili olarak, Nizamülmülk Siyasetname adlı eserinde, devletin devamlılığının muhafazası için şu öğütte bulunmuştur;

*“Hükümdarın sahip olması gereken, vasıflar adalet ve bilgidir. Bunu da Tanrıdan almaktadır”*²²⁶

*“Devletin devamlılığını ihsan ve adalet unsurları temin etmektedir.”*²²⁷

Türk-İslâm hükümdarlarının İslâm hilâfet kurumu karşısında temsil ettikleri statü, Selçuklu sultanlarının halifeler ile olan ilişkilerinde hissedilmiş ve bunun neticesinde, 1055 yılında Bağdad’a giren Sultan Tuğrul Bey tarafından halifeye ait olan²²⁸ *“İslâm dünyasına karşı hâkimiyet sağlama gücü”*²²⁹ teslim alınmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti’nde Türk-İslâm geleneklerine uygun olarak adalet teşkilâtının başında en büyük hâkim sıfatına haiz sultan bulunmaktaydı.²³⁰ Sultan, Dîvân-ı Mezâlim’e başkanlık etmenin yanı sıra halkın şikâyetlerine istinaden davalara bakmak suretiyle adaleti temin etme görevini de icra etmekteydi.²³¹

Sultanın devletin merkezinde yer aldığı ve mülkün esası olarak hukuk sisteminin varlığının gerektiğini kabul eden Büyük Selçuklu Devleti’nde, devletin güçlü olarak ayakta durması ve halkın devletine bağlılık duygusunu bünyesinde barındırması için adalet düzeninin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürmesinin gerektiği görülmüştür.²³²

²²⁴ Talha Uğurluel, *“Selçuklu’nun Şifreleri”*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 180.

²²⁵ Halil Berksay, Ümit Hassan, Ayla Ödekan, *“Türkiye Tarihi 1, Osmanlı Devletine Kadar Türkler”*, Cem Yayınevi, 2009, s. 356.

²²⁶ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, Trk. trc., s. 7-8, Köymen, *“Alp Arslan ve Zamani, Cilt III”*, s. 70.

²²⁷ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, Trk. trc., s. 7-8, Köymen, *“Alp Arslan ve Zamani, Cilt III”*, s. 70.

²²⁸ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24 (2008): 315-367, s. 315.

²²⁹ Halil İnalçık, *“Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 60.

²³⁰ Muharrem Kesik, *“Selçuklu Müesseleri ve Medeniyeti”*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 108.

²³¹ Muharrem Kesik, *“Selçuklu Müesseleri ve Medeniyeti”*, s. 115.

²³² Said Nuri Akgündüz, *“İlk Türk İslam Devletlerinde (Gazneliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi”*, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 42.

Selçuklu sultanları, adalet teşkilâtının başı olarak, devletin en yüksek dünyevî lideri sıfatını taşımak suretiyle, devletin kuruluşundan itibaren en yüksek yetkili mahkemeye bizzat başkanlık ederek, reayanın şikâyetlerini dinlemiş ve davalarına bakmak suretiyle adaletin tecelli etmesine gayret etmişlerdir.²³³

Yasamanın (kanun yapma), yürütmenin (hükümet etme), saray, ordu ve adalet müessesesinin (yargı/kazâ) başı olan Selçuklu sultanları çıkardıkları fermanlarda, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiştir.²³⁴ Bu minvalde, Selçuklu ülkesinin dünyevi baş hâkimi olan sultanların yayınladıkları fermanlarının; ulu meclis tarafından, yüksek görüş gereğince verildiği açıklanmakta ve genellikle,

“Biz bu fermanı çıkardık ki ...” cümlesi ile başladığı, sonunun ise

“uymak zorundasın ...” şeklinde bittiği görülmektedir.²³⁵

Ayrıca Selçuklu saray dilinde sıkça Arapça kullanılmasına karşın kanun (hüküm) işlerinde Farsça dilinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³⁶

2.3.2. Örfi Hukuk ve Divân-I Mezâlim Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Örf (Örfî sultânî) tabiri âdet manasında kullanılır.²³⁷ Örfî hukuk; halkın hayrı için Şerîat hukukundan ayrı olarak, kendi egemen iradesine istinaden sultanların çıkardığı kanunları (lex principis) ifade eder.²³⁸ Diğer bir tarif olarak ise örfî hukuk; sultanın hüküm ve icra otoritesidir. Tarihi kaynaklarda Padişahın yasama yetkisi olan örfî hukuka ilk olarak Osmanlı İmparatoru Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı esnasında yaşayan tarihçi Tursun Bey'in eserlerinde görmekteyiz.

²³³ Sinan Tarifçi, “Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek”, Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129-144, <http://www.dergipark.org.tr>, s. 133.

²³⁴ Kurpalidis, s. 71.

²³⁵ Kurpalidis, s. 38-39.

²³⁶ Halil Berksay, Ümit Hassan, Ayla Ödekan, “Türkiye Tarihi 1, Osmanlı Devletine Kadar Türkler”, Cem Yayınevi, 2009, s. 352.

²³⁷ Örfî hukuk, Türk hukuk tarihinde “siyaset-i sultani”, “siyaset-i şer’iyye”, “yasa”, “yasag”, “yasakname”, “örf-i münif-i sultani”, “Kanun-ı Münih”, “kanunname” gibi isimlerle de kullanılmıştır. Bkz. Karaman, “Fıkıh”, XIII, 10; Cin-Akgündüz, “Türk Hukuk Tarihi I”, s. 157; Aydın, “Türk Hukuk Tarihi”, s. 67; Ömer Menekşe, “Selçuklular’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ’ilü’l-Melikâhiyye Fi’l-Kavâ’idi’sşer’iyye” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020, s. 569.

²³⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 58.

Tursun Bey'e göre;

“Nizam-ı âlem için, akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama; siyaset-i sultanî ve yasag-i pâdişâhî” denir.²³⁹

Örfî hukuk; kamu yararı gerektiren konularda, İslâm’ın özüne aykırı olmamak kaydıyla, şer’î hukukun düzenleme içermediği alanlarda sultan tarafından kanunnameler yolu ile yapılan düzenlemelerdir. Hükümdarın dinî otorite içermeyen, askeri ve siyasi otoritesi ile bağımsızlığının bir sembolü olarak kanun yapma faaliyeti, 11’nci yüzyılda Selçuklularının egemenliğe sahip olması sonucu güçlenmiş bir uygulamadır.

İslamiyet öncesi kurulan Türk devletlerinde görüldüğü üzere, kuvvetler ayrılığı ve hukuk sisteminin bağımsızlığı kapsamında; devletin hakimi sultan, hükümet (toy, kurultay) ve hukuk teşkilatıyla ilgilenen divan birbirinden ayrı yürüyen bir sistem içinde hareket etmiştir. Töre ve hukuk devletin üstünde tutulmuş ve devletin varlığının yegane dayanağı olarak görülmüştür.²⁴⁰ Büyük Selçuklu Devleti de mutlak otorite ve adalet kavramlarını bir arada gözeterek, devlet yönetiminde **kuvvetler ayrılığı** prensibini bünyesinde devam ettirmiş ve Orta-Asya bozkır devletlerinde yer alan törü (yasa) geleneğini hükümdarlığın temeline koymuştur.²⁴¹

Kısa sürede elde edilen siyasi ve askeri kazanımlar sayesinde geniş bir coğrafi bölgede hakimiyet kuran Selçuklular, devlet idaresi ve yönetiminde başarılı olmuş bir devlettir.²⁴² Dolayısıyla, şer’î hukuk yanında, icrai özelliğe sahip bir gücün belirmesi ve bunun bir düzen içinde tesis edilmesi, Selçukluların İslâm hukukuna ve İslâm dünyasına müdahil olması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Bir diğer özellik; Büyük Selçuklu adlî sisteminin kurulması aşamasında şer’î hukuk ile örfî hukuk ayırımının varlığı olup bunun sonucu olarak şer’î hukuk davalarına bakan mahkemeler ile örfî hukuk ve idarî davalara bakan mahkemeler ayrılmıştır.²⁴³

²³⁹ Halil İnalçık, “Örf”, İslâm Ansiklopedisi, C-9, İstanbul, 1988, s. 480. “örfî hukuk, örfî kanunlar ululem’in Müslüman cemaatinin hayrı düşüncesi ile şer’î kaynak ve prensipler dışında, kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar anlamındadır.”

²⁴⁰ Üçler Bulduk, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Töre/Hukuk ve Yargı Sistemi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 16-17.

²⁴¹ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, s. 6.

²⁴² Said Nuri Akgündüz, “İlk Türk İslam Devletlerinde (Gaznenliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 30.

²⁴³ Gül Akyılmaz, “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri”, <http://www.dergipark.org.tr>, s. 24.

Devlet teşkilatında Büyük Dîvânı oluşturan ve üyelerinin Sultan tarafından belirlendiği dört Dîvân bulunmaktaydı. Bunlardan;

a. Tuğra ve İnşâ Dîvânı; menşur veya ferman adıyla çıkarılan emirnamelere sultanın bir işareti olarak kabul edilen tuğrasını koyardı.²⁴⁴

b. İstifâ Dîvânı; her vilayette müstefî, amîd ve âmil adı altında kendisine bağlı olarak görev yapan ve günümüzdeki Maliye Bakanlığı'nın bir benzeri olarak devletin gelir ve giderlerini tutardı.²⁴⁵

c. İşrâf Dîvânı; malîye ve idari işlerini kontrol ederdi.

d. Arz Dîvânı ise ordunun maaş ve teçhizatını temin eden günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'nın görevlerini icra eder, bu dört Dîvâna dâhil olmayan diğer Divan'lar arasında en yüksek mahkeme sıfatına haiz olan Mezâlîm Dîvânı (Kadılık Dîvânı, Müsadere Dîvânı, Dîvân-i Âli) ise adlî işler ile meşgul olurdu.²⁴⁶

Mezâlîm kelime anlamı olarak; “zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne, kişinin kendisinden zulmen alındığından şikâyetçi olduğu şey”²⁴⁷, “mazlum hakkı”²⁴⁸ anlamlarına gelen; mazlime kelimesinin çoğuludur.²⁴⁹

İdarî ve hukukî bir kurum olarak Mezâlîm ise şu şekilde tanımlanır:

“Normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek bir kurul.”²⁵⁰

İslâm hukukunda, yargı (kaza) fonksiyonu, kadıların yönettiği adlî mahkemeler tarafından yürütülse de bu süreçte adlî mahkemelerden başka hukuki kurumlar da görev yapmıştır. Bunların en önemlisi ve en yetkilisi, genelde devlet yöneticilerine karşı açılan davalar ile adlî mahkemelerin yürütmekte yetersiz kaldıkları davalara bakan, dolayısıyla adlî ve idarî yargı mercii görevini yürüten Dîvân-ı Mezâlîm makamıdır.²⁵¹

²⁴⁴ Köymen, “Cilt III.”, s. 184 - 187.

²⁴⁵ Köymen, “Cilt III.”, s. 184 - 187.

²⁴⁶ Köymen, “Cilt III.”, s. 184 - 187.

²⁴⁷ Selçuk Gişi, “Ombudsmanlık Kurumu, İsveç ve Fransa Ülke Uygulamaları İle Avrupa Ombudsmanı Üzerine Bir İnceleme”, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 2017, 2: s. 1-42.

²⁴⁸ Selçuk Gişi, s. 1-42.

²⁴⁹ Selçuk Gişi, s. 1-42.

²⁵⁰ İslam Ansiklopedisi, “Cilt 29”, s. 515 - 518.

²⁵¹ Fatih Sadıç, “Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri”, Doktora Tezi, Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 266-267.

Mezalim Mahkemesi, Türk devlet geleneğinin izlerini bünyesinde barındıran Örfî Hukukun uygulanması açısından öncelikle Kamu Hukuku alanında Selçuklu sultanlarının adaleti tesis ettiği yer olarak kabul edilmelidir.²⁵²

Mezâlîm mahkemesi görev alanı itibarıyla; kadı mahkemelerin davaya bakma esnasında zorluk yaşacağı hukuk ve ceza dava türlerini nihai hükme bağlamak adına çalışan bir bakıma yüksek bir mahkemedir. Genellikle eşya davalarına, halktan zor kullanılarak alınan vergilere ilişkin davalara ve hukuka aykırı işlem neticesinde zorlama tabi tutulan eşyalara ilişkin davalara baktığı görülmektedir.²⁵³

Dîvân-ı Mezâlîm'in başkanlığını halife veya sultan, yeri geldiğinde ise melik, vezir veya vali deruhte eder, kurulda bulunan diğer üyeler, ihtiyaç halinde sultanın danışması amacıyla yer alır, dîvânı ilgilendiren konularda ise maruzatı olanların dîvân huzuruna gelerek, şikâyetlerini bildirmeleri suretiyle davaları görülürdü.²⁵⁴

Haksızlığa uğrayan veya ilgili memurdan şikâyetçi olan halkın bir zorlama olmadan kolaylıkla başvuru yaptığı Mezâlîm Dîvânı'nın en önemli özelliği, hüküm verme yetkisinin sadece sultanda bulunmasıydı.²⁵⁵

Devletin kuruluşunun başlarında Dîvân-ı Mezâlîm'e gelen şikâyetlerin incelenmesini müteakip karar verilmesi işlemi, beyan üzerine gerçekleştirilirken, ilerleyen dönemlerde, yazılı usule geçilmiştir.²⁵⁶

Şikâyeti beyan etme yöntemi olarak dilekçe ile arz yöntemi yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu kapsamda, her tabakadan halk, şikâyetini sultan başta olmak üzere yargısal ve cezaî yetkiye sahip adlî makamlara iletme hakkına sahipti. Dilekçe; kisse, mahzar, rik'a kelimeleri ile dilekçe arz etmek ise kisse dâden, kisse arze kerden, kisse ber dâšten kelimeleri ile ifade ediliyordu.²⁵⁷

²⁵² Ahmet AKMAN, “Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Yıl 8, Sayı 8, 2003, s. 40.

²⁵³ Ahmet AKMAN, “Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu”, s. 50

²⁵⁴ İslâm Tarihi'nde Dîvân-ı Mezâlîm hakkında Bkz. “el-Mâverdi”, a.g.e., Çev. Ali Şafak, s. 85-103; el-Kalkaşandî, “Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ”, VI, s. 204-206; el-Makrîzî, a.g.e., II, s. 207-208; Fatih Sadıç, “Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri”, Doktora Tezi, Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 267.

²⁵⁵ Erdoğan Merçil, “Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı”, Bilge Kültür Sanat Yayınları İstanbul, 2015, s. 131.

²⁵⁶ Sinan Tarıfçı, “Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek”, Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129. - 144, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 133; Vecdi Akyüz, “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlîm Kurumu”, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. V, 2020, s. 218; Adam Mez, “Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti - İslâm'ın Rönesansı”, Çev. S. Şaban, İstanbul, İnsan Yayınları. 2014, s.270.

²⁵⁷ Sinan Tarıfçı, “Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek”, Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129. - 144, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 131.

Söz konusu müracaat; kabul merasimi düzenlenen gün genelde Mezâlim Dîvânı oturumunda veya herhangi bir zamanda, dilekçeyi arz etmek suretiyle sultana veya iktidar mensuplarına ulaştırılırdı.²⁵⁸

Zulümden yakınanların başvurduğu ve bugünkü şekliyle Yargıtay ve Danıştay benzeri bir kurum olarak Selçuklu sultanının haftada iki kez başında başkan olarak yer aldığı Mezâlim Dîvânı'nda adalet; gelenek, eşitlik ve kanunlar esas alınarak sağlanırdı.²⁵⁹

Bir özel yetkili mahkeme statüsüne sahip olan Mezâlim'de, halife, sultan, vezir, vali gibi yürütmenin başında görev alan makamların, yargı erkini ellerinde tutarak, yargılama sürecine dâhil olmaları nedeniyle, Mezâlim mahkemelerinin yargı sahası, şer'î hukuk mahkemelerine nazaran daha geniştir. Mezâlim mahkemeleri her türlü davaya baktığından, görev alanı idari yargıya ilaveten reayanın hakkını aramak için başvurabildiği ve adlî davalarının da görülebildiği bir makam olmuştur. Bu yönüyle Mezâlim mahkemeleri, hem yürütme (idari, mali) hem de yargı gücüne haiz olan bir organ olarak görülebilir.²⁶⁰ Dîvân'ın aldığı kararlar ise şihne ve memurları ile askerler tarafından yerine getirilirdi.²⁶¹

Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde belirttiği üzere reaya tarafından, Mezâlim oturumunda veya Mezâlim dışında sultana iletilen şikâyet, dilek ve talepler karşılık olarak dilekçeye cevap kapsamında, yazılı hüküm (kararnâme, misâl) veriliyordu.²⁶²

Mezâlim Dîvânı, kabul merasimi ile mahkemeyi tertip ettiğinde sultan başta olmak üzere heyet yüksek bir mevkide oturur, mahkemeye sunulan şikâyet dilekçesi ya başvuru yapan kişinin kendi eliyle ya da bir sopanın ucuna bağlanıp yukarıya doğru kaldırmak suretiyle mahkeme başkanına arz edilir, mahkeme başkanı ise veziri ya da emrindeki görevliye dilekçenin alınmasını emrederdi.²⁶³

²⁵⁸ Sinan Tarifçi, "Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek", Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129. - 144, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 131.

²⁵⁹ Emin Artuk, Ahmet Gökçen, Kerim Çakır, Emin Alşahin, "Ceza Hukuku Genel Hükümler", Adâlet Yayınevi, Ankara, 2009, s. 173.

²⁶⁰ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 34.

²⁶¹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür", TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 626.

²⁶² Sinan Tarifçi, "Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek", Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129-144, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 133; Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan, "Siyâsetnâme", (nşr. Mehmet Altay Köymen), c. I: Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976, s. 263.

²⁶³ Sinan Tarifçi, s. 134; Ali-Celîliyân Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-Yarahmedî, Meryem (1397/2018, Zemistân), "Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edeb-i Fârsî", Mecelle-yi Şi'r-pijûhî-yi (Büstân-ı Edeb) Dânişgâh-i Şîrâz, sâl-i dehom, şomâre-yi çehârom, 2016, s. 66.

Sultanın en yüksek yargıç sıfatıyla bir anane olarak halkı ile irtibat kurabildiği Dîvân-i Mezâlîm’de sultan, taht üzerinden mahkemeyi idare ederdi.²⁶⁴ Mezâlîm’e sunulan dilekçe, kâğıt üzerine yazılarak iletilebildiği gibi bir adalet isteme geleneği olarak farklı şekillerde de sunulabiliyordu. Örneğin şikâyet talebinde bulunan kişi, kâğıttan bir gömlek veya elbisede giyerek, üzerine Kur’an’dan bir ayet ile kendi şikâyetini yazdığı kâğıt gömleği veya elbisesi ile sarayda icra edilen Mezâlîm’e iştirak eder veya sultanın yolunda beklerdi.²⁶⁵

Özellikle devlet yönetimi, siyasi, askeri, hukuki ve ilmi alanlarda büyük ilerleme sağlanması adına çalışan ve reayanın haksız muamele ile karşılaşmamasını isteyen Vezir Nizamülmülk, devlet kapısının şikâyetçilere karşı her daim açık olmasını istemiştir.²⁶⁶ Nizamülmülk’e göre; devletin varlığı için sultanın yerine getirmesi gereken en önemli görev; düzeni tesis etmek, barış ve adaleti sağlamaktır.²⁶⁷

Bu minvalde Selçukluların ilk Mezâlîm mahkemesi, Sultan Tuğrul Bey tarafından 1038 yılında Talhâb Savaşı’nın ardından Nişâbûr’da kurulmuştur.²⁶⁸ Sultan Tuğrul Bey’in haftanın iki günü (pazar ve çarşamba) adalet dağıtmak adına Dîvân’a başkanlık ettiği, halkın şikâyetlerini şahsen dinlediği bilinmektedir.²⁶⁹

Devletin bekasını ön planda tutmak suretiyle Selçuklu devletine hakim olan sultanların sahip olması gereken en önemli iki meziyet sultanın şahsında temsil edilmekte olan adalet duygusu ile bilgi ve deneyim olmuştur.²⁷⁰ Sultanların Mezâlîm mahkemesi vasıtasıyla hukuk sistemine dahil olarak yargı işini bizzat yürütmelerinin altında, adaletin tesis edilmesinin önemi ve reayanın hakkının korunmasına gösterilen dikkat ve özenin toplum nezdinde en üst seviyede gösterilmesi hususları yer almaktadır.²⁷¹

²⁶⁴ Sinan Tarıfçı, s. 134; Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi - Alp Arslan ve Zamanı”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. III, Ankara, s. 106, 111.

²⁶⁵ Sinan Tarıfçı, s. 134; Ali-Celîliyân Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-Yarahmedî, Meryem (1397/2018, Zemistân), “Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edeb-i Fârsî”, *Mecelle-yi Şi’r-pijûhî-yi (Büstân-ı Edeb) Dânişgâh-i Şîrâz, sâl-i dehom, şomâre-yi çehârom*, 2016, s. 80-81.

²⁶⁶ Mücahit Sami Küçüktağı, “Bilge Vezir Nizâmülmülk”, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. VIII.

²⁶⁷ Ömer Menekşe, “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”, s. 207.

²⁶⁸ Abdülkerim Özaydın, “Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)”, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

²⁶⁹ Merçil, “Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı”, s. 132.

²⁷⁰ Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi - Alp Arslan ve Zamanı”, Ankara, TTK Yayınları, C. III, Ankara, s. 70; Said Nuri Akgündüz, “İlk Türk İslam Devletlerinde (Gazneliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 30.

²⁷¹ Said Nuri Akgündüz, “İlk Türk İslam Devletlerinde (Gazneliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 33.

Devletin ilk döneminde sadece merkezde kurulan Divân-ı Mezâlim, zamanla iktâ sistemin gelişmesi neticesinde taşra teşkilatında da kurulmaya başlanmıştır. Sultanın yokluğunda Kādilkudât'ın başkanlık yaptığı Mezâlim'in üyeleri;

- a. Sultan (Mahkeme Başkanı),
- b. Kādilkudât (Mahkeme Başkan Vekili),
- c. Kadılar (Reyanın şikâyetine yönelik dava esnasında),
- d. İslâm Hukukçuları (Fakihler) (dava esnasında şer'i yönden tereddüt halinde),
- e. Yüksek mevkide görevli devlet yöneticileri,
- f. Kâtipler (Mahkemede yargılamaya ilişkin hükümlerin kaydedilmesi için),
- g. Şahitlerdir. (Tecrübeli ve dürüst kişilerin şahitliğine ihtiyaç halinde)²⁷²

Mezâlim Dîvânı'nın ilgilendiği şikâyetler kapsamında;

- a. Halka karşı şiddet uygulayarak zalimce yönetim süren üst düzey yöneticiler hakkındaki şikâyetler,
- b. Memurların vergi toplaması konusundaki şikâyetler,
- c. Devletten maaş alan kişiler tarafından maaşlarının ödenmemesi veya geç ödenmesine yönelik şikâyetler,
- d. Vakıfların denetlenmesi sürecinde çıkan anlaşmazlıkların çözümüne ait işlemler ile konuya ilişkin şikâyetler,
- e. Kadıların verdiği önemli kararlar ile verilen cezaların uygulanmasına yönelik şikâyetler,
- f. Şer'i mahkemelerin bakmadığı asayiş vb. davalara ilişkin şikâyetler,²⁷³
- g. Memurların görevlerini suiistimal etmesi veya kamu hizmetinin yerine getirilmesi esnasında halkın aleyhine meydana gelen zarar ve şikâyetler,
- h. Reyanın davalı ve davacı olarak karşılıklı yer aldığı önemli davalar,
- 1 Kadılar hakkındaki şikâyetler yer almaktaydı.²⁷⁴

Devletin ilerleyen dönemlerinde Sultan'ın kendi yerine; vezirlerini, kadılarını, büyük eyaletlerde ise emirlerini veya Selçuklu Meliklerini, Dîvân Başkanı olarak atandığını da görmekteyiz.²⁷⁵

²⁷² Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 33; Divân-ı Mezâlim'in üyeleri hakkında bkz. Sihreverdi, s. 196-197.

²⁷³ Ziya Kazıcı, "İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 222-223.

²⁷⁴ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirler", s. 121.

Sultan Tuğrul Bey tarafından Nişabur Kadılığına atanan Ebû Ali Hasan b. İsmail İbn Said, Mezâlim’de görev yapmıştır.²⁷⁶ Benzer uygulamanın Osmanlı Devleti’nde de yer aldığı görülmektedir.²⁷⁷ Dîvân-ı Mezâlim’in taşra teşkilâtının ise merkez teşkilatına benzer bir model şeklinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Özel olarak Mezâlim görevlisi sıfatı ile taşraya atanan memurların yanı sıra, valilerin de Mezâlimde oturma düzenlediği görülmektedir.²⁷⁸ Nitekim Selçuklu sınırları içindeki her şehirde olmasa bile büyük yerleşim yerlerinde Dîvân-ı Mezâlim bulunmaktaydı.

Örneğin, Sultan Sencer’in yeğeni Melik Mesud’un Gürgân valiliğine atanmasına ilişkin fermana;

- a. Dîvân-ı Mezâlim’in başkanı olarak mazlumların sözünün dinlenmesi,
- b. Yargılama sürecinde tahkikat yapılması,
- c. Mazlumların hakkının korunması ve bu hakkın zalimlerden alınması,
- d. Yanlış yola sapmaktan, taraf tutmaktan, yağcılık yapmaktan ve riyadan kaçınmaktan gerektiğini buyurmuştur.²⁷⁹

Hükümdar adına Emîr-i Dâd’ın başkanlık yaptığı²⁸⁰ Dîvân’a gelen davaların niteliğine bakıldığında, büyük kısmının vergi toplanmasına ve asayişe yönelik davalar olduğu görülür. Mezâlim Divanı’nda Selçuklu sultanı hakkında bile şikâyette bulunulabilirdi.

Bu kapsamda;

Hasan-ı Yezdî tarafından iletilen rivayete göre, Sultan Sencer tarafından atılan okun bir bebeğe gelmesi ve ölümüne sebep olması sonucu, bebeğin anne ve babasının dîvâna gelerek Sultan Sencer hakkında şikâyette bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁸¹

Sultan Muhammed Tapar hakkında ise memlûk satan bazı tüccarların, paraları ödenmediği için şikâyette bulunduğu bilinmektedir.²⁸²

²⁷⁵ Merçil, “*Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 133.

²⁷⁶ Merçil, “*Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı*”, s. 132.

²⁷⁷ Aydın, 2019, s. 69.

²⁷⁸ Vecdi Akyüz, “a.g.m.”, s. 388; Fatih Sadıç, “*Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri*”, Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 269.

²⁷⁹ Erdoğan Merçil, “*Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı*”, s. 133

²⁸⁰ Muharrem Kesik, “*Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 118.

²⁸¹ Hasan-ı Yezdî, a.g.e., vr. 217a-217b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, a.g.e., s. 208-210; Fatih Sadıç, “*Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri*”, Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 269.

²⁸² Merçil, “*Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı*”, s. 132.

Mezâlim Dîvânı'nın dönemin hukuk sistemine istinaden çok üst düzeyde olması ve halka eşit şekilde adalet dağıtması diğer devletlere örnek teşkil eden bir uygulama olmuştur. Nitekim Sicilya Kralı II. Roger'in de haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini dinlemek adına benzer bir dîvân kurduğu bilinmektedir.²⁸³

2.3.3. Vezirlik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Abbasi Vezirleri, Halifenin müsaadesi ve onun denetimi altında devlet işlerini yürütmek ve Halifenin emirlerini yerine getirmek yetkilerine sahipti. Abbasi Vezirlerinin üç ana görevi bulunmaktaydı. Bunlar; malî müesseselerde kanun hükümlerinin uygulanması, hukukî alanlarda görülen teknik konuların çözülmesi ve kanuna istinaden halifenin isteklerinin yerine getirilmesiydi. Sultanın fermanı ile göreve başlayan ve tören ile mühürleri kendilerine teslim edilen vezirler, hükümdarın vekili sıfatı ile icrai (yürütme), teşriî (yasama) ve yargı (kazaî) yetkileri kullanan, devletin en yüksek memuruydu. Vezirler, Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık etmenin yanı sıra²⁸⁴ belirli konularda Sultan'ın vekili sıfatıyla ferman çıkarma yetkisine de sahipti. Bu minvalde, sultanların üzerinde kendi alametleri olan boş kâğıtları vezirlerine vermeleri suretiyle kendilerine teşriî (yasama) faaliyetinde bulunma izni verdikleri görülmektedir. Sultanın emri ile yaptığı işin hesabını vermek üzere gerektiğinde mahkemeye bile sevk edilebilen vezirler,²⁸⁵ mahkemelerin hüküm verdiği davalardan saray makamına ulaşan kararlar hakkında hukuki uygunluk açısından kontrol etme sürecini yerine getirerek günümüzde yer alan İstinaf veya Yargıtay benzeri bir üst mahkeme görevini de icra ederdi.²⁸⁶

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu zaman, vezirlik müessesesi ilk olarak Sultan Tuğrul Bey tarafından tesis edilmiş ve ilk vezir olarak Ebu'l-Kasım Buzgâni atanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığı süresince;

- a. Sultan Tuğrul dönemi (1040-1063) beş,
- b. Sultan Alp Arslan dönemi (1063-1072) bir,
- c. Sultan Melik-şah dönemi (1072-1092) Nizamülmülk ve sonrasında bir,
- d. Sultan Berkyaruk dönemi (1092-1105) altı,
- e. Sultan Mehmet Tapar dönemi (1105-1117) biri ikinci kez görevli iki,

²⁸³ Merçil, "Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı", s. 134.

²⁸⁴ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

²⁸⁵ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 98.

²⁸⁶ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 99.

f. Sultan Sencer dönemi (1117-1157) esnasında sekiz olmak üzere toplam yirmi üç vezir, devlet yönetiminde görev yapmıştır.²⁸⁷

Devlet işlerinin yürütülmesi ve idari kuralların geliştirilmesi için görev yapan vezirlerden on altısının, Abbasilerde, Samanilerde ve Gaznelilerde de uyguladığı üzere İran asıllılar arasından seçildiği, üçte birinin ise Nizamülmülk'ün sülalesine mensup olduğu görülmektedir.²⁸⁸

Sultan'ın vekili olan vezirler, geniş yetkilere sahipti. Vezirlerin hükümdar gibi Vezirlik Divanı'ndan kendi imzası ile ferman (kanun) çıkardıkları görülmektedir.²⁸⁹ Selçuklu Vezirleri, kazaî yetkileri kapsamında, hanedan mensupları haricinde diğer şahıslara (ulema, reaya, devlet memurlarına) nakdi ceza verme yetkisine de sahipti. Şikâyetleri dinleyen vezir, tahkikat sonrasında nakdî ceza veya malların müsaderesi cezasına karar verebilirdi.²⁹⁰ Vezirler ihtiyaç halinde eyaletlerde bulunan Mezâlim Dîvânî'nda sultanın nâibi sıfatıyla başkanlık görevini deruhte edebilirdi.²⁹¹

Vezirlerin suçlu olduğu kesinleşen kişilerin katli için emir verdiği, gerektiğinde ise adli soruşturma açma yetkisine sahip olduğu görülür. Örneğin;

a. Vezir Hatirü'l-Mülk, başkasının arkasından iş çeviren Muvaffak'a yüz dinar ceza vermiş, mallarını da müsadere etmiş,

b. Vezir Amidü'l-mülk Kunduri ise şafîî âlimleri hakkında tahkikat yaptırmış, müteakiben dönemin ünlü fakihlerin devletin topraklarını terk etmelerini istemiştir.²⁹²

Selçuklu sarayında uzun yıllar görev alan Mu'izzî (öl. 518-521/1124-1127), dönemin sultanları hakkında şiirler yazmış ve Nizâmülmülk'e övgü başlıklı kasidesinde şu beyanlarda bulunmuştur;²⁹³

*“Adalette, bilgide ve dinde, Hz. Peygamber ve ashabı gibi senden başka, asrın şâhının veziri ve zamanın seyyidi kim vardır?”*²⁹⁴

²⁸⁷ Taneri, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*”, s. 83.

²⁸⁸ Taneri, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*”, s. 82.

²⁸⁹ M. Altay Köymen, “*Alp Arslan ve Zamanı Cilt II*”, Ankara Üniv. DTCF Yay., No:342, 1983, s. 109.

²⁹⁰ Ahmet Nezihî Turan, “*Tarih - Selçuklular'dan Bugüne El Kitabı*”, Grafiker Yayınları, Ankara, 2020, s. 83.

²⁹¹ Muharrem Kesik, “*Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

²⁹² Taneri, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirler*”, s. 122.

²⁹³ Mücahit Sami Küçüktığı, “*Bilge Vezir Nizâmülmülk*”, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. 423.

²⁹⁴ Mücahit Sami Küçüktığı, “*Bilge Vezir Nizâmülmülk*”, s. 423.

*“Onun iki eli, zulüm ile adaletin anahtarı ve kilididir. Bir eli zulmü kapadı, diğer eli adaleti açtı”*²⁹⁵

Mu’izzî; Nizâmülmülk’ün adalette, bilgide, cömertlikte ve dindarlıkta benzersiz bir yönetici olduğunu, adaletiyle dinin barışa ve huzura kavuştuğunu da söylemiştir.²⁹⁶

2.3.4. Meliklik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Selçuklu sultanları tarafından hanedana mensup şehzadeler, hem idarî hem de askerî görevler maksadıyla, melik unvanı ile önemli bölge, vilayet veya şehirlerin idaresine atanırlardı. Bulunduğu bölgede nizam, asayiş ve emniyeti sağlamanın yanında²⁹⁷ Divan-ı Mezalim başkanına daha özenli davranması konusunda talimat veren²⁹⁸ meliklerin; halktan gelen şikâyetleri dinlemek, haksızlıklar ile mücadele etmek, töre ve yasalara uymayanları cezalandırmak konusunda görevleri bulunmaktaydı.²⁹⁹

Sultan Sancar yeğeni Mesud b. Muhammed Tapar’ın Cürcân’a melik olarak atanmasına dair fermanda;³⁰⁰

*“istişare ettikten sonra askerleri, reayâyı, yani bütün halkı, idari işleri ve kanunları öğrenen Selçuklu soyundan gelen oğlumuz Melik Gıyaseddin Mesud’un emrine verdik”*³⁰¹ hükmü yer almış ve şu ifadelerle yer verilmiştir:

*“Mesud’un salıverme ve tutuklama, alıkoyma ve uzaklaştırma, işe son verme ve atama, bağışlama ve cezalandırma hususundaki icraatının bizim verdiğimiz bir hüküm ve iradeden hiçbir farkı yoktur. Ona tevdi edilen işlerde onun buyruk ve yasalarının tıpkı bizim buyruk ve yasalarımız gibi sayılması buyruğumuzdur.”*³⁰²

²⁹⁵ Mücahit Sami Küçüküktüğü, “*Bilge Vezir Nizâmülmülk*”, s. 429.

²⁹⁶ Mücahit Sami Küçüküktüğü, s. 429.

²⁹⁷ Müntecebüddin, *age*, s. 9-20; G. M. Kurpalidis, “*Büyük Selçuklu Devleti’nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*”, (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2007, s. 109.

²⁹⁸ Mehmet Hacı Gökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 11.

²⁹⁹ Mehmet Hacı Gökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniv. Konya, 2019, s. 9 - 10.

³⁰⁰ Müntecebüddin Bedî Atabek el-Cüveynî, “*Atebetü’l-ketebe*”, (nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl), Tahran 1329, s. 38; Kurpalidis, *age*, s. 80-88.

³⁰¹ Müntecebüddin Bedî Atabek el-Cüveynî, s. 80-88.

³⁰² Müntecebüddin Bedî Atabek, “*Atebetü’l-ketebe*”, s. 15,19; A.K.S. Lambton, “*Atebetü’l-ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi*”, Çev. Nejat Kaymaz, “*Bellekten*”, sayı: 147, Ankara 1973, s. 378, 380. (Müntecübüddin Bedî’, Sultan Sencer devrinde Büyük Selçuklu Devleti İnşâ Divânının başında bulunmuştur.)

Sultanların ise bazı konularda meliklerin yetkilerine sınırlama getirdiği görülmektedir. Örneğin Sencer; Melik Mesud'a vergi toplama yetkisi vermesine rağmen, vergi oranını değiştirme yetkisi vermemiş,³⁰³ Melik Tuğrul b. Muhammed Tapar dâhil herkesin, Mazenderan, Cürcân, Dihistan, Esterâbâd, Bistâm ve Gülpâyegân Reisliğine atanan Tâceddin Ebu'l-Mekârim'in emirlerine uymasını talep etmiştir.³⁰⁴

2.3.5. Dâdbeylik Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Örfi (idari) yargı sisteminde; devlete karşı siyasi suç işleyenlere, mahkemede asayışı bozanlara, emre itaatsizlik yapanlara ve kanunlara itaat etmeyenlere ilişkin ceza davalarına bakan örfi hukuk mahkemelerinin başında, Emîr-i Dâd (Dad Beyi), taşradaki davalarda ise Emîr-i Dâd'ın tayin ettiği memurlar bulunmaktaydı.³⁰⁵

Şer'i davalar dışındaki işlere ve özellikle devletteki yolsuzluklara ilişkin davalara bakan, aynı zamanda Dîvân-ı Mezâlim'de başkanlık görevini icra eden Emîr-i Dâd, karar verirken yanındaki ilim sahibi kişilere danışırdı. Selçuklu sultanının Mezâlim Mahkemesine iştirak etmediği zamanlarda ise Adliye nazırı (vekili) statüsü altında adaleti tesis etme görevi, Emîr-i Dâd'a verilmiştir.³⁰⁶

Üst seviyedeki adli işlere bakan Emir Dâd'ın, yaptığı görev itibarıyla bir nevi günümüzde Anayasa Mahkemesince yerine getirilen Yüce Divan benzeri bir konumda olduğu değerlendirilmektedir.³⁰⁷ Emir-i Dad, büyük dîvânlara bağlı olmadığından, baskıya maruz kalmadan, hakkaniyetle görevlerini icra edebilmekteydi. Yargılamanın ardından cezalandırma işini de dad beyler veya devletin ileri gelenleri yerine getirirdi.

Sultan tarafından atanan ve devlet erkânında atabeyden sonra gelen Emîr-i Dâd,³⁰⁸

- a. En yüksek yargı müessesesi olan Dîvân-ı Mezâlimde örfî davalara bakar,
- b. Kendisine ulaşan suç duyurusu sonrası inceleme ve soruşturma yapar,
- c. İdareciler ile halk arasındaki davalara bakar,

³⁰³ Lambton, "Atabetü'l-ketebeye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", Belleten, S. 147, s. 379.

³⁰⁴ Müntecebüddin, *age*, s. 25; Mehmet Hacı Gökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, "Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri", Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 10.

³⁰⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Sultan Melik-şah", BKMK Yayınları, İstanbul, 1973, s. 14.

³⁰⁶ Ahmet AKMAN, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Yıl 8, Sayı 8, 2003, s. 53; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", Belleten, 59 (225), s. 328.

³⁰⁷ Ahmet AKMAN, s. 53; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", Belleten, 59 (225), s. 339.

³⁰⁸ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 119.

- d. Yönetimin gözünden düşen emîrleri, hapsedme ve haklarında verilen ölüm cezalarını yerine getirir,³⁰⁹
- e. Sultanın emirlerine ve siyasi bakımdan suç işleyenlerin haklarında yürütülen davalara bakar,³¹⁰ çıkan isyanlarda isyancıları tutuklar veya cezalandırır,
- f. Asker toplama görevlerini icra etmenin yanı sıra savaflara katılır,
- g. Karşılama merasimlerine iştirak etmek suretiyle devlet erkânını karşılar,
- h. Sultan tarafından görevlendirilmesi halinde elçi heyetlerinde görev alır, Sultanın nedimi görevini icra eder,³¹¹
- i. Suçlu bulunması sonrası vezir veya dîvân üyelerini yakalayıp hapsederdi.³¹²

Görüldüğü üzere, Emir-i Dâd'ın, sultanın verdiği yetkiye istinaden; elçilik, karşılama, vakıf davalarına bakma ve sultanın yer aldığı Mezâlîm'de sultanın yanında kılıcı ile durması itibarıyla bir çok görev icra ettiği görülmektedir.³¹³ Hükümdarın en yüksek hâkim olarak davalara bakmaları, eyaletlerdeki amîdlerin sultan adına adaleti yerine getirmeleri ve dâd beylik müessesesinin varlığı ise şer'i hukuku uygulayan kadıların görev alanlarını kısmen sınırlamaktaydı.

Tarihçilerin başlangıçta en yüksek yargıç veya baş yargıç diye tanımladıkları Emir-i Dad hakkında yapılan araştırmalar neticesinde, asayiş amiri, polis şefi statüsünde olduğu da görülmektedir.³¹⁴ Melik-şah döneminde Emir-i Dâd olarak görev yapanların arasında Habeşi b. Altuntak'ın yer aldığı bilinmektedir.³¹⁵

Emir-i Dad makamının devamını ise Osmanlı Devleti'ne II. Mahmud döneminde Adliye Nazırı makamına dönüşen ve adlî tahkikat işleri ile uğraşan, Çavuş Başı makamında görmekteyiz.³¹⁶

³⁰⁹ "İA", Cilt 36, s. 389-392.

³¹⁰ Mustafa Demir, "Büyük Selçuklu Tarihi", Sakarya Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 335.

³¹¹ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 120.

³¹² Demir, 2004, s. 334.

³¹³ Ahmet AKMAN, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu", s. 53; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", s. 336, 339.

³¹⁴ Ahmet Nezihî Turan, "Tarih - Selçuklular'dan Bugüne El Kitabı", Grafiker Yayınları, Ankara, 2020, s. 87.

³¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Sultan Melik-şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu", Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.

³¹⁶ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", <http://www.dergipark.org.tr>, s. 34.

Selçuklu'da Emir-i Dâd'ın yardımcıları olarak görev yapan makamlar ise şunlardır;

a. Mezâlim Kâtipleri: Emir-i Dâd'ın örfî hukuka istinaden verdiği hükmün deftere kaydedilmesinin yanı sıra dava esnasında tarafların ifadelerini de kayıt altına alan, yaptıkları işlere göre maaş verilen, rütbelerine göre sofanın sağında veya solunda oturan görevlilerdir. İhtiyaç halinde, Tespit Kâtibi, İstinsah Kâtibi, İnşâ Kâtibi ve Tahrîrat Kâtibi olmak üzere dört ayrı kâtip görev yapmaktaydı.³¹⁷

b. Tercümanlar: Görülen dava esnasında, Emir-i Dâd'ın konuşma dilini bilmediği yabancıların talep ve şikâyetlerini dinlemek adına görev yapan kimselerdir.³¹⁸

c. Gulamlar (Köleler): Emir-i Dâd'ın suçlu kişileri tutuklamaya veya hapse atmaya karar vermesi durumunda, tutuklama memurluğu ve hapse atma işlemlerini yapan görevlilerdir.³¹⁹

2.3.6. Âmid Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Büyük Selçuklu Devleti'nin eyaletlerden oluşmakla birlikte toplamda kaç adet eyalete ayrıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Sultan Alp Arslan döneminde eyaletin başında mülkî teşkilatın yüksek memuru statüsünde bulunan kişi, vali unvanını taşıyan âmid olmuştur. Kaynaklara bakıldığında Irak'a, Horasan'a ve Harezmi'ye âmid tayin edildiği görülür.³²⁰ Aynı zamanda iktâ sahipleri, âmiller ve hatta şihneler de valilik görevini icra etmişlerdir.³²¹

Siyâsetnâme ve diğer kaynaklarda yer alan âmil terimi ise vali kelimesi ile eş anlamlı kullanılmakta olup asıl görevi Dîvân-ı Riyaset ile görüş alışverişinde bulunarak eyalet, şehir ve kasabalarda vergi tahsil etmektir.³²²

Sonraki dönemlerde âmildik kurumunun yerini şahnelik (askeri vali) almıştır.³²³ Gerek âmid gerekse şihne makamına atananlar, eyaletin huzur ve güveninin tesis etmek adına görev yapmışlardır.

³¹⁷ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 120.

³¹⁸ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", s. 120.

³¹⁹ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", s. 120.

³²⁰ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani Cilt II", s. 176.

³²¹ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani Cilt II", s. 152-153.

³²² Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, "Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri", Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 32.; Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 11, 35; Ayrıca bk. Köymen, age, s. 205-206.

³²³ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani Cilt II", s. 198.

2.3.7. Askeri Vali (Şahne-Şihne) Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Şahne (Şihne) bir eyaletin veya şehrin genel güvenliğini ve bir saldırıya karşı savunulmasını sağlayan emîr (askerî vali, kumandan) anlamına gelir.³²⁴

Günümüz tarihçileri şihne'yi askerî vali veya garnizon komutanı olarak tanımlarken, Erdoğan Merçil şahneyi; “*Bir şehrin veya bölgenin emniyeti ve asayişinden sorumlu askerî vali*”³²⁵ olarak tarif etmektedir.³²⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nde, Isfahan, Merv, Cüveyn ve Bağdat gibi büyük bölgelerde ve verilen iktâ'larda³²⁷ hukuki yönden koruma sağlanması ve genel asayişin temini maksadıyla, sultan'ın fermanı ile ataması yapılan şihneler, o bölgede bir askerî vali statüsünde görev yapmakta olup Bağdat şihnesi ise söz konusu görevlere ilaveten sultanın hilâfet merkezindeki temsilcisi konumunda bulunmaktaydı.³²⁸

Nizâmülmülk; şihnelerden, ikta sahiplerinden ve valilerden, reyanın hukukunu gözetmelerini isteyerek, halkının kişi hakları ile malî haklarına saygılı olmalarını ve kötü davranmaktan sakınmalarını istemiştir.³²⁹

Atebetü'l-Ketebe'de bahsedilen bir fermana istinaden;

- a. Bir suçlu, işlediği suç ile orantılı bir cezaya hükmedilecek,
- b. Suçu kesinleşmeyen bir kimseye ceza verilmeyecek,
- c. Şihneler, halkın malına el koymayacak,
- d. Haklarında kesin bir delil olmadan cezalandırmaya geçilmeyecektir.³³⁰

2.3.8. Hares Emirliği Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Saray büyükleri arasında vezirden sonra Büyük Hâcib (Hâcib-i Buzurg) ikinci önemli konumda ise memuriyet görevi ceza infaz işleri ile olan ve herkesin korktuğu Hares Emirliği gelirdi.

Yargı (kazâ) salâhiyetine haiz olan kişi hakkında sultan tarafından cezalandırılmasına karar verilmesi halinde, bu işin yapılması işi, muhafız ve bekçi

³²⁴ Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 34.

³²⁵ Erdoğan Merçil, “*Şahne*”, DİA, XXXVIII, s. 292.

³²⁶ Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniv, Konya, 2019, s. 34-35.

³²⁷ Müntecebüddîn Bedî, age., s. 84-85.,

³²⁸ Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 35.

³²⁹ Nizâmülmülk, “*Siyâsetnâme*”, s. 41.

³³⁰ Müntecebüddîn Bedî, age., s. 25; Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “*Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 35.

anlamına gelen Emir-i Hares'e tevci' edilirdi. İcra ettiği görevin ölüm cezasının uygulanması ile ilgili olması sebebiyle, Emir-i Haresten herkes korkar,³³¹ ayrıca sultan birisine öfkelenildiği takdirde, zindana atılması işini Emir-i Hares'e tevci' ederdi.³³²

Emir-i Hares tarafından cezaların uygulanma şekli ise başın kesilmesi, el ve ayakların kesilmesi, darağacında asılma, sopa ile dövme, hapis, kuyuya atılma şeklinde tatbik edilirdi.³³³

2.4. Şer'î Hukuk Sistemi

Büyük Selçuklu Devleti'nin şer'î hukuk sisteminde;

- a. Bağdad'da Kādilkudât'ın (Baş Kadı),
- b. Eyalet, vilayet ve kazalarda Kadıların,
- c. Askeri birliklerde Kadıy-ı Leşker'in (Askeri Kadı) görev yaptığı görülür.

Günümüzdeki kuvvetler ayrılığı ilkesi gereğince üçlü sacayaklarından biri olan yargı erkinin oluşumunda ana unsur bağımsız ve tarafsız görev yapan mahkemelerdir. Ülkemizdeki yargı teşkilatında;

- a. İlk derece mahkemelerinde, görevli mahkemeye göre tek veya üç hakimin,
- b. İstinaf makamı olan bölge adliye ve idare mahkemelerinde üç hakimin,
- c. Temyiz makamı olan ve 1982 Anayasası gereğince birer yüksek mahkeme

statüsünde yer alan Yargıtay ve Danıştay bünyesinde beş hakimin görev aldığı, üç dereceli bir yargı sistemi mevcuttur.

Büyük Selçuklu Devletine bakıldığında ise ilk anda sadece Sultanın adına adaleti dağıtan tek dereceli (kadı mahkemesi) ve tek yargıçlı sistemin teşekkül etmiş olduğunu söyleyebiliriz.³³⁴ Ancak uygulamaya detaylı olarak baktığımızda; itiraz edilen kararlarda, bazen başka bir kadı bazen de Kādilkudât'ın değerlendirmesi sonrasında nihai hükmü verilmesi söz konusu olduğundan, istisna olarak Kādilkudât makamı, ikinci derece bir mahkeme olarak görülmelidir.³³⁵

Diğer yandan Mezâlîm Mahkemesinin de bir yüksek mahkeme statüsüne haiz olması göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuk sisteminde, halen

³³¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, s. 145 (Arapça metin); *Nizâmü'l-Mülk*, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, s. 93.

³³² Nizâmü'l-Mülk, 1976, s. 145 (Arapça metin); *Nizâmü'l-Mülk*, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, s. 93.

³³³ Köymen, Cilt III, s. 93.

³³⁴ Ahmet AKMAN, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Yıl 8, Sayı 8, 2003, s. 44; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri I Üniversiteler", Selçuklu Araştırmaları Dergisi 4 (1975), s. 87.

³³⁵ Ahmet AKMAN, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu", s. 48.

Türkiye’de uygulanan yargı teşkilatına benzer şekilde, üç dereceli bir yargı yolu olduğu mütalaa edilmektedir.³³⁶

2.4.1. Kādilkudât Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

“Kadıların Kadısı”³³⁷ (قاضيالقضاة) anlamına gelen bir terkip olan, Bağdad’da bulunan ve fıkıh âlimi olan Baş-Kadı makamına, Kādilkudât denirdi.³³⁸ Devletin bütün kazâ işlerinin en üst yetkilisi konumunda olan ve kadıların kendi içindeki hiyerarşi sırasını da gösteren bu unvanın zamanının ve bölgesinin en bilgili kadısı şeklinde yorumlandığı da görülmektedir.³³⁹

Selçuklu Devleti’nde baş yargıç olarak bilinen Kâdi’l-Kudat makamının menşei olarak Sasanîler’de görülen ve yargı işlevini yapan mobedan-ı mobed’dir.³⁴⁰ Adlîye ve ilmiye sınıfının başı olan Kādilkudât kurumunun ilk ortaya çıkışı, Abbasiler dönemine rastlar. 8’nci yüzyıl sonlarında Bağdad şehrinin büyümesi ve ilave yargı merkezlerine ihtiyaç duyması üzerine, Hanefi mezhebinin önde gelen imamlarından Ebu Yusuf, bu makama atanmış olup³⁴¹ söz konusu makam, Büyük Selçuklu Devleti’nde de aynen muhafaza edilmiştir.

Kādilkudât, Bağdad’da kadılık görevini de icra ettiği için³⁴² bir kadı tarafından yapılan diğer işleri de yerine getirmekteydi. Şer’i mahkemelerin başı olan Kādilkudât, bu makama, sultan tarafından yayımlanan bir kararname (menşur) ve sarayda icra edilen bir tören sonrasında tayin edilmekteydi.³⁴³

Örfî dava haricindeki diğer davalara bakan kadıların atmasının yapılması, görevlerinin denetlenmesi, haklarında yapılan şikâyet başvurularının yerinde olup

³³⁶ Ahmet AKMAN, “Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad’ın Konumu”, s. 50; Mâverdi, Ahkâmü’s-Sultâniyye, s. 91

³³⁷ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

³³⁸ Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye 1071-1328”, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1971.

³³⁹ İA, “Cilt 24”, s. 77-82

³⁴⁰ Vehbi Alpay Günel, Esra Aksoy, “Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısını ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar”, Akdeniz Üniv. Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Aralık 2022, s. 160; A. Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”. Tarih İncelemeleri Dergisi, 29 (2), 2014, s. 450.

³⁴¹ Uzunçarşılı, “Medhal”, s. 10; Cin Akgündüz, s. 266.

³⁴² Büyük Selçuklu Devletinde Kādilkudât, fark gözetmeksizin tüm reayanın şer’i davalarına bakmalarının yanı sıra ülke genelinde görev yapan bütün kadıların da kontrol etme yetkisine sahipti. Ancak, Türkiye Selçuklu Devleti’nde Kādilkudât sadece sivil halkın şer’i davalarına bakmıştır. Ayrıca, sadece sivil halkın davalarına bakan kadıların başı olarak kadıların denetleme yetkisine sahip olmuştur.

³⁴³ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

olmadığının incelenmesi, verdiklere kararlarında haksız olduğunun düşünülmesi durumunda itiraz yoluyla incelenmesi istenen kadı kararlarının nas ve usul kaidelerine istinaden değerlendirilerek karara esas olacak şekilde nihai hükmün verilmesinden Kādılıkudât sorumludur.³⁴⁴

Bağdad'da merkezli görev yapan Kādılıkudât,³⁴⁵ yetkili olduğu yargı çevresine ilaveten ülkenin yargı teşkilatının da en üstteki amiri konumunda görev yapmışlardır.³⁴⁶ Selçuklularda çok iyi eğitim almış birer fakih ve âlim olarak atanan Kādılıkudât'ın atama menşurlarında da yer aldığı üzere başlıca görevleri;

- a. Memleketin şer'i işlerine nezaret etmek,
- b. Naipler tayin etmek,
- c. Nikâh akdi, miras taksimi, vesika ve sicillerin yazılması işlerini yürütmek,
- d. Vasiyetlerin tenfizi, yetim ve gaip ilan edilen kişilerin mallarının korunması sağlamak,
- e. Şahitlerin yaptığı şahitliğin doğru olup olmadığını kontrol etmek,
- f. Vakıf, cami, medrese, türbe, yol, çeşme yapılmasına yönelik hayır işlerini kontrol etmek,³⁴⁷
- g. Davalara bakmak,
- h. Kadıların en üst amiri olarak kendilerini denetlemek,
- ı. Görevlendirildiği takdirde, diploması alanında elçilik görevini icra etmek,
- j. Sultan ve halife gibi üst düzey yöneticilerin karşılanmasına nezaret etmek,
- k. Çıkan siyasi sorunların çözümü için çalışmak, (Tuğrul Bey'in düşünü vb.)
- l. Kadılar tarafından verilen yanlış kararları gerektiğinde düzeltmek,
- m. Vezirliğin azil gibi sebeple boşalması halinde Vezir naipliği yapmaktır.³⁴⁸

Bağdat'ta mahkeme başkanlığı yapan Baş Kadı; devlet bünyesindeki tüm kadıların durumunu gözetir ve devlet hazinesinden verilen maaşlara istinaden kadıların

³⁴⁴ Ahmet AKMAN, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Yıl 8, Sayı 8, 2003, s. 48

³⁴⁵ Philip Khuri Hitti, "Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi", Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 502; Ahmet AKMAN, s. 48.

³⁴⁶ Osman Turan, "Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 45; Ahmet AKMAN, s. 48.

³⁴⁷ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", <http://www.dergipark.org.tr>, s. 28.

³⁴⁸ Gül Akyılmaz, s. 26.

iyi koşullar altında görev yapmalarını temin ederdi.³⁴⁹ Sultan Tuğrul, 1055 yılında Bağdad'a girdiğinde, Hanefî fakih Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'yi Kādilkudât görevine atamış ve bu görevi otuz yıl süreyle icra etmiştir.

Dâmegânî'nin 1085 yılında ölümü sonrası, on yıl süreyle bu görevi deruhte eden Baş Kadı Ebû Bekr el-Muzaffer eş-Sâmî, Sultan'dan hediye kabul etmeyerek, altın yüzük takan, ipek elbise giyen bir kişinin şahitliğinin geçerli olmayacağını beyan etmiştir.³⁵⁰

Baş Kadı Muzaffer'in 1095 yılında vefatı sonrasında sırasıyla;

- a. 1095-1119 yılları arasında Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Damgâni,
- b. 1119-1149 yılları arasında el-Ekmele Ebû'l-Kâsım Ali,
- c. 1149-1160 yılları arasında Damgâni'nin torunu İmâmeddin b. Ebû'l-Hasan,
- d. 1160-1168 yılları arasında Ebû'l-Berekât Ca'fer Abdülvâhid es-Sakâfi atanmıştır.³⁵¹

Görüldüğü üzere Baş Kadıların ölene kadar görev yaptıkları görülmektedir.³⁵² Bu durum ise Baş Kadılık görevine atananların yerlerine bir başkasının atanmasına yönelik bir korkusu veya hükümdar baskısı olmadan uzun yıllar görevlerini sürdürmelerini sağlamıştır.

Ayrıca, Damgâni ailesinde olduğu üzere, Baş Kadılık görevinin, babadan oğula ve sonrasında torununa geçen bir aile mesleği şeklinde icra edildiği de anlaşılmaktadır.

Devletlerarası diplomatik ve siyasi ilişkilerde etkin olan Kādilkudât'ın gerektiğinde elçilik görevi icra etmesi kapsamında, Sultan Muhammed Tapar 1107 yılında, Ebû Saîd el-Herevî'yi elçi olarak görevlendirilmiştir.

Baş Kadıların Halife ile sultan arasında çıkan itilaflarda, iki taraf arasındaki yazışmaları idare etmek suretiyle, dengeleyici rol oynadıkları da görülmektedir.³⁵³

³⁴⁹ Mustafa Demir, "Büyük Selçuklular Tarihi", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 177.

³⁵⁰ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", "III. Cilt Alp Arslan ve Zamani", TTK Yayınları, Ankara, 2021, s. 272.

³⁵¹ İnbü'l Esîr, "İslâm Tarihi, El-Kâmil fi't-Tarih", s. 213-214.

³⁵² İnbü'l Esîr, "İslâm Tarihi, El-Kâmil fi't-Tarih", s. 214.

³⁵³ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

2.4.2. Kadılık Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Arapça'da **kazâ** kökünden geldiği görülen kadı, bir fıkıh terimi olarak;³⁵⁴

“insanlar arasında meydana gelen çekişmeleri ve dinî davaları şer‘î hükümlere göre çözümlmek için yetkili makamca tayin edilen kişi” olarak ifade edilir. (Mecelle, md. 1785)³⁵⁵

Akıllı, hür, âdil, sağlıklı ve din işlerinde yetkin, Müslüman erkekler arasından seçilen ve vilayet ile kazâlarda adaleti tesis etmek adına görev yapan kadıları atama yetkisi, devlet başkanına aittir.³⁵⁶

Her zaman önemli bir vazife olarak kabul edilen kadılık makamının görevleri³⁵⁷ itibarıyla âlim ve dindarlar arasından seçilmesi, bir hak kaybına sebep vermemeleri maksadıyla, sahip olduğu liyakat ölçüsünde kendilerine aylık verilmesi uygun görülmüştür.³⁵⁸

Kadılar, halkın, dinin, hikmetin ve adaletin hem gözetleyicisi hem de koruyucuları sıfatına haiz olup sultanın vekili (naibi) konumunda görev yapmaktaydı.³⁵⁹ Dolayısıyla, görev ve yetkilerini belirleyen kadılık menşuru (kadılık belgesi) ile bizzat sultan tarafından atanan ve gerektiğinde azledilen yargı görevlileri olarak görev yapmışlardır.³⁶⁰

Bu minvalde Büyük Selçuklu Devleti'nde kadılar, hatalı davranışta bulunmadıkları ve sağlıklıları elverdiği sürece ömür boyu görevlerinin başında kalmış, bu makama yapılacak atamalarda bilinen ulema veya fakih olmaları ve bu görevi yapanların kan bağlarına sahip olmaları önemli bir referans kabul edilmiştir.³⁶¹

Bu nedenle, kadılık makamına ilişkin atamalarda baba-oğul silsilesine çok sık rastlanılmaktadır. Buna ilişkin örneklere Sultan Sencer'in fermanlarında ve kaynaklarda şahit olmaktayız.³⁶²

³⁵⁴ “İA”, Cilt 29, s. 69-73.

³⁵⁵ “İA”, Cilt 29, s. 69-73.

³⁵⁶ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, s. 111.

³⁵⁷ Nizamülmülk, 2003, s. 58; el-Cüveynî, 1329, s. 45; Ünal, 2014, s. 98.

³⁵⁸ Nizamülmülk, “Siyâsetnâme”, s.58, 69, Köymen, “Alp Arslan ve Zamanı”, s. 226.

³⁵⁹ Zencanî, 2005, s. 216.

³⁶⁰ Nizamülmülk, “Siyâsetnâme”, s. 69, Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 226-227.

³⁶¹ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 112.

³⁶² El-Cüveynî, 1329, s. 10; Ünal 2014, s. 58; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 213,307; XI, s. 66.

Davacı ve davalı, kadılık makamına dilekçeyle (rik'a) müracaat eder, bunun için kendilerinin ve babalarının isimlerinin yazılı olduğu dilekçe ile mahkeme kâtibine talepte bulunulurdu. Yapılan başvuruları inceleyen kadılar tarafından günde yaklaşık elli dilekçeye ilişkin hüküm verilirdi.³⁶³

Kadılar tarafından yapılan muhakeme esnasında yazılı delil usulü olarak ise dava, şahadet, hâkimin kanaati, keşif, ikrar, ehl-i vukuf, yemin, emare ve karine³⁶⁴ uygulanmıştır.³⁶⁵

Devlet teşkilâtında önemli bir memurluk kadrosu olan, halkın kanı ve malının emanet edildiği³⁶⁶ kadılar; şer'i yargı ile aile hukuku, miras hukuku, ticaret hukuku ve vakıfların idaresi ile ilgili alanlarda görev yapardı.³⁶⁷ Ayrıca, evlilik ve boşanma işlerine, vasilik işlerine, nafaka verilmesi ve ölen kişinin mirasının paylaşılması (tereke) işlerine, borç ve alacak davalarına bakar, noterlik vazifesini icra eder, yüksek mevkideki kişilerin nikâhlarını kıyardı. Bu minvalde Sultan Melik-şah'ın nikâhının da bir kadı tarafından kıyıldığı bilinmektedir.³⁶⁸

Kadılarının maaşı, sultan tarafından belirlenir ve maaşları aylık olarak (Sultan Tuğrul Bey döneminde aylık 60 dinar) Beytü'l-Mâl'dan ödenirdi.³⁶⁹

Görevlerinde bağımsız olan kadılar;

- a. Camilere ait tesisleri, hayır kurumu olan vakıfları yönetir ve vakfiyeler tanzim eder, vakıfların dîvânına ait mülkleri kontrol eder,³⁷⁰
- b. Yetimlerin ergenlik çağına gelene kadar mülklerinin idaresini sağlar,
- c. Vasiyetname, şahit beyanları, tutanak ve mahkeme karar defterlerini muhafaza eder,
- d. Miras taksimi yapar, vasi tayin eder,
- e. Cuma ve Bayram namazlarında hutbe okur,
- f. Din görevlilerini denetler, Nikâh akidlerini yazardı.

³⁶³ Sinan Tarifçi, "Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek", Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129. - 144, www.dergipark.org.tr. , s. 139; Adam Mez, "Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti –İslâm'ın Rönesansı", (Çev. S. Şaban), İstanbul: İnsan Yayınları. 2014, s.264.

³⁶⁴ **Karine terimi**; bilinmekte olduğu hukuk âleminde kabul edilen bir olaydan veya bir olgudan hareketle, bilinmeyen bir olayın veya olgunun varlığının ispat edilmesi olarak tarif edilmektedir.

³⁶⁵ Sabri Hizmetli, "İslâm Tarihi - İlk Dönem", Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009, s. 482.

³⁶⁶ Nizamü'l-Mülk, "Siyâsetnâme", Hazırlayan M. Altay Köymen, Ankara, 1982, s. 52

³⁶⁷ Bilgili, s.137.

³⁶⁸ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adâlet", Klasik Yay., İstanbul, 2014, s. 206.

³⁶⁹ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 112.

³⁷⁰ Kurpalidis, s. 132.

Kadılar, mahallî medreselerde dersler verebilir, darphanenin yönetilmesi, sikke basımında teftiş vazifesinin görülmesi, camii ve mescitlerin işlerinin yürütülmesi görevlerini de icra ederlerdi.³⁷¹ Selçuklularda vakıf ve hayrat işlerine kadıların bakması neticesinde, Türk-İslâm dünyasının sosyal yardım kurumu olan vakıfların adli denetim altına girmesi de temin edilmiştir.³⁷²

Sultan Tuğrul Bey, 1038 yılında Nişabur Kadısı olarak Ebû Ali Hasan'ı atamış ve söz konusu Kadı Mezâlim'de bulunmuştur.³⁷³ Yapılan atamaya ilişkin fermanda kadıların hukukî uygulamalarına ait esaslar şöyle belirtilmiştir:

“Davalara bakarken kararlı olmalı ve derin düşünmelidir”,

“Her iki tarafında şikâyetleri ile delillerini karşılaştırırken ve aralarındaki tartışmayı sonuçlandırırken şeriata uymalıdır.”,

“Yaptığı her işte Kur'an'daki ispatlara, Peygamberin rivayetlerine dayansın.”,
*“Karar verirken kendinden önceki imamların örneklerinden faydalansın, imam ve büyük âlimlerle istişare etin ki, onun kararları ve fikirleri hata ve kabahatlerden uzak dursun.”*³⁷⁴

İsfahan Kadılığı, Sultan Tuğrul Bey döneminde, Ali b. Ubeyd'il-Hatibî (öl. 1079), Sultan Alp Arslan döneminde, Buharalı Kadı Ebû Cafer, Melik-şah döneminde, Ebü Muhammed b. el-Haşşsab, Muhammed Tapar döneminde ise Hanefî mezhebinden Ebû'l-A'lâ Saîd b. Yahya tarafından yürütülmüştür.³⁷⁵

Hanefî mezhebinin yayılmasında Türk devletlerinin etkisi olduğundan, Selçuklu döneminde de özellikle Sultan Tuğrul Bey'den itibaren kadı makamında görev yapacak kişilerin ekseriyetle Hanefî mezhebinden olanlar arasından seçildikleri, bunun sonucu olarak, mahkemelerde Hanefî mezhebi ağırlıklı olarak uygulansa da yargılamaya ilişkin hükümlerin Hanefî mezhebine istinaden verildiğine yönelik bir tespit yoktur.³⁷⁶

³⁷¹ Bahaeddin Kök, “Nûruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri”, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 112 - 113.

³⁷² Aydın, 2019, s. 80.

³⁷³ Erdoğan Merçil, “Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı”, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, s. 132.

³⁷⁴ El-Cüveynî, “Kitab-ı Atebetü'l-Ketebe”, s. 57.

³⁷⁵ Nurullah Yazar, “Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan'ın Siyasî Durumu”, İ.A.D., C. XXIV, s. 1, 2013, s. 37.

³⁷⁶ Aydın, 2019, s. 175, Mehmet Altan Köymen, “Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c. IY, s. 150-152.

Görevleri süresince Bâtnilerin hedefinde olan kadılardan;

- a. Nişabur Kadısı olan Ebu'l-Âlâ Sâ'id b. Ebû Muhammed el-Hanefî 1106'da,
- b. İsfahan Kadısı ve sonrasında Kādilkudât olan Ubeydullah 1108'de,
- c. Buhara Kadısı Saîd b. Muhammed 1109'da Bâtnilerce öldürülmüştür.

Genellikle Hanefî fıkıhına kısmen de Nizamülmülk'ün tesiri ile Şafî fıkıhına göre amel eden kadıların verdikleri kararlar kesin olup devlet yönetimi tarafından verdikleri hükümlere karşı bir müdahalede bulunulmadığı görülmektedir.³⁷⁷

Ancak, kasıtlı olarak yanlış hüküm verildiğinde ise durum diğer kadılar tarafından altı imzalanarak sultana arz edilmek suretiyle adaletin doğru tecelli edilmesine gayret edilmiştir.³⁷⁸

Nizamülmülk'ün liderliğinde kurulan Nizamiye Medreselerinin en önemli özelliği, o güne kadar Türk ve İslâm dünyasında kurulmuş olan medreselerden farklı olarak, Büyük Selçuklu Devleti'nin kendi imkanları ile kurulmuş ve devamı için desteklenmiş bir eğitim kurumu olmasıdır.³⁷⁹

Nitekim Nizamiye Medreselerinden mezun olanlar, idari yönetim alanında vali, eğitim alanında müderris, yargı alanında kadı kadrolarına atanmıştır.³⁸⁰

Bu sayede;

- a. Devletin ihtiyaç duyduğu eğitimli insan gücüne katkı sağlanmış,
- b. Kadıların yanı sıra kâtip ve idari memurluk kadrolarında eğitim görmüş kişilerin görev alması ile devlet yönetimindeki kadrolarda görev yapan kişilerin kalitesi arttırılmıştır.³⁸¹

Nizâmülmülk tarafından kurulan ve kadıların yetiştirilmesine ön ayak olan medreseler, Nizâmiye Medreseleri olarak bilinir. Kavzini'ye göre;

“Sultan Alp Arslan Nişabur'da bir câminin önünden geçerken câminin önünde görmeye alışık olmadığı eski elbiseler içinde birtakım insanlar gördü.

³⁷⁷ Kafesoğlu, ”Sultan Melik-şah”, s. 141.

³⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar”, Ötüken Yay., Ankara, 2014, s. 95.

³⁷⁹ Said Nuri Akgündüz, “İlk Türk İslam Devletlerinde (Gazneliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi”, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024, s. 34.

³⁸⁰ Bekir Biçer, “Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri”, Tarih Okulu Dergisi, Aralık 2013, Yıl 6, Sayı XVI, ss. 263-287, s. 275.

³⁸¹ Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, USAD, Bahar 2018; (8): 124-135, s. 132.

Bu insanlar Sultan'a tazim etmedikleri gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşırان Alp Arslan, yanındaki Nizamülmülk'e bu insanların kim olduklarını sorar. Nizamülmülk Sultan'a cevaben: Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ve insanların en şerefli olan ilim yolcuları fakihlerdir, dedi. Bu şahısların halleri Sultan'ın hoşuna gitti. Sultan'ın kalbinin yumuşadığını gören Nizamülmülk sözüne devamla: Eğer izin verirseniz onlara kalacak bir yer inşa edip, rızıklarını temin edeyim, onlar da ilim tahsiliyle Sultan'ın devletine dua ile uğraşsınlar, dedi. Sultan'dan gerekli izni alan Nizamülmülk, Sultan'ın malından onda birini harcayarak ülkenin her tarafını medreselerle donattı."³⁸²

Nizamülmülk'ün Siyâsetnâme adlı eserinde yer alan kadılık menşurunda, kadıların aşağıdaki hususları her daim göz önünde bulundurmaları istenmiştir;³⁸³

"...Bütün memleketin Şer'i işlerine nezaret edilmesi ve dindar, tamahkâr olmayan naipler tayin etmesi, davaların halinde, münazaa ve husumetlerin kaldırılmasında zengin, fakir, yabancı ve yakın arasında fark gözetmemesi",

"...Nikâhların akdi, mirasların taksimi, vesika, sicil ve sâkların tahririnde, vasiyetlerin takdimi, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında din ve emanet şartlarını yerine getirmesi, şahitlerin doğruluğu ve tezkiyesine dikkat etmesi",

*"...Vakıf, cami, medrese, hankâh, zaviye, türbe ve yol gibi hayır işlerine nezaret etmesi, istihkak sahiplerinin murakabe ve terfiinde gayret gösterip yiyicilerin el uzatmasına mani olması ."*³⁸⁴

Kadılık makamına gerektiğinde eyalet valileri tarafından da atama yapılırdı.³⁸⁵ Söz konusu kadılar, Kādilkudât'ın nâibi olarak görev icra etmekteydi.³⁸⁶

³⁸² Zekeriya el-Kazvîni, "Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd", Beyrut, s. 412; M.Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani II", Ankara 1983, s. 372; Ahmet Ocak, "Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", Bahar 2018; (8): 32-52, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 36.

³⁸³ İbrahim Ülker, "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri", II. Türk hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 35.

³⁸⁴ İbrahim Ülker, "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri", s. 35.

³⁸⁵ Sevim, Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi", s. 633.

Kadırlara yardımcı olmak üzere vekil anlamına gelen kadı nâibi görev yapar, nâibin tayini ve denetimi ise kadı tarafından yerine getirilirdi. Araştırma ve soruşturmada mahkemeden ayrılamayan kadının yerine nâib görev yapar, basit davalarda da hüküm verebilirdi.³⁸⁷

Kadı mahkemelerinde denetiminin yapılmasını sağlayan bir diğler yargı görevlisi şâhitler (Şühûdu'l-Udû'l)'dir. Görülen davada davacı veya davalının görgü şahidi olmayan ve mahkemenin işleyişini denetleyen şahitler, resmi bir görevli olarak mahkeme huzurunda bir nevi noter görevi icra eden, davanın halktan gizli olarak yapılmadığını ispat etmek adına mahkeme kadrosunda yer alan ve kadı tarafından seçilen kişilerdi.³⁸⁸

Şâhitler sayesinde kadıların taraf tutmadan serbestçe karar vermeleri ve tarafların da müdahale olmadan savunma yapmaları temin edilirdi.³⁸⁹

Selçuklu şehir ve vilayetlerine yapılan kadı atamalarıyla ilgili olarak, Atebetü'l-Ketebe'de bulunan fermanlardan anlaşıldığı üzere, kadıların görevi,³⁹⁰

“Genel ve özel herkesi kabul edip davalarına bakmak, dava taraflarını eşit tutup bu konuda şeriatın hükmettiği şekilde davranmak, tanınmış-tanınmamış, zengin-fakir ayrımı yapmadan, herkesi hükümler ve olaylar karşısında eşit tutmak, davalarda şahitlere hassasiyet gösterip onları dinleme konusunda ihtiyatlı davranmak,yetimlerin mallarını korumak ve yetişkinlik çağına gelene kadar onları ve mallarını emin ve güvenilir kişilere emanet etmek, emanetler, senetler ve dava kayıtlarını muhafaza etmek, tapu ve sicil kayıtlarını korumak, bozguncuları ve mütecavizlerin zulümlerini önlemek, tartıların ayarlarını ve fiyatları kontrol ve düzenlemek, vakıflardan gelen gelirleri kontrol etmek, vakıf işlerini düzenlemek ve gelirlerinin uygun şekilde ve önceden belirlenen yerlere ve kişilere ödenmesini sağlamaktır.”³⁹¹

³⁸⁶ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 110.

³⁸⁷ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, s. 117.

³⁸⁸ Apaydın, 2010, s. 279; İbnü'l-Cevzi, XVII, 1992, s. 29; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 27.

³⁸⁹ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, s. 117.

³⁹⁰ El-Cüveynî, 1329, ss. 10-13, 45-46, 51-52; Ünal, 2014, ss. 59-61, 98-99, 105-107.

³⁹¹ El-Cüveynî, 1329, ss. 10-13, 45-46, 51-52; Ünal, 2014, ss. 59-61, 98-99, 105-107.

2.4.3. Kadıy-ı Leşker (Askeri Kadı) Makamına Ait Hukuki Uygulamalar

Devlet teşkilatı ve askeri kadrolarda görev yapan personel arasında uygulanan Örfi hukuk kuralları ve Şeriat hukuku kuralları arasındaki ayrımı en bariz ortaya koyan kurum, Kadıy-ı Leşkerlik kurumudur.³⁹²

Ordu Kadısı anlamına gelen Kadıy-ı Leşkerlik kurumunun ilk kez Hz. Ömer tarafından kurulduğu kabul edilmekte olup³⁹³ Hz. Ömer tarafından Ebü'd-Derdâ, Suriye bölgesinde görev yapan askeri bir birliğe Kadıy-ı Leşker olarak atama yapıldığı görülmektedir.³⁹⁴

Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Hârezmşah ve Karamanoğulları gibi Orta Çağ döneminde kurulan Türk-İslâm devletlerinde yer alan ve kadı ile asker kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşan Kadıy-ı Leşker unvanı kullanılırken, Osmanlı Devleti'nde ise Kazasker terimi kullanılmıştır.³⁹⁵

Selçuklular, orduya ilişkin davaları, kadılık makamı ve Divan-ı Mezâlîm mahkemesinin yetkisi dışında tutmuş,³⁹⁶ askerler ile komutanlar arasındaki hukukî anlaşmazlıklara ve tespit edilen suçlara verilecek cezaların hükmedilmesi işlemi için askeri mahkeme başkanı (Ordu Kadısı) olarak, dinî hükümlere göre karar veren³⁹⁷ Kadıy-ı Leşker (Kadı al-'asâkir)'in bakmasını temin etmiştir.³⁹⁸

Şer'î bir görev olan Kadıy-ı Leşker'in mahkemesi, kadı mahkemesine benzemekte olup ordu mensubu olanların askerî sıfatlarıyla ilgili davalara bakardı. Ordu mensubu ile bir sivil şahıs arasındaki davalara ise davalının asker sıfatına haiz olması durumunda görevli mahkeme olarak, yine başında Kadıy-ı Leşker'in bulunduğu askerî mahkeme yargılamayı yapardı.³⁹⁹

Sultan Sencer'in Dîvânı'ndan çıkan bir fermanda (Kazaskerlik menşuru);

a. Farklı rütbedeki askerler arasındaki sorunları çözmek adına Kadıy-ı Leşker Mecdüddin'in ordu kadısı makamına atandığı,

³⁹² Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 62.

³⁹³ TDV "İslâm Ansiklopedisi", Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 140; Kazıcı, 2015, 212.

³⁹⁴ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 121.

³⁹⁵ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", s. 121.

³⁹⁶ Mustafa Demir, "Büyük Selçuklular Tarihi", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 178.

³⁹⁷ Muharrem Kesik, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti", s. 121.

³⁹⁸ Sevim, Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi", s. 633.

³⁹⁹ Fahrettin Atar, "İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 184-185, Sinan Tarıfçı, "Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi", Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 402.

b. Bahse konu kişinin davaları karara bağlarken, Kur'ân da ve Sünnet'te yer alan hususlara uygun kararlar vermesinin istendiği,⁴⁰⁰

c. Yüksek rütbeli askerlerinde Kadıy-ı Leşker'e yardım etmek zorunda olduğu hususları yer almıştır.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Mehmed Sedat, “*Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014, s. 118.; Muharrem Kesik, “*Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 121.

⁴⁰¹ Kurpalidis, s. 132.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE
ÖZEL HUKUK (MEDENİ HUKUK, BORÇLAR HUKUKU VE EŞYA HUKUKU)
İLE KAMU VE CEZA HUKUKUNA YÖNELİK UYGULAMALAR

3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ÖZEL HUKUK (MEDENİ HUKUK, BORÇLAR HUKUKU VE EŞYA HUKUKU), KAMU VE CEZA HUKUKUNA YÖNELİK UYGULAMALAR

Tarihten günümüze, toplum ve hukuk arasında kurulan sıkı bağ nedeniyle, nerede bir toplum varsa orada bir hukuk düzeninin olduğu görülür.⁴⁰²

Hukuk; sahip olduğu nitelik ve konu itibarıyla çeşitli alt dallara ayrılmakta olup bu ayrımın en eskisi ve bilineni Kamu Hukuku ile Özel Hukuk şeklindeki ikili ayrımdır. Bu ayrıma istinaden, kamu gücü ve ayrıcalığına sahip olan devletin, otoritesine tabi olduğu bireyler ile olan ilişkilerini düzenleyen hukuk kuralları, Kamu Hukukunu dolayısıyla İdare Hukukunu oluşturur.⁴⁰³

Diğer yandan, Özel Hukukun tanıdığı gerçek ve tüzel kişilerinin karşılıklı olarak eşit şartlar ve haklara sahip olduğu durumda ise birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarının uygulandığı hukuk dalına ise Özel Hukuk denir.⁴⁰⁴

Kamu Hukukunun, Özel Hukuka göre en önemli farkı, devlet ve bireyler arasında eşitlik ilkesinin söz konusu olmamasıdır. Devlet; kamu menfaatini gözeterek, üstün konumu itibarıyla tek taraflı ve icrai kararlar alabilmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin İslâm ülkelerine hâkim olmasıyla, İslâm medeniyet tarihinde yeni bir dönemin başladığı, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda büyük değişimlerin yaşandığı aşikârdır.

Mülk'ün temelinin, yönetimde adaletin varlığı ile sağlandığını gören Selçuklular, geçmişte hüküm sürmüş İslâm devletlerinden ve bünyesindeki Türk kültüründen aldığı deneyimleri, yargı sistemine başarıyla yansıtmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰² Zeki Hafizoğulları, Muharrem Özer, “*Türk Ceza Hukuku Genel Hükümleri*”, Yetkin Yayınları, Ankara, 2019, s. 111.

⁴⁰³ Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, “*Hukukun kollara Ayrılması ve Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı*”, <https://acikders.ankara.edu.tr>.

⁴⁰⁴ Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, “*Hukukun kollara Ayrılması ve Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı*”, <https://acikders.ankara.edu.tr>.

⁴⁰⁵ Nesimi Yazıcıoğlu, “*İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*”, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 305.

Siyaset; sultanın otoritesini muhafaza etme vasıtası, ordu ve hazine ise halkın memnuniyetsizliğinin ve fakirleşmesinin önlenmesinin bir yoludur.⁴⁰⁶

Selçukluların İslâm âlemine yaptıkları icraatların en önemlisi devletçilik siyasetidir. Devletin kurulmasından, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar geçen dönemde, her sahada devam eden devletçilik ilkesinde görülen en bariz başarı; hukukî uygulamalar ile toprak idaresi olmuştur.⁴⁰⁷

Ayrıca, ilk defa ilmî kurumlarının genele yayılması, bir kamu meselesi haline getirilmesi ve Nizamiye Medreselerinin coğrafi bölgelere göre kurularak herkese açık hale getirilmesi, Selçuklular döneminde ortaya çıkmış bir yeniliktir.⁴⁰⁸

Selçuklu döneminde, İslâm hukukunun bir kanun adı altında kodlaştırılması girişimi, Rüknlüislâm El-Cüveynî (öl. 438/1047) ile başlamış, ancak El-Cüveynî; bir mezhep önceliği gözetmeden sadece Kur'ân ve Sünnete dayalı bir kanun yazmaya başlasa da; El-Muhît adlı eseri, hadis âlimi el-Beyhakî'nin (öl.458/1066) eleştiri içeren bir risâle yazması sonucu yayınlanamamıştır.⁴⁰⁹

Mehmet Fuat Köprülü; Büyük Selçuklu Devleti'ndeki kanun yaratma faaliyetinin, öncelikle Kamu Hukuku alanında yapıldığını, Özel Hukuk dalı altında yer alan Medenî Hukuka yönelik olarak ise Sultan Melik-şah tarafından bir kanun kodunun ortaya konulduğunu belirterek şöyle demiştir;⁴¹⁰

*“Bütün Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklu İmparatorluğu'nda da devletin kanunlaştırma faaliyeti daha ziyade amme hukuku sahasında tecelli etmektedir. Medenî hukuk sahasında, hükümetin nasp ettiği Sünni mezhebindeki kadıların şeriat ahkâmına göre verdikleri hükümler muteberdi”*⁴¹¹

“Mamañih Melikşah şüphesiz Nizamülmülk'ün teşvikiyle, büyük hukukçulardan mürekkep bir heyet topladı ve medenî hukuka ait o asırda büyük ihtilafları mucip olan birtakım meseleler hakkında sarıh ve kat'î hükümleri ihtiva eden bir

⁴⁰⁶ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 17.

⁴⁰⁷ Osman Turan, “Selçuklular ve İslâmiyet”, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 69.

⁴⁰⁸ Osman Turan, “Selçuklular ve İslâmiyet”, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 20.

⁴⁰⁹ Ömer Menekşe, “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'İlü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'idî'sşer'İyye” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020, s. 568.

⁴¹⁰ Ömer Menekşe, s. 568, Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, s. 64-65.

⁴¹¹ Ömer Menekşe, s. 64-65.

Mecelle (Code) vücuda getirerek bütün imparatorluk memleketlerinde tatbikini emretti."⁴¹²

3.1. Medeni Hukuk

Arapçada şehir anlamı, Medine kelimesinden geldiğinden, Medeni Hukuk terimi de sözlük anlamı itibarıyla şehir hukuku anlamında kullanılır. Ancak bu kelimeye bakarak Medeni Hukuk, sadece şehirlilere uygulanır dersek yanlış olur, zira Medeni Hukuk tüm halkı kapsayan bir hukuk dalıdır.

Medeni Hukuk teriminin kökeni Roma Hukukunda Roma vatandaşlarına uygulanan Ius Civile'dir.⁴¹³

Özel Hukuk dalının en geniş alanını oluşturan Medeni Hukuk;

- a. Devletin sınırları içinde yaşayan halkın bireysel statülerini etkileyen,
- b. Aile ilişkileri ile sahip olduğu mallan üzerinde hak ve borçlarını düzenleyen,
- c. Kişinin ölümünden sonra mal varlığının ne olacağına ait kurallar içerir.⁴¹⁴

İslâm hukukunda;

- a. Eşya ve borçlar hukuku kurallarına; muamelat,
- b. Evlenme ve boşanma ile ilgili hukuk kurallarına; münakehat,
- c. Miras hukuku kurallarına; feraiz,
- d. Ceza hukuku kurallarına ise ukubat denir.⁴¹⁵

Sonuç olarak; kişinin doğumundan, ölümüne kadar olan süreç içinde karşılaştığı hukuki olayları kapsayan Medeni Hukuk, kendi içinde birçok dallara ayrılmakta olup, bireyin anne ve babasının velayeti altında büyümesini, rüşt olmasını, nişanlanmasını, evlenmesini, boşanmasını, öldükten sonra vesayet ve mirasın paylaşılmasına dair hukuki konuları içermektedir.⁴¹⁶

⁴¹² Ömer Menekşe, s. 568, Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri", s. 64-65.

⁴¹³ Ius Civile, Roma hukukunun tarihten gelen geleneksel çekirdeğini temsil eder. Ius Civile örf ve adetlerden, XII Levha Kanunlarından, çıkarılmış kanunlardan, senatus kararlarından ve imparator emirnamelerinden meydana gelir.

⁴¹⁴ Süleyman Yılmaz, Abdülkerim Yıldırım, "Medeni Hukuk –I", Seçkin Hukuk, Ankara, 2020, s. 42-43.

⁴¹⁵ Kemal Gözler, "Hukuka Giriş", Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 157, 158, 161.

⁴¹⁶ Kemal Gözler, "Hukukun Temel Kavramları", Ekin Kitabevi Yayınları, 2021, s. 56.

3.1.1. Aile Hukuku (Evlilik, Boşanma, Velayet)

Toplumda budun ve boydan sonra gelen en küçük sosyal topluluk ailedir. Aile hukuku ise bireyin içinde yaşadığı aile denen topluluğun üyesi olan bireylerin birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen bir hukuk dalıdır.

Aile hukuku içinde, nişanlanma, evlilik, boşanma, mal rejimi, velayet, vesayet, nesep ve evlat edinmeye dair hukuki olaylar yer alır.⁴¹⁷

Aile hukuku, İslâm hukukunun dalları arasında en gelişmiş ve en ayrıntılı olarak düzenlenmiş bir hukuk dalıdır. Aile hukukunun oluşumunda, toplumun bu sahadaki düzenlemelere ihtiyaç duymasının yanı sıra İslâm Hukuku açısından ana kaynak olarak kabul edilen Kur'ân ve Sünnet'te bu konuya dair birçok hukuk kuralının yer almasının etkisi mevcuttur. İslâm hukukçuları, bu kuralları kendi yöntem arayışları ışığında yorumlayarak, sistematik bir tarzda aile hukukunun esaslarını belirlemiş ve sonrasında Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti bünyesinde benzer esasların uygulanmasına ön ayak olmuşlardır.⁴¹⁸

Selçuklu döneminde aile kurumu anne, baba ve çocuklardan meydana gelmektedir. Roma döneminde görülen patriarkal tarzında olduğu gibi baba sağ olduğu sürece aileden ayrılma söz konusu değildir.⁴¹⁹

Diğer yandan, Selçuklularda ailenin reisi olan babaya; emir'e benzetilerek beg diye hitap edilmiştir. Kadınlara ise Altun özü (altın gibi temiz ruhlu kadın) veya ohşagu (oyuncak) adının verildiği, dolayısıyla kadınların, sevilecek ve okşanacak birisi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.⁴²⁰

3.1.1.1. Evlilik Kurumu Uygulaması

Selçuklularda evlenme kararı, erkeğin babasının; aldim ve kadının babasının verdüm kelimelerini ifade etmesi suretiyle, sözlü bir evlilik sözleşmesi kurularak gerçekleştirilmiştir. Müteakiben erkek tarafı, kız tarafına başlık (babası için yetiştirme, terbiye etme hakkı), at, elbise ve südlük adı altında annesine süt hakkı verilir. Asıl çeyiz olan kalın ise erkek tarafınca hazırlanırdı.⁴²¹

⁴¹⁷ Kemal Gözler, "Hukukun Temel Kavramları", Ekin Yayınları, 2021, s. 57.

⁴¹⁸ Aydın, 2019, s. 259.

⁴¹⁹ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Cilt II", s. 306.

⁴²⁰ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Cilt II", s. 307.

⁴²¹ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Cilt II", s. 311.

Evlilik akdinde düğün yapılması şartı aranmış olup özellikle sultanların düğünlerinde küden adı verilen düğün yemeğinde kençliyü denilen⁴²² yerden oldukça yüksek bir sofraya hazırlatılır ve düğünden sonra davetlilerce yağma edilirdi.⁴²³

Gelin, erkek tarafının evine at üstünde gönderilir, gelinin attan inmesi esnasında dayanması için geline tahsis edilen cariye veya köleler, gelinin malı sayılırdı. Ayrıca gelinin beraberinde getirdiği çeyiz ve eşyalar da gelinin malı olarak kabul edilirdi.⁴²⁴

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen, kuma anlamındaki küni kelimesinden de anlayacağımız üzere Selçuklu Sultanları birden fazla kadın ile evlilik yapmıştır. Sultan Melik-şah'ın eşleri, Zübeyde Hatun, Türkan Hatun ve Seferiye Hatun olup Seferiye Hatunla nikâh akdi kurulmaksızın cariyesi olarak birlikte yaşandığı bilinmektedir.⁴²⁵

3.1.1.2. Nikâh Akdinde Vekâlet Uygulaması

Büyük Selçuklu Devleti'nde nikâh akdi için vekâlet uygulaması söz konusudur. Sultan Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide ile olan evliliği öncesinde nikâh akdi için başkasına vekâlet verilmek suretiyle Tebriz'de nikâhın kıyılması sağlanmıştır.⁴²⁶

Selçuklu Vezirlerinin de nikâh akdî esnasında sultanların vekâletine haiz olduğunu görmekteyiz. Nitekim;

- a. Sultan Çağrı Bey'in kızı olan Hatice Arslan Hatun'un 1056 yılında Halife ile Bağdad'da yapılan nikâhında gelini, Vezir Kunduri temsil etmiş,
- b. Sultan Tuğrul Bey tarafından, halifenin kızını kendisine eş olarak istemesi için Vezir Kunduri görevlendirilmiş,
- c. Sultan Alp Arslan tarafından, kızı ile halife Kaim'in torunu Udetü'd-din'in evlenme merasiminde gelinin vekili olarak, vezir görevlendirilmiş,
- d. Sultan Mehmet Tapar tarafından, kız kardeşi Seyyide Hatun ile Halife Mustazhir'in 1109 yılında İsfahan'da yapılan nikâh akdinde gelinin vekili olarak vezir görevlendirilmiştir.⁴²⁷

⁴²² Arşın; metrenin kabulüne kadar kullanılan bir uzunluk ölçü birimi ve aletidir. Yaklaşık 68 cm'ye eşit olan uzunluk ölçüsüdür. Bir kol boyu ve ya büyük bir adım genişliğidir.

⁴²³ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani Cilt II", s. 311.

⁴²⁴ M. Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamani Cilt II", s. 314.

⁴²⁵ Zekeriyâ Kitapçı, "Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları", Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1994, s. 198.

⁴²⁶ Ali Muhammed Sallâbî, "Selçuklular", Ravza Yayınları, İstanbul, 2018, s. 75.

⁴²⁷ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirler", s. 137-138.

3.1.1.3. Nikâh Akdinde Mehir Uygulaması

Selçuklularda düğün öncesi geline mehir verilmesi uygulaması mevcut olup;

- a. Hatice Arslan Hatun'un nikâhı öncesinde halife tarafından 100 bin dinar mehir verilmiş,
- b. Sultan Tuğrul Bey'in, Seyyide Sultan ile olan evliliği öncesi 400 bin dinar mehir verilmesi sonrasında nikâh kıyılmış,⁴²⁸
- c. Sultan Melik-şah'ın kızı Mahmelek Hatun'a, halife El-Muktedi evlenme maksadıyla talip olduğunda, 50 bin dinar süt hakkı (annesine emzirme bedeli için verilen ödeme) ve 100 bin dinar mehir karşılığı evliliğe razı olunmuş,⁴²⁹
- d. Sultan Muhammed Tapar'ın kızı İsmet Hatun'un, Halife el-Mustahzir Billâh ile nikâhında ise 100 bin dinar mehir verilmiştir.⁴³⁰

3.1.1.4. Levirat Uygulaması

İslâm Hukukunda yer alan ve eşin ölmesi sonucu dul kalan kadının, ölen kocasının erkek kardeşi veya babanın ikinci eşinin (çocuksuz üvey anne) oğlu ile evlendirilmesi uygulamasına levirat denilir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde de uygulanan Levirat sayesinde;

- a. Dul kadının ve varsa çocuklarının bakımı ve ihtiyaçlarının giderilmesine devam edilmesi,
- b. Ailenin sahip olduğu mal varlığının yabancılara (aile dışına çıkması) gitmesinin önlenmesi,
- c. Dul kalan eşin yasını daha iyi tutması ve bu suretle eşini unutmaması sağlanmıştır.⁴³¹

Levirat'ın ilk uygulaması, Selçuk Bey'in oğullarından Mikail'in ölümü sonrasında eşi ile Mikail'in kardeşi Yusuf Yinal'ın evlendirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu evlilikten ise İbrahim Yinal doğmuştur,⁴³²

⁴²⁸ Sallâbî, s.75.

⁴²⁹ Muharrem Kesik, “*Tematik Selçuklu Tarihi*”, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 79.

⁴³⁰ Zekeriya Kitapçı, “*Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*”, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1994, s. 202.

⁴³¹ Muharrem Kesik, “*Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 463.

⁴³² Hüseyin Teginoğlu, “*Selçuklu Tarihi*”, Kamer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 22.

Diğer yandan;

a. Sultan Çağrı Bey'in ölümü sonrasında dul kalan eşi ise Sultan Tuğrul Bey ile evlendirilmiş,

b. Sultan Alp Arslan tahta geçmesini müteakip saltanatını emniyete almak adına Tuğrul Bey'in Akke (Ukke) adındaki dul eşi ile evlenmiş,

c. Alp Arslan'ın ölümü sonrasında vasiyeti üzerine dul kalan eşi, kardeşi Kavurd ile evlendirilmiştir.⁴³³

3.1.2. Boşanma Ve Nafaka Uygulaması

Selçuklularda, genellikle kadınların, kocalarının ölümünden ziyade boşanma sonucunda dul kaldığı, boşanmış kadın için boş avrat kelimesinin kullanıldığı ve dul kalan kadınların yeniden evlenebildikleri görülmektedir.⁴³⁴

İslâm Hukukunda uygulandığı üzere, boşanma sonrasında kadına nafaka verilirdi. Bu kapsamda, Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Sultan Alp Arslan tarafından Bağdad'a gönderilen dul eşi Seyyide Hatun'a 50 bin dinar nafaka ödemesi yapılmıştır.⁴³⁵

3.1.3. Vasi Tayin Edilmesi Uygulaması

Selçuklular, hizmetlerin devamını temin etmek ve halk ile iktâ sahipleri arasında ahengi sağlamak adına, özellikle küçük iktâların babadan oğla geçmesine (yüksek devlet görevlilerinin çocukları hariç) müsaade etmiş, hatta erkek çocuk küçükse kendisi için büyüyünceye kadar vasi tayin edilmiştir.

Yetimlere, kimsesiz çocuklara, erkek akrabası olmayan kadınlara ve gaip olan kişilere ait mal varlıklarının idaresi maksadıyla, vasi tayin edilmesi görevi kadınlara aittir.

Söz konusu kişilere ait servet, rüş olana kadar kadı veya kadının tayin ettiği güvenilir kişilerin yönetim ve idaresine bırakılır, rüş olunması sonrasında ise mal varlıklarının şahit huzurunda teslim edilmesi sağlanırdı.⁴³⁶

⁴³³ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 463.

⁴³⁴ M. Altay Köymen, “Alp Arslan ve Zamanı Cilt II”, s. 314-315.

⁴³⁵ Zekeriya Kitapçı, “Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları”, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1994, s. 97.

⁴³⁶ M. Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar II., Devlet Teşkilatına Dair”, s. 370.

Selçuklu sultanlarınca vezirlerin vasi olarak tayin edilmesi de söz konusudur. Örneğin, Sultan Alp Arslan, ölmek üzereyken veziri Nizamülmülk'e, oğlu Melik-şah'ın sultan olması için biat edilmesini emretmiş ve kendisini vasi tayin etmiştir.

3.2. Vakıf İdaresi Uygulaması

Selçuklu ve Osmanlı döneminde yer alan kamuya yararlı eserleri, bir hayır kurumu olan vakıflara borçluyuz.⁴³⁷ İslâm hukukunda da yer alan vakıf kurumu, Selçuklular döneminde uygulama alanı ve hizmet amacı açısından genişletilerek, toplumsal ve ekonomik alanda katkı sağlayacak bir düzeye çıkarılmış ve bu dönemde, özellikle vakıf uygulamaları, eyaletlerde şehirleşmenin ana unsuru olarak rol almıştır.

Kadılık makamı tarafından kontrol edilen vakıflar sayesinde;

- a. Gelir dağılımı düzenlenmeye çalışılmış,
- b. Öğrencilerin medreselerde ücretsiz eğitim almaları sağlanmış,
- c. Hastaların ücretsiz tedavi olmaları temin edilmiş,
- d. Kültürel alanda yenilikler getirilmiş,
- e. Bu dönemden itibaren vakıflar, belediye hizmeti benzeri faaliyette bulunan bir yapıya kavuşmuştur.⁴³⁸

Nizâmülmülk, siyasal alanda adalet merkezli bir yönetim inşası için nitelikli kişilerin kamu görevlerini icra etmesini öngörmüş ve kurduğu Nizâmiye Medreseleri bünyesinde yetiştirilenlerin kamu görevlerine atanması suretiyle, devletin birliğini ve bekasını korumayı başarmıştır.⁴³⁹

Önceki dönemlerde devlet desteği olmadan vakıf idaresi ile yönetilen ve özel kurum statüsünde olan bahse konu eğitim kurumları, İslâm tarihinde ilk defa Selçuklu döneminde, devlet eliyle teşkilatlandırılarak resmi kurum niteliğine ulaşmış,⁴⁴⁰ bu maksatla kurulan vakıflar neticesinde ise meccânî (parasız) hale getirilmiştir.⁴⁴¹

Nizamülmülk, vezirlik makamına getirilmesini müteakip öncelikle kendisinden önce görev yapan vezirin uyguladığı istibdat yönetimi nedeniyle hapsedilen âlimleri hapisten çıkarmıştır.

⁴³⁷ Aydın, 2019, s. 243.

⁴³⁸ Mustafa Demir, “*Büyük Selçuklular Tarihi*”, Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 200.

⁴³⁹ Mücahit Sami Küçüküçüklü, s. IV.

⁴⁴⁰ Talha Uğurluel, *Selçuklu'nun Şifreleri*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 213.

⁴⁴¹ Cahid Baltacı, “*İslâm Medeniyeti Tarihi*”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69.

Çareyi başka memleketlere gitmekte bulan âlimlerin yeniden ülkesine dönmelerini temin eden Nizamülmülk, ayrıca Sultan Alp Arslan döneminde, 1064 yılında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına Nişabur'da Nizamiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.⁴⁴²

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî tarafından ders vermesi için yaptırılan bu medrese sonrasında, bölgenin en büyük ve en meşhuru olarak açılan medresesi ise 1066-1067 yılları arasında inşa edilen Bağdad Nizamiyesi olmuştur.

Selçuklu coğrafyasında eğitim faaliyetlerini bir devlet politikası haline getiren Nizamülmülk, oğlu Müeyyedülmülk'ün kendi kararı ile bir müderrisi medreseye tayin ettirmesi üzerine, durumu haber almış ve atamayı geri çektirmiştir.⁴⁴³

Sünnî düşünce tarzının şekillendirilmesine ön ayak olan, bu düşünceyi Şîf ve Batınî saldırılarına karşı koruyan ve devletin ihtiyacı olan, temiz ahlaklı insanların yetiştirilerek, devlet kademelerinde görev almalarını sağlayan⁴⁴⁴ Nizamiye Medreseleri, Sultan Melik-şah döneminde ise altın çağına ulaşmıştır.⁴⁴⁵

Nizâmiye Medreseleri sayesinde devletin dinî ve siyasi amaçları doğrultusunda adliye kadrolarının teşkil edilmesi sağlayan Selçuklular, kendisinden önceki dönemde kurulmuş Türk-İslâm devletlerinin hukuk yapısından yararlanarak, hem adlî teşkilat yapısını hem de kanunlarını gelecek nesillere taşıyan bir köprü vazifesi görmüşlerdir.⁴⁴⁶

Medreselerde İmam Gazali ve Ebu Abdullah Taberi gibi dönemin en bilgili âlimleri ders vermiş, Şii Bâtınî, İsmailî, Karmati ve benzeri akımların önünün kesilerek, Abbasileri zayıf olduğu dönemde İslâmiyet'e yeni bir soluk verilmesi sağlanmıştır.⁴⁴⁷

3.3. Miras Hukuku (Muris, Varis, Tereke)

Miras hukuku; bireyin ölümünden (muris) sonra geride bıraktığı para ile ölçülen alacak ve borçlarının (tereke) soy bağındaki aile üyelerine aktarılmasını temin eden hukuk (mirasçılar, vasiyet, ölüme bağlı tasarruflar, miras sözleşmesi vb.) kurallarıdır.⁴⁴⁸

⁴⁴² İsmail Pırlanta, Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 2012, Cilt: XVI, Sayı: 2, s. 708.

⁴⁴³ Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 215.

⁴⁴⁴ Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", Nizam Al-Mulk's Life of Thought and Religion, USAD, Bahar 2018; (8): 32-52, <http://www.dergipark.org.tr.>, s. 36.

⁴⁴⁵ Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", s. 210.

⁴⁴⁶ Ahmet Atilla İlhan, "Selçuklularda Adliye Teşkilatı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2001, s. 186.

⁴⁴⁷ Talha Uğurluel, "Selçuklu'nun Şifreleri", s. 216.

⁴⁴⁸ Kemal Gözler, "Hukukun Temel Kavramları", Ekin Yayınları, 2021, s. 58.

Tereke ve vasiyetnameleri İslâm hukukunun ana kaynağı Kur'ân ve Sünnete göre tayin etmek, kadının görevi olup sahipsiz tereke ile muhlise ait olan terekenin adil ve eşit olacak şekilde hak sahiplerine dağıtılması süreci ise yine kadıların nezaretinde yürütülürdü.⁴⁴⁹

Sultan Tuğrul Bey, 1038 yılında Nîşâbûr'a girdiğinden itibaren adaleti tesis etmek adına gerekli tertip ve düzeni almıştır. Rivayete göre, Bağdad'da bir kadın şarkıcı ölmüş ve kendisinden miras olarak kalan mal varlıkları, Amîdü'l-Irak Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin sarayına nakledilse de Ebû Ahmed; Sultan Tuğrul Bey'in, ölen kişinin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesine yönelik talimatı gereği, kadının terekesinin geride kalan ailesine teslim edilmesini emretmiştir. Amîd bu talimatını tellaklar aracılığı ile halka duyurmuş, bu sayede Sultan Tuğrul Bey'in koyduğu miras hukukuna dair uygulamaları harfîyen tatbik etmiş ve halk nazarında takdir edilmiştir.⁴⁵⁰

3.4. Borçlar ve Eşya Hukuku

Medeni hukukun bir dalı olan Borçlar Hukuku, Özel Hukuk kişilerinin (birey, vakıf, dernek, şirket) birbirleri arasındaki özel borç ilişkilerini ele alan hukuk⁴⁵¹ kurallarından oluşmaktadır.⁴⁵² Borçlar hukukunda, borç ilişkisi, alacaklıya bir edimi isteme yetkisi verirken, borçluyu edimi ifa ile yükümlü kılan hukuki bir ilişki türü olup söz konusu borç ilişkisinin başlıca kaynağını tarafların karşılıklı ve birbirine uygun rızaları ile yaptıkları sözleşmelerin olduğu, kanunda sayılan diğer borç ilişkilerini ise haksız fiil, kusursuz sorumluluk, sebepsiz zenginleşme ve vekâletsiz iş görme hallerinden kaynaklandığı görülmektedir.⁴⁵³

Diğer yandan Eşya hukuku ise bireylerin bir mal veya eşya üzerindeki hak ve tasarruflarına dair ilişkileri düzenlemektedir.⁴⁵⁴

Bireylerin şey (eşya kelimesinin tekili) üzerindeki hâkimiyetlerinin kapsamını ve bu hâkimiyet dolayısıyla birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen Eşya Hukukunun ana konularını aynî hak kazanımı, zilyetlik ve tapu sicili oluşturur.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar II", *Devlet Teşkilatına Dair*, s. 371.

⁴⁵⁰ Sinan Tarıfçı, "Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi", s. 129.

⁴⁵¹ Murat Kesiriklioglu, "Mecelle'den Günümüze Borçlar Hukuku'nun Tarihsel Gelişimi ve Değişimi", Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021.

⁴⁵² Fikret Eren, "Borçlar Hukuku Genel Hükümler", Yetkin Yayınları, İstanbul, 2019, s. 1.

⁴⁵³ Fikret Eren, "Borçlar Hukuku Genel Hükümler", Yetkin Yayınları, İstanbul, 2019, s. 1-2.

⁴⁵⁴ Kemal Gözler, "Hukukun Temel Kavramları", Ekin Yayınları, 2021, s. 58-59.

⁴⁵⁵ Lale Sirmen, "Eşya Hukuku", Yetkin Yayınları, İstanbul, 2019, s. 1.

Vezer Nizâmülmülk; eşya hukuku kapsamında, halkın adil yönetimi ve huzurun tesisi için çarşı ve pazarlarda gerekli kontrollerin yapılmasını, aksi takdirde pazarcılarının istediği fiyattan malları satarak, halka zulmetme ihtimalinin olabileceğini söylemiştir.⁴⁵⁶

3.5. Kamu Hukuku (İsyanlar - Toprak Hukuku ve İktâ)

Bireylerin birbirleri ile olan ilişkilerini, eşitlik ilkesi ile irade serbestîsi ilkesine dayalı olarak ele alan Özel Hukuk dalının aksine, Kamu Hukuku, bir devletin başka bir devletle veya bir devlet ile vatandaşları arasındaki ilişkileri düzenlemektedir.⁴⁵⁷

Selçuklularda Kamu Hukuku dört kaynaktan oluşur. Bunlar;

- a. Sultan sayesinde hukukî bir kavram kazanan, kanunnameler ve nesiller boyu süre gelen, örf-âdetler,
- b. Sultanın egemen gücünü fiilen uygulaması,
- c. Zaman içinde değişen ihtiyaçlara istinaden revize edilen fermanlar,⁴⁵⁸
- d. Vezer Nizamülmülk tarafından kaleme alınan Siyasetname adlı eserdir.⁴⁵⁹

Selçuklu dönemi, Türk Kamu Hukuku ile İslâm Kamu Hukukunun kaynaşarak Türk-İslâm Kamu Hukukunun oluşmaya başladığı bir dönem olmuştur. Bu yeni dönemde, Türk yönetim gelenekleri, İran ve İslâm yönetim geleneklerine dâhil olmuş, eski Türk Hukukunda yer almayan vergi uygulamaları hukukî bir zemine oturtularak, sadece dinî vergiler (zekât, haraç, cizye) değil, tarıma dayalı askeri iktâ vergisi de uygulamaya alınmıştır.⁴⁶⁰

Karahanlılar ve Gazneliler döneminde sultanlar, halifeye tâbi Müslüman Emiri özelliğini korurken, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelerek bölgeyi hâkimiyeti altına alması sonrasında halifeye, yıllık olarak ödenen para ve erzak tahsisini arttırması ve halifeye ait olan dünyevî liderliği kendine tanıması suretiyle, İslâm Âmme (Kamu) hukukunda büyük değişiklikler yaşanmıştır.

⁴⁵⁶ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 31-32.; Mehmed Sedat, "Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014, s. 120.

⁴⁵⁷ Kemal Gözler, "Hukukun Temel Kavramları", Ekin Yayınları, 2021, s. 48-49.

⁴⁵⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.11.

⁴⁵⁹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi", Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 148.

⁴⁶⁰ Mustafa Demir, "Büyük Selçuklular Tarihi", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 176.

Bu tarihten sonra Selçuklu sultanları artık, halifeye tâbi Müslüman Emiri değil, saltanatın gerçek sahibi ve dünyevî lider konumuna kavuşmuştur. Böylece Barthold'un işaret ettiği üzere, sultanın dünyevî, halifenin ise dinî olmak üzere iki ayrı yetki sahasında birbirlerine denk olması suretiyle laiklik fikrinin uygulanmasına ön ayak olunmuştur.⁴⁶¹

Selçuklu sultanlarının askeri ve siyasi otoritesi; bulunduğu zamana ve coğrafyada İslâm dünyasının içine düştüğü kargaşadan kurtarılması açısından önem teşkil etmiştir. Bu sayede Sultanın dinî otoriteye bağlı olmayan bir egemenlik tesis etmesi ve bağımsız kanun yapma faaliyetlerinin gelişmesi neticesinde, sultanlar güç kazanmış ve 11'nci yüzyılda İslâm topraklarında kanun koyucu lehine gelişmeler kaydedilmiştir.⁴⁶²

Sultan Tuğrul Bey'den itibaren, kamu hukuku alanında Selçuklu sultanlarının serbest bir yasama faaliyeti gösterdiklerini görmekteyiz.⁴⁶³

Sultan Tuğrul Bey'in getirdiği sistem neticesinde;

- a. Selçukluların hâkimiyet sahasında vicdan hürriyeti tesis edilmiş,
- b. Devlet idaresini adalet temeli üzerine kuran ve Es-Sultanü'l-Âdil (Âdil Sultan) olarak bilinen sultanlar ile birlikte her alanda gelişme görülmüş,
- c. Ayrıca, gayrimüslim (zimmî) unsurların İslâm hukuk kurallarına tâbi olmasına dair mecburiyetin hafiflemesi neticesinde, devletin sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan, Süryani, Musevi tebaanın devlete itaat etmesi sağlanmıştır.⁴⁶⁴

Selçuklu sultanları Müslüman olmanın getirdiği süreci harfiyen uygulamalarının yanı sıra devletin gücünü ve kudretini muhafaza etmek adına kamu menfaati söz konusu olduğunda;

*“İslam hukukunun hayali sistemlerine asla kıymet vermemişler”*⁴⁶⁵

bu süreçte ise serbestçe yasama faaliyetlerinde bulunarak, orta çağın'ın en büyük imparatorluğunu kurmayı başarmışlardır.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar”, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014, s. 77-78

⁴⁶² Halil İnalçık, “Tarihe Düşülen Notlar, Cilt I, Konuşmalar, 1947-2014”, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 167.

⁴⁶³ M. Fuat Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, Belleten C, II F, 5, 1937, s. 65.

⁴⁶⁴ Hüseyin Teginoğlu, “Selçuklu Tarihi”, Kemer Yayınları, İstanbul, 2015, s. 401.

⁴⁶⁵ M. Fuat Köprülü, Belleten C, II F, 5, 1937, s. 72.

Bunun yanı sıra Selçuklular; kendilerinden önceki dönemin geleneklerini devam ettirmeleri sayesinde, İslâm Kamu hukukunda kadınlara tanınmayan haklar kapsamında;

- a. Hatunların da devlet yönetiminde söz sahibi olmasına,
- b. Devlet meclisine katılmalarına,
- c. Elçi kabul etmelerine dair yenilikler ile tanışmasına olanak sağlamışlardır.

Örneğin Sultan Melik-şah'ın eşi Terken Hatun'un devlet idaresinde geniş yetkilere sahip olduğunu görmekteyiz.⁴⁶⁷

3.5.1. Devlete Karşı Yapılan İsyanlara İlişkin Hukuki Uygulamalar

Osmanlı devletinde Fatih Sultan Mehmed'in çıkardığı kanunname ile kardeş katli⁴⁶⁸ resmileştirilse de Selçuklularda benzer uygulamanın olduğu söylenemez. Aile içinde verilen ölüm cezaları ancak adaletin ve devletin bekasının sağlanması için icra edilmiştir.

Selçuklu döneminde, İslâm devletlerinde o döneme kadar bulunmayan bir uygulama kapsamında, eski Türk töresinde olduğu üzere, sultana karşı yapılan isyanda başarılı olamayan hanedan üyelerine ve meliklere uygulanan ölüm cezası, kanlarının asil olması sebebiyle öncelikle kendi yayının kirişi ile boğdurulmaları suretiyle icra edilmiştir.⁴⁶⁹

Diğer yandan, devlete isyan sonrası verilen cezalarda, iktâ'nın da el değiştirildiği görülmektedir.

⁴⁶⁶ M. Fuat Köprülü, *Belleten C, II F, 5, 1937*, s. 72.

⁴⁶⁷ Mustafa Demir, "*Büyük Selçuklular Tarihi*", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 177.

⁴⁶⁸ "*Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişlerdir. Anınla âmil olalar.*" Kardeş katli ile ilgili madde Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilat Kanunnamesinde yer almaktadır. Teşkilat Kanunnamesinin ilk nüshası Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunmuştur. (Bkz. A. Himmet Berki, "*Fatih Sultan Mehmet ve Adalet Hayatı*", İstanbul 1953, s. 141.) Kardeş katli ile ilgili Fatih kanununda, şehzadelerden güçlü ve talihi yaver giden bir tanesinin tahta geçeceği ifade edilmektedir. Yani "evlâdımdan" ifadesi ile tahtta her şehzadenin hak sahibi olduğu ve "müyesser ola" ifade ile bunlardan talihi yaver giden en güçlüsünün padişah olacağı belirtilmektedir. Devamında ise "karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdir" denilerek ülkede tek bir hükümdar bulunması için tahta geçen padişahın kardeşlerini katl etmesinin uygun olduğu söylenmektedir. Maddedeki ifadeler özenle seçilmiştir. Katl etmek vaciptir, gibi kesin hüküm ifade eden bir tabir yerine "münâsibdir" ifadesi kullanılmıştır. Çünkü maddenin devamında "ekser ulema dahi tecviz etmişlerdir" ifadesi ile kardeş katlinin içtihadı bir mesele olduğu, hakkında farklı görüşlerin bulunduğu dolaylı olarak vurgulanmış olmaktadır. "Nizam-ı âlem" kamu düzeni, çoğunluğun huzur ve refahı gibi anlamlara gelmektedir. Bu ifade ile kardeş katlinin dayandırıldığı hukuki gerekçe ifade edilmektedir. (Bkz. Abdullah Demir, "*Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet*", 1.Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, s. 125.)

⁴⁶⁹ Mustafa Demir, "*Büyük Selçuklular Tarihi*", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 177.

Zira saltanat kavgalarına dâhil olan muktaların tuttıkları tarafın yenilmesi sonrasında, Selçuklu sultanına her ne şekilde olursa olsun isyan edenler, kendilerine duyulan güven kaybı nedeniyle, hukuken iktaları da ellerinden alınmıştır.⁴⁷⁰

a. Sultan Tuğrul Bey döneminde yaşanan isyanlardan;

Devletin kuruluşunda büyük emeği olan üvey kardeşi İbrahim Yinal, Irak-ı Acem bölgesinde hâkimiyet kurmak istemiş ve 1049-1050 yılları arasında devlete karşı isyan etse de isyan bastırılarak affedilmiş ve kendisine herhangi bir ceza verilmemiştir.

Ancak, 1059 yılında Arslan Besasiri ve Fatimilerin kışkırtması sonucu ikinci kez isyan eden İbrahim Yinal, Sultan Alp Arslan, Kavurd ve Yakutî'nin yardımı neticesinde Sultan Tuğrul Bey tarafından yakalanmış, ikinci isyanı affedilmeyerek, kendi yayının kirişi ile boğdurulmuştur. İsyana katılan kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Ahmed ve Muhammed de yine sultanın emri ile öldürülmüştür.

Arslan Yabgu'nun oğlu olan ve saltanatın kendi sülalesi ile abisi Kutalmış'a ait olduğunu düşünen Resül Tegin, 1057 yılında isyan etmesi sonrasında, Sultan Tuğrul Bey'in gönderdiği birliğe mağlup olmuş, ancak Sultan Tuğrul Bey tarafından affedilmiştir.

Sultan Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enuşirvân, isyan etmesi neticesinde yakalanmış ve bir kalede hapsedilmiş, ancak bir müddet sonra intihar etmiştir.⁴⁷¹

Sultan Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış, Rey'i yağmalamış ve 1061 yılında isyan ederek Tuğrul Bey'in ordusunu yenmiştir. 1063 yılında Vezir Küdürî tarafından muhasara edilmesine rağmen Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 tarihinde ölümü üzerine kuşatma kaldırılmıştır.⁴⁷²

b. Sultan Alp Arslan döneminde yaşanan isyanlardan;

Sultan Tuğrul Bey tarafından veliaht ilan edilen ailenin küçük kardeşi Süleyman, Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü müteakip, kendisini sultan olarak ilan etmesine rağmen, Sultan Alp Arslan karşısında tutunamayarak, saltanatı teslim etmek zorunda kalmış, ancak öldürülmemiştir.

⁴⁷⁰ Ahmet Nezihi Turan, “*Tarih - Selçuklular’dan Bugüne El Kitabı*”, Grafiker Yay., Ankara, 2020, s. 98.

⁴⁷¹ Erdoğan Merçil, “*Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 23.

⁴⁷² Abdülkerim Özaydın, “*Sultan Muhammed Tapar Devri, Selçuklu Tarihi (1105-1118)*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 5.

Sultan Alp Arslan, kendisine karşı 50 bin kişilik bir ordu ile isyan eden ve Rey şehrini kuşatan Kutalmış'ı yenmiştir.⁴⁷³ Savaş alanından kaçan Kutalmış atının ayağının yere takılması sonucu düşerek ağır yaralanmış müteakiben bir koyun ağılında ölü olarak bulunmuştur. Ancak isyan etmesine rağmen Kutalmış'ın cesedine sahip çıkılmış ve tabutu, Sultan Tuğrul'un Rey'deki mezarının yanına defnedilmiştir.⁴⁷⁴

Sultan Alp Arslan'ın amcası Fahrü'l-Mülk Musa Yabgu, Herat bölgesinin yönetimini sürdürürken, Selçuklu hanedanının en yaşlı üyesi olduğu gerekçesiyle isyan etmiştir. Sultan Alp Arslan, ordusu ile Herat şehrini kuşatmış ve amcasını esir almıştır. Ancak Sultan Alp Arslan, amcasını affettiği gibi Herat'ı yönetmesine de izin vermiştir.⁴⁷⁵

Sultan Çağrı Bey'in büyük oğlu ve aynı zamanda Sultan Alp Arslan'ın da kardeşi olan Melik Kavurd'a, Dandanakan savaşı sonrası yapılan Kurultay esnasında Kirman ve civarı verilmiş, Kavurd, iki kez isyan etmesine rağmen, Sultan Alp Arslan kendisini affetmiş, ayrıca ölüm döşeginde yatarken, kardeşi Kavurd'a, Fars ve Kirman bölgelerinin verilmesini vasiyet etmiştir.⁴⁷⁶

c. Sultan Melik-Şah döneminde yaşanan isyanlardan;

Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberi üzerine amcası Kavurd, Türkmenlerin de desteği ile 1073 yılında Rey şehrine doğru ilerlemiş ancak, Sultan Melik-şah ve Vezir Nizamülmülk daha önce Rey şehrine gelmiş, iki ordunun mücadelesi sonucu galip gelen Sultan Melik-şah, saltanatını tehdit edeceği düşüncesi, vezirinin de iknası sonrasında amcasının kendi yayının kirişi ile boğdurulmasını emretmiştir.⁴⁷⁷

Sultan Melik-şah, Kutalmış isyanı sonrasında babası Sultan Alp Arslan'ın oğlu ve kardeşi olan Tekiş'in 1081 yılında Belh civarında ordusu ile isyan etmesini de affetmiştir.⁴⁷⁸

Tekiş'in 1083 yılında yeniden isyanı sonrasında ise ikinci kez canını bağışlayan Sultan Melik-şah, bu sefer gözlerine mil çekilmesi ve ömür boyu hapis cezasına tabi tutulması emrini vermiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷³ Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 24.

⁴⁷⁴ Ebu'l-Hasan Ali, s. 22.

⁴⁷⁵ Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri", Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 50.

⁴⁷⁶ Özeydin, s. 6.

⁴⁷⁷ Özeydin, s. 7.

⁴⁷⁸ Özeydin, s. 7.

d. Sultan Berkyaruk döneminde yaşanan isyanlardan;

Sultan Melik-şah'ın ölümü sonrasında Terken Hatun, sultanın en büyük oğlu Berkyaruk'a rağmen beş yaşındaki oğlu Mahmud'u, emirlerine ve orduya para dağıtmak suretiyle, halifeyi ise tehdit etmek suretiyle sultan ilan ettirmiştir.

Ancak, Terken Hatun, Berkyaruk'un askerlerine karşı 17 Ocak 1093 tarihinde yenilmiş, müteakiben oğlu Mahmud 1094 yılında ölünce mücadeleden vazgeçmek zorunda kalmış, kendisi öldürülmemiştir.

Sultan Berkyaruk, isyan eden Tutuş ile mücadele etmek zorunda kalmış ve 1095 yılında yapılan savaşta Tutuş öldürülmüştür.

Sultan Berkyaruk, kendisine isyan hazırlığında olduğunu öğrendiği amcası Tekiş'i Bağdad'a getirerek kendi yayının kirişi ile boğdurmuştur.⁴⁸⁰

Kardeşi Arslan Argun'un 1095 yılında Horasan bölgesinde isyan etmesine rağmen, Sultan Berkyaruk tarafından affedilmiş ve sonrasında kölesi tarafından öldürülmüştür.

Sultan Berkyaruk'un amcası Muhammed b.Süleyman b. Çağrı, isyan etmiş ve yapılan savaşta kaybetmesi üzerine gözlerine mil çekilmiştir.⁴⁸¹

e. Sultan Muhammed Tapar döneminde yaşanan isyanlardan;

Devlete ve sultana karşı isyana kalkışma ihtimalinde olduğu değerlendirilen Emir Ayaz ve Hille Arap Emiri Sadaka, verilen emir gereği başları kılıç ile kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Bu durum ise önceki dönemde tercih edilen saltanat ailesinin kanının akıtılmaması için yayının kirişi ile boğdurulması yönteminin zamanla terk edilerek kılıç ile baş kesilmesi yöntemine geçildiğini göstermektedir.

Bâtînî hareketinde olduğunun anlaşılması ve Sultan Muhammed Tapar'ın kendisine hacâmat yapacak kişinin neşteri ile öldürüleceğini bilmesi üzerine, Veziri Sa'dü'l-mülk-i Abi, İsfahan kapısına astırılmış, hacâmatçı ise kullanacağı düşünülen hançer ile öldürülmüştür.⁴⁸²

İsyan eden Berkyaruk'un oğlu II. Melik-şah ve Mengübars b. Börübars, hapis cezasına çarptırılmıştır.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Özaydın, s. 7.

⁴⁸⁰ Kafesoğlu, "Selçuklular Tarihi", s. 73; Özaydın, s. 9.

⁴⁸¹ Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri", TTK yayınları, Ankara, 2007, s. 25.

⁴⁸² Özaydın, s. 81.

⁴⁸³ Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri," TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 25.

f. Sultan Sencer döneminde yaşanan isyanlardan;

Save Savaşında kendisine karşı savaşan yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar, affedilerek veliaht ilan edilmiş, sultan tarafından kendi kızı ile evlendirmiş, ayrıca Irak bölgesinin idaresi kendisine verilmiştir.⁴⁸⁴

Sultan Sencer, kendisine karşı, sırasıyla 1138, 1143 ve 1147 yıllarında olmak üzere toplam üç kez isyan eden Harzemşah Atsız'ı her defasında affetmiştir.

3.5.2. İsyanlara İlişkin Nihai Değerlendirme

Büyük Selçuklu Devleti'ne yönelik isyanları Oğuz kabilelerinin ve Selçuklu meliklerinin isyanları olarak iki ayrı grupta ele almak gerekir.

Selçuklu sultanlarının İran coğrafyasına hâkim olmalarını müteakip, eski İran hükümdarları tipinde bir hükümdarlık anlayışını benimsemeleri neticesinde, Oğuz kabilelerinin eski geleneksel törüye çok bağlı olmamaları yüzünden Oğuz kabileleri ile Selçuklu sultanları arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁵

Selçuklu meliklerinin isyanlarının ana sebebi ise çoğunlukla en yaşlı üye olunması bahanesiyle saltanat iddiasının ileri sürülmesi veya toprak paylaşımına yönelik olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, isyan suçlarına karşılık zalimce davranılmasının aksine, Selçuklu hukuk sisteminde, taht mücadelesi için isyan eden şehzade veya meliklerin;

- a. Öncelikle affedilmesi,
- b. Bir kısmının savaş alanında vefat etmesi veya kendi kirişinin yayı ile boğdurularak öldürülmeleri,
- c. İsyan etmesine rağmen affedilen, veliaht ilan edilen, sultanın kızıyla evlendirilen, yönetmesi için kendisine bölge tahsis edilen şehzade veya meliklerin olması, Selçuklu devletinin ve sultanların insani yönünü bizlere göstermektedir.

Ayrıca devlete karşı isyan sonrası ölen veya öldürülen saltanat ailesi mensuplarının, devlete karşı isyan etme suçu işlemelerine rağmen, babalarının veya atalarının mezarlarına defnedilmek suretiyle ölümü sonrasında cenazelerine sahip çıktığı görülür.

⁴⁸⁴ Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 25.

⁴⁸⁵ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 27.

Selçuklu sultanları, kendilerine ihanet suçu işlenmesi sonrasında ise işlenen suçun önemine istinaden, sırasıyla teşhir, tahkir, azil, hapis, idam cezası verilmesini emretmişlerdir.⁴⁸⁶

Teşhir etme cezası veya onur kırıcı ceza kapsamında, Sultan Tuğrul Bey'in, Veziri Kunduri'ye uyguladığı saç ve sakal tıraşı ettirilmesi örnek olarak verilebilir.

Diğer yandan suçlu bulunan emirlerin mallarının ise müsadere edilmesi sonrasında bu servet, sultanın hazinesine dahil edilmemiş, aksine devlet hazinesine alınması emredilmiştir.⁴⁸⁷

3.5.3. Savaş Hukuku Kapsamında Uygulamalar

Selçukluların savaş hukuku kapsamında uyguladıkları insani yönü görmemiz açısından;

a. 1040 yılında yapılan Pasin Ovası savaşında esir edilen ve İbrahim Yinal tarafından Sultan Tuğrul Bey'e teslim edilen Gürcü komutan Liparit'in, İmparator Konstantinos'un elçi göndererek serbest bırakılması için fidye önerisinde bulunmasına karşın, bir bedel alınmadan Bizans'a teslim edilmesi,

b. 1071 yılında yapılan Malazgirt savaşında esir edilen İmparator Diogenes'in Sultan Alp Arslan tarafından öldürülmeyle serbest bırakılması ve yanına verilen birlik ile geri dönüşü için refakat edilmesi örnek olarak gösterilebilir.

c. Diğer yandan, Sultan Tuğrul Bey'in Hoy halkından on bin dinar istemesine rağmen, şehir halkının dört bin dinar göndermesi üzerine, şehre askeri kıt'a gönderilmiş ve kırk günlük kuşatma sonrası şehri teslim alınınca otuz bin dinar ödenmesine hükmedilmiş, Vezir Am'idü'l-mülk ise Sultan'a karşı savaşmış olanları, harp suçlusu sayarak bir kısmını öldürmüş, bir kısmının ise ellerini kestirmiştir.⁴⁸⁸

3.5.4. Toprak Hukuku ve İktâ Sistemi

Arapça "kat" kökünden gelen iktâ⁴⁸⁹ kelimesi sözlükte kesmek ve yarmak anlamındadır.

⁴⁸⁶ Zeki Atçeken, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi", Eğitim Yayınevi, 2012.

⁴⁸⁷ Yaşar Bedirhan, Zeki Atçeken, "Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi", Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, s. 25.

⁴⁸⁸ Köymen, Cilt III, s. 229.

⁴⁸⁹ Ahmet Nezih Turan, "Tarih - Selçuklular'dan Bugüne El Kitabı", Grafiker Yayınları, Ankara, 2020, s. 98.

İktâ; terim olarak ise,

a. Belirli bir yörenin gelirlerinin temlik edilmesini yani birisine ait hakkın başka bir kişiye geçirilmesini,

b. Devlet başkanı veya yetki verdiği makam tarafından taşınmaz mal statüsünde olan arazi ve maden ocağı gibi doğal kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) veya faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak ve imtiyazlarının veya bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü⁴⁹⁰ kimselere tahsis edilmesini ifade eder.⁴⁹¹

Selçuklu devlet teşkilâtının en göze çarpan özelliği olan toprak sisteminin, Tanzimat devrine kadar Osmanlı Devleti tarafından kullanılması, kurulan bu sistemin ne kadar sağlam temeller üzerine oturtulduğunu bizlere göstermektedir.⁴⁹²

Selçuklular, İslâm ülkelerinde muteber olan toprak hukukunu ve arazi mülkiyet hakkını muhafaza etmek suretiyle, bu toprakları devlet mülkiyetine dâhil etmemiş, bunun yerine Bizanslılardan elde edilen topraklar ile hukukî durumu henüz tespit edilmemiş olan toprakları, devletin mirî arazisi haline getirerek, bu topraklarda askeri iktâ sistemini kurmuşlardır.⁴⁹³

Selçukluların birçok alanda yaptığı yeniliklerinden biri olan askeri ikta sistemi; İslâm iktâ sisteminden farklı olarak, kolayca malikâneye dönüşen bir toprak bağışu yerine, bir sorumluya emanet edilen arazinin iyi işletilmesini sağlayan bir sistemdir. Sistem iyi yürütülmediği takdirde, tahsis edilen mukta, en geç üç sene sonrasında ilgili kişiden geri alınarak, orduya asker temin eden ve bu işi yapmaya layık olan bir başkasına veriliyordu.

Bu sayede;

a. Sayıca fazla olan Selçuklu ordusunun devlet hazinesine bir külfet yaratmadan beslenmesi ve donatılması sağlanıyor,

b. Diğer yandan, topraktan sağlanan verime istinaden, vergi geliri de artacağından, iktâ sahipleri sayesinde devletin hazinesinin zenginleşmesi temin ediliyordu.

⁴⁹⁰ Muhammed Abdullah Yeter, Ahmet Ekşi. "Hamevi'nin "el-Es'iletü'l-Hanefiyye bi'l-ecvibeti'l-Hameviyye Adlı Risâlesinin Tenkitli Neşri ve İrsâdî Vakıflara Dair Bir Değerlendirme." İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 43 (2024): 27-53, <https://dergipark.org.tr>.

⁴⁹¹ Mustafa Demirci, "İktâ", D.İ.A., C. XXII, Yıl 2000, s. 43.

⁴⁹² Turan, "Selçuklular ve İslâmiyet", s. 22.

⁴⁹³ Osman Turan, "Selçuklular ve İslâmiyet", s. 71.

Vergi ve iktâ hususlarında yayınlanan sultan fermanları ise pervane adı verilen haberciler tarafından halka tebliğ ediliyordu.⁴⁹⁴

Sonuç olarak, Türk-İslâm topluluklarının temellerinden biri olan askeri iktâ sisteminin, eski Türk miri toprak hukukunun güncel şartlara göre yeniden düzenlenmesi olarak görülmelidir.⁴⁹⁵

Selçuklular, kendisinden önce kurulan İslâm devletleri tarafından uygulanan ücretli askerlere ve kölelere dayalı ordu sistemi yerine, ilk defa idaresi altındaki ülkeleri Türk askerî esaslarına göre teşkilatlandırmak suretiyle, askerî iktâ sistemini uygulamış ve sadece askeri değil idari kadroları da besleyen yeni bir sistem yaratmıştır. .

Selçuklularda, iktâ, Bizans'ta pronoia olarak adlandırılan bu sistemin daha gelişmiş hali ise Osmanlı Devletinde uygulanan tımar sistemi olmuştur.⁴⁹⁶ Osmanlı Devleti'nin de uyguladığı ve tımar sisteminin temelini teşkil eden askeri iktâ sistemi sayesinde, hukukî bir uygulama ile mirî topraklar üzerindeki devlete ait vergiler, hizmet karşılığı adı altında ordu mensuplarına (eski kabile reisleri Türkmenlere ve Türk askeri sınıfına mensup kişilere) terk edilmiştir.⁴⁹⁷

Büyük Selçuklu Devleti, askerlerini devletin tüm bölgelerine dağıtmak suretiyle toprak vergisine bağlı bir ordu teşkil ederek, devletin maaş ödemedi büyük bir orduya sahip olmasını ve büyük bir çoğunluk teşkil eden Türkmenlerin toprağa ve devlete bağlanmasını sağlamıştır.⁴⁹⁸

Türk kabile ananelerinden uzaklaşarak bir İslâm sultanı gibi hareket eden Sultan Melik-şah döneminde ordunun asker sayısının 400 bine ulaştığı düşünüldüğünde,

- a.. Devlet maliyesinin iktâ sistemi ile büyük bir yükten kurtarıldığı,
- b. Devletin teşkilatlandırılması maksadıyla yapılan idarî ve hukukî faaliyetlerin başarı ile yürütüldüğü,
- c. Egemen oldukları alanların ve Anadolu'nun mirîleştirilmesinin temin edildiği görülmektedir.⁴⁹⁹

Melik-şah'ın saltanatından itibaren uygulanarak, ülkenin her yerine yayılan ve genelde sultan tarafından dağıtımı yapılan iktâ'nın üç çeşidi bulunmaktadır.

⁴⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, “*Sultan Melik-şah*”, s. 142.

⁴⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, “*Türk Milli Kültürü*”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987, s. 371.

⁴⁹⁶ Yasemin Zahide Erol, “*Osmanlı Devleti'nde Vergi Tahsil Düzenlemeleri ve Tahsildarlık Uygulaması*”, Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 3.

⁴⁹⁷ Osman Turan, “*Selçuklular ve İslâmiyet*”, s.69.

⁴⁹⁸ Osman Turan, “*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*”, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998, s. 312.

⁴⁹⁹ Osman Turan, “*Selçuklular ve İslâmiyet*”, s.90.

Bunlardan;

İktâu'l-temlik; “devlet tarafından, gerçek kişilere arazileri üzerine özel mülkiyetin verilmesidir.”⁵⁰⁰

İktâu'l-irfâk; “kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ile su rezervlerinden istifade edilmesi ve geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma ya da hayvan bağlama gibi imkânlarının tahsis edilmesidir.”⁵⁰¹

İktâu'l-istiğlâl; “gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve iktâsından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyeti değil sadece kullanım hakkı sağlayan iktâdır.”⁵⁰²

Selçuklu topraklarında uygulanan askeri iktâ sistemi, Nizamülmülk tarafından, tek bir çatı altında toplanmıştır. İktâ sahibi, savaş öncesi orduya kendisi ile birlikte katılacak askerleri teçhiz etmesi şartıyla, bu arazilerden yararlanabiliyordu. Nizamülmülk, Siyasetname adlı eserinde 5'nci faslı iktâ sistemine ayırmıştır.

Buna istinaden, iktâ sahipleri, halkın şikâyetlerini saraya gelip anlatmasına mani olamaz, bu kurallara uyulmaması halinde verilen iktâ kendilerinden alınarak cezalandırılır, mülk ve halk aslen sultana ait olduğundan, halka, sultanın halka davrandığı gibi davranılması istenilirdi.⁵⁰³

Nizamülmülk, Siyâsetnâme'de şu hususlara da yer vermiştir:

“Kendilerine iktâ verilen sipahilerin halka nasıl muamele edeceklerini bilmeleri gerekir. Kendilerine bırakılan malı alınca eğer halka iyi muamele ederlerse ne âlâ. Fena muamele ederlerse halkın bedeni, malı, evladı, tarlaları ve aletlerinin ondan emin olması için malı elinden alınır. Sipahilerin bunlara el uzatmağa hakkı yoktur. Halk padişahın sarayına gidip, halini anlatmak isterse onları bundan men etme yetkileri yoktur”.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Beşir Gözübenli, “İktâ”, D.İ.A., C. XXII, Yıl 1995, s. 48-50.; Mehmed Sedat, “Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014.

⁵⁰¹ Beşir Gözübenli, “İktâ”.

⁵⁰² Beşir Gözübenli, “İktâ”.

⁵⁰³ Sallâbi, s. 256.

⁵⁰⁴ Nizamülmülk, a.g.e., s. 47

“Bunun haricinde hareket eden sipahilerin, diğerlerine ibret olması için, elinden iktası alınarak cezalandırılır. Hakikatte onların, toprağın ve halkın sultanın olduğunu bilmeleri gerekir. Sipahiler ve valiler onların başında emniyet müdürü (Şahne) gibidirler. Yaptıkları muamele ile halk padişahıdan memnun olursa, onun ceza ve azabından emniyette olur.”⁵⁰⁵

Nizâmülmülk aynı eserinde vergi memurlarına ise şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Âmiller vergi ve öşürleri toplarken lütufla, iyi sözler söyleyerek görevlerini yapmalı, ellerini daha ileriye uzatmamalıdır. Eğer vergiyi vaktinden önce isterlerse halkı sıkıntıya sokarlar. Sultan tayin edilen vergi memurlarından gafil olmamalıdır. Eğer **kanunlara aykırı iş yapan** veya fazla para alan olursa, aldıkları para sahiplerine iade olunarak azl ve sürgün edilmelidir. Böyle yapılırsa ülke ma'mûr hükümdar da uzun ömürlü olur. Bundan ibret alan diğer memurlar da halkın kesesine el uzatmazlar.”⁵⁰⁶

Reyanın devletle bütünleşmesi adına gerekli adımları atan, iktâ sistemini başarı ile uygulayan, devlet işlerinin bir disiplin içinde yürütülmesini sağlayan Nizamülmülk'e göre, Müslümanların canları ve malları kadıların elindeydi. Bu nedenle tayin edilen kadılar yanlış kararları sonrasında azil de edilebilmekteydi.⁵⁰⁷

Nizamülmülk, oğlu Fahrü'l-mülk'e yazmış olduğu bir mektupta ikta ile ilgili olarak ise şöyle demiştir;⁵⁰⁸

“Her şeyden önce bütün reyanın senden mutlu olması gerekir; her zaman onlara hukuk lazımdır. Onlardan vergi almak istediğin zaman, yavaş yavaş alınsın. Senin sarayının kapısı zulme uğramış olanlara açık olsun. Haftada bir gün bu işle meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken de yavaş hareket et. Tâki zulme uğrayanın şikâyetlerinin sebebini ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin.”⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s. 47

⁵⁰⁶ Nizamülmülk, “Siyâsetnâme”, s. 29-30; Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 32.

⁵⁰⁷ Köymen, Cilt III. s. 227.

⁵⁰⁸ Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirler”, s. 131.

⁵⁰⁹ Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirler”, s. 131.

Selçuklular'dan sonra gelen Eyyübîler, Zengîler ve Memlûklularda da⁵¹⁰ askerlere maaş yerine geçmek suretiyle verilen askerî iktâ sistemindeki kaza (yargı) işleri, devletin Baş Kadısının emir ve kontrolündeydi.

Şeriat dışı davalar, Dîvân-ı Mezâlim'de görülmekte olup iktâlara ve askeri işlere ait davalara bakan kadılara, Harzemşâh ve Moğollar döneminde Yolak ve Yargucu adı verilmiştir.⁵¹¹

İktâ'nın; hibe, vakıf veya satışına ise asla izin verilmemiş, hatta Nizamülmülk, iktâ sahibinin bir bölgede aşırı güçlenmesinin ve bu nedenle halka sıkıntı vermesinin önüne geçilmesi maksadıyla, iktâ sahiplerinin iki yılda bir değiştirilmesini tavsiye etmiştir.⁵¹²

3.6. Vergi Hukuku

Devletin kamu hizmetlerini sağlamak adına;

a. Halkın mali gücüne göre karşılıksız ve cebri olarak aldığı parasal yükümlülüğe **vergi**;

b. Vergi verme ödevinin niteliği ile vergi borcunun doğması ve ortadan kalkmasına ilişkin hukuk kurallarına ise **Vergi Hukuku** denir.⁵¹³

Büyük Selçuklu sultanları, ilk yerleştikleri Horasan'da devlet otoritesini tesis ederken, reyanın içinden gelen, halkın talep ve ihtiyaçları hakkında bilgi sahibi olan, sözlerine ve kararlarına güvenilen, nüfuz ve servet sahibi yöneticilerden yararlanmışlar, söz konusu kişilerden olan ve yerel olarak Sultan tarafından atanan reislerden, halka iyi davranmalarını, haksız ve ağır hükümler vermemelerini istemişlerdir.

Reisler; emrinde görevli olan memurlar ile birlikte sosyal faaliyetlerde bulunmalarının yanı sıra kadı nezaretinde, esnafı kontrol etmiş, reyadan alınan vergi ödemesi ve gümrük tahsilatı işlerini takip etmiş, pazardaki fiyatların belirlenmesi ve alış satışın kontrolü görevini üstlenmiştir.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Erkan Göksu, “*Türkiye Selçuklularında İktâ*”, S.Ü.T.A.D., S. 26, Konya, 2009, s. 142.

⁵¹¹ Osman Turan, “*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*”, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998, s. 313.

⁵¹² Ahmet Nezih Turan, “*Tarih - Selçuklular'dan Bugüne El Kitabı*”, Grafiker Yay., Ankara, 2020, s. 98.

⁵¹³ Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, “Hukukun kollara Ayrılması ve Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı”, <https://acikders.ankara.edu.tr>.

⁵¹⁴ İsmail Pırlanta, “*Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları*”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 2012, Cilt: XVI, Sayı: 2, s. 716; Müeyyidüddeve Müntecebüddin Bedl' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveyy: Atebetül-Ketebe, s. 23, 41; Kurpalidis, s.117-119.

Eyaletleri yöneten ve sultan tarafından ataması yapılan Büyük Dîvân'a bağlı olarak valilikle eş anlamlı olarak kullanılan amîdler ise eyalettteki sivil idarenin en yüksek memurları olarak haraç ve vergilerin toplanmasını temin ederdi.⁵¹⁵

Bunlara ilaveten kendilerinden;

- a. Halkın yükünü hafifletmeleri,
- b. Zenginin yoksula hükmetmesinin önlenmesi,
- c. Bulunduğu yer ve taşıdığı özel duruma göre ileri gelen askeri kişilerin, bölgeden geçmekte olanların, berat veya ellerinde divan havaleleri olanların, reayadan vergi veya yem verilmesine yönelik talepte bulunmalarına engel olunması beklenmiştir.⁵¹⁶

Bu sayede, halka yeni vergiler yüklenmemesine, mal ve mülklerine el konulmaması için gerekli özen gösterilmiştir.

Vergilerin halktan eşit ve hakkaniyetle alınmasına gayret eden Selçuklu sultanlarından, Muhammed Tapar 1108 yılında;

- a. **Mühûs** (ticari mallardan tahsil edilen vergi),
- b. **Darâib** (halkın sahip olduğu mallar nedeniyle devlete karşı ödemekle yükümlü olduğu vergi),
- c. **İctiyazat** (Selçuklu topraklarından geçenlerin ödediği transit geçiş vergisi) vergilerini kaldırmıştır.⁵¹⁷

Selçuklularda ve beylikler döneminde varlığı bilinen ve pazar vergisi olarak adlandırılan bac-ı bazar'dır. Bac vergisi; Osmanlı Devleti'nde Osman Gazi zamanından itibaren ilk örfi vergi olarak kabul edilen bir vergi türüdür.⁵¹⁸ Ayrıca devletin mali işlerinden birinci derece sorumlu olan görevliye müstevfi denilmekte olup Osmanlı Devleti'nde bu görevliye defterdarlık adı verilmiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁵ Mehmet Hacı Gökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, "Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri", Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 11.

⁵¹⁶ İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 2012, Cilt: XVI, Sayı: 2, s. 716; Müeyyidüddeve Müntecebüddin Bedl' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveyy: Atebetül-Ketebe, s. 23, 41; Kurpalidis, s. 117-119.

⁵¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)", İstanbul Üniv. Yayınları, İstanbul, 2001, s. 153; İbnü'î Esir, s. 454.

⁵¹⁸ Zahide Erol Yasemin, "Osmanlı Devleti'nde Vergi Tahsil Düzenlemeleri ve Tahsildarlık Uygulaması", Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 20.

⁵¹⁹ Aydın, 2019, s. 137.

3.7. Ceza Hukuku

İslamiyet'tin kabulü öncesinde Orta-Asya Türk siyasi teşkilatlarında ve topluluklarında ceza hukuku ile kanunlarına dayalı bir düzen uygulanmış, toplumsal değerler, maddi ve manevi kültüre ait unsurlar, kendisine münhasır ve sürekli kendini yenileyen bir ceza hukukunu ortaya çıkarmıştır.

Bu sayede, Türk toplumsal kültürünün bir ürün olarak ortaya çıkan ve ilerleyen tarihsel süreçte gelişen bu hukuk, en geniş manasıyla "töre" olarak tanımlanan normlar genelinde ortaya konulmuştur.⁵²⁰

Ceza Hukuku kapsamında Allah'ın ya da Peygamberin bireye sunduğu hukuk düzenini ihlal eden bir hukuka aykırı fiili olan suç (cerime);

*“Allah tarafından had ve tazir cezalarıyla işlenmesinin yasaklanmış olduğu hukuka aykırı fiillerdir.”*⁵²¹

İşlenen suçlara karşılık verilen ceza ise;

“Allah veya peygamber tarafından öngörölmüş müeyyide şeklinde yasaklanan, bir şeyi yapma sonucunda ve emredilen bir şeyi terk etme karşılığında, suçu işleyen faile karşı verilen uygun bir karşılık” olarak tanımlanır.⁵²²

Ceza; Arapça bir sözcük olup, iyi ve (ya) kötü anlamlarına gelir, Ceza Türkçede

“kötülüklere karşılık verme”

suç ise;

“yoldan ve yönden sapma” anlamına gelmektedir.⁵²³

Ceza Hukuku; suç oluşturan eylem ve davranışların nelerden ibaret olduğunu, bu eylem ve davranışlarda bulunan bireye hangi ceza ve müeyyidelerin uygulanacağını gösteren hukuk kurallarından oluşur.⁵²⁴

⁵²⁰ Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I, Suçlar ve Cezalar”, Ankara Üniv. DTCF Dergisi, XVII/28, Ankara, 1995, ss. 3-50, s. 1.

⁵²¹ Aydın Mehmet Akif, “Türk Hukuk Tarihi”, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 154.

⁵²² Aydın Mehmet Akif, s. 173.

⁵²³ Feda Şamil Arık, s. 4.

⁵²⁴ Kemal Gözler, “Hukukun Temel Kavramları”, Ekin Yayınları, 2021, s. 54.

Ceza Hukukuna, İslâm hukukunda, ukubat denir. Ceza hukukunda suçun unsurları dört tanedir. Bunlar;

a. **Kanunî unsur;** kanun; yani Kur'ân, ikinci kaynak olarak Sünnet ve sınırlı da olsa Devlet Başkanının kanun koyma yetkisini kullanılmasıdır.

b. **Maddî unsur;** fiilin varlığı, zarar, illiyet bağı, teşebbüs, suçtan vazgeçme ve tövbe unsurlarını içerir.

c. **Manevi unsur;** cezai ehliyetin varlığı, cezai ehliyeti ortadan kaldıran sebep ve hastalıklar ile kast ve kusur unsurları içerir.

d. **Hukuka aykırılık;** verilen hakkın kullanımı, meşru müdafaa, zorunluluk hali ve görevin ifası dışında görülen unsurlardır.

İslâm Hukukunda verilen cezaların aslî-ferî, bedensel-manevi, hürriyeti bağlayıcı ve maddî olduğu görülmektedir. İslâm dini esas itibarıyla içinde barındırdığı dinî ve ahlaki öğretisi ile aldığı sosyal ve iktisadî tedbirler neticesinde suçun daha işlenmeden önce, önünü kesmek hedeflemiştir. Ancak söz konusu tedbirlere rağmen, yasaklanan hukuka aykırı bir fiilin işlenmesi halinde, kişilik hakları ile Allah (İslâm kamu) haklarının ihlal edildiği suçlarda, bu ihlalin İslâm kamu düzenini tehdit etmesini engellemek adına, Ceza Hukuku da kazuistik temellere dayandırılmıştır.⁵²⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nde ceza hukuku kapsamında, işlenen suçlara istinaden, özellikle sultanlar tarafından, ihtar, para cezası, zindan veya kuyu hapsi cezası, ev hapsi cezası, onur kırıcı ceza, sürgün veya görevden azledilme cezası, müsadere, dayak, gözlere mil çekilmesi, uzuvların kesilmesi cezaları ile ölüm cezasının verildiği görülmektedir.

3.7.1. Ev Hapsi Cezası Uygulaması

Sultan Tuğrul Bey'in 1063 yılında tarihinde ölümü sonrasında, Sultan Alp Arslan'ın tahta çıkışına engel olmak adına her türlü mücadele içinde olan Vezir Amidülmülk'e ve yanında olan ailesine Sultan Alp Arslan tarafından ev hapsi cezası uygulanmıştır.

Ancak müteakip dönemde Vezir Amidülmülk'e verilen ölüm cezası sonrasında iki gulam tarafından öldürülmüştür.

⁵²⁵ Aydın, s. 174.

3.7.2. Onur Kırıcı Cezalar ve Şehri Terk Cezası Uygulaması

Tarihi kaynaklar incelendiğinde, şehrin terk edilmesi cezasının antik Yunan toplumunda ve Roma devletinde de uygulandığını da görmekteyiz.

Özellikle üst düzey yönetim kademesinde görev yapan devlet adamlarının devlet idaresinde hata yapması veya hükümdarın güvenini zedeleyen davranışlarda bulunması neticesinde kendilerine sultanlar tarafından onur kırıcı ceza verildiği anlaşılmaktadır. Bu cezalar, saç ve sakal kesilmesi, uygunsuz vaziyette dolaştırılması gibi kişinin haysiyetini ve onurunu zedeleyici cezalardır.

Örneğin, Sultan Tuğrul Bey; Vasıt lideri İbn Fesances'in, Vasıt üzerine yürüyen Irak Amidi Ebu'l-Fazl'a yenilmesi üzerine, İbn Fesances'e onur kırıcı ceza verilmesine hükmetmiştir. İbn Fecances'in üzerine kırmızı bir gömlek giydirilmiş, başına boncuklu kırmızı bir şapka takılarak, deve üzerinde gezdirilmiş, sonrasında ise başı kesilerek, askerlere örnek olması için sokaklarda dolaştırılmıştır.⁵²⁶

Şehrin terk edilmesi cezası kapsamında, Nîşâbûr'da, Hanefiler ile Şafiiler ile arasında çıkan bir çatışmada bir kısım Hanefilerin öldürülmesi üzerine, Sultan Sencer olayı araştırması için Hâcibini şehre göndermiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, olayların sebebi olarak görülen Şâfiî Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed'e yaşadığı şehri terk etme cezası verilmiştir.⁵²⁷

3.7.3. Gözlere Mil Çekme Cezası Uygulaması

Gözlere mil çekme cezasının genelde sultana isyan eden hanedan üyelerine verildiği görülmektedir.

Bu cezada amaç, hanedan mensubunu öldürmekten ziyade gözlerini kızgın bir demir ile kör ederek ileride sultana karşı isyan hareketinde bulunmasına yönelik bir davranışa mani olmaktır.

Örneğin, Sultan Melik-şah, kendisine karşı isyan eden amcası Kavurd'u kendi kirişinin yayı ile boğduktan sonra çocuklarının gözlerine mil çektirmiştir.⁵²⁸

⁵²⁶ Ali Sevim, "Mir"atü"z-Zaman, Selçuklularla İlgili Bilgiler, Tuğrul Bey Dönemi", TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 34-35.

⁵²⁷ Sedat Mehmed, "Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014, s. 118.; İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horâsân'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", C.Ü.İ.F.D., C. XVI, S. 2, Yıl 2012, s. 703-704;

⁵²⁸ Mustafa Demir, "Büyük Selçuklular Tarihi", Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004, s. 92.

3.7.4. Uzuvarın Kesilmesi Cezası Uygulaması

Uzuvarın kesilmesi cezası genelde, öldürmekten ziyade halka karşı örnek teşkil etmesi, hanedana ve devlete karşı suç işleyen veya itaat etmeyen kişilerin ıslah edilmesi için verilen bir cezadır.

Örneğin, Sultan Tuğrul Bey, kendisine eş olarak istemesi için görevlendirdiği Veziri Amidülmülk'ün, verilen görevin aksine söz konusu kadın ile evlendiğini öğrenmesi üzerine vezirine hadım cezası uygulamıştır.

Yine Sultan Tuğrul Bey döneminde, Bağdad'a doğru intikal ettiği esnada yol güzergâhı üstündeki Hoy halkından teslim olmaları karşılığında 10 bin altın talebinde bulunmuş, ancak talebinin kabul edilmemesi üzerine şehir zapt edilerek ele geçirildikten sonra teklifi kabul etmeyerek sultanın ordusu ile savaşanlar yakalanmış ve el kesilme cezasına tabi tutulmuşlardır.⁵²⁹

3.7.5. Ölüm Cezası Uygulaması

Ölüm cezalarının şekline bakıldığında kılıçla öldürme, kendi yayının kirişi ile boğdurularak öldürme, suda boğarak öldürme, ateşte yakarak öldürme, zehirleyerek öldürme, derisini yüzerek öldürme, filin ayakları altında ezerek öldürme, ortadan ikiye bölerek öldürme şeklinde uygulandığı görülmektedir.⁵³⁰

Devletin ilk döneminde hanedan üyelerinin kanı kutsal olarak görüldüğünden, devlete karşı isyanlar neticesinde yakalanan melik ve şehzadeler kendi yayının kirişi ile veya suda boğdurulma yönetimi ile öldürülmüşlerdir.

Diğer yandan sultanların kendisine tehdit olarak gördüğü veya yönetiminden memnun kalmadığı üst düzey yönetici veya komutanlarını ise zehirletmek suretiyle öldürttüğüne de şahit olmaktayız.

Örneğin;

a. Nizamülmülk'ün, Sultan Melik-şah ile mektuplaşması sonrasında sultanı tehdit etmesi üzerine, Bağdad yolunda hastalanarak ölmesi olayında zehirlenme şüphesi belirse de Sultan Melik-şah tarafından bu iddia kabul edilmemiş,

⁵²⁹ İbnü'l-Cezvi, "Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular", Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 110.

⁵³⁰ Selma Arslan, "Selçuklu Devletinde Suç ve Cezalandırma Usulleri", Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2021, s. 17-44.

b. diğ er yandan Sultan Melik-Şah'ın Veziri Nizamülmülk'ün oğlu olan Cemal-ül-Mülk'ü devlet işlerine müdahale etmesi nedeniyle, Horasan görev yapan Amid vasıtasıyla zehirlettiği görülmüştür.⁵³¹

3.7.6. Kısas Cezası Uygulaması

Kısas'ın sözlük anlamı şudur:

“Ardından gitmek, iz sürmek, yaptığı işte birinin yolunu takip etmek; kesmek, eşitlemek ve misilleme yapmaktır. Hukukta kısas ise kasten işlenen adam öldürme veya müessir fiil (yaralama) suçunun failinin işlediği fiil cinsinden ve ona denk bir ceza ile cezalandırılmasını, fıkihtaki teknik kullanımıyla kasten öldürdüğü kişiye karşılık failin öldürülmesini, kasten işlediği müessir fiil sonucu mağdurda bedenî-fizikî zarar meydana getiren kimsenin benzeri şekilde cezalandırılmasını ifade eder.”⁵³²

Sultan Melik-şah döneminde Bağdat'ta, Ermeni bir Ferrâş'ın⁵³³ halifenin kölelerinden biri tarafından öldürülmesi ve sonrasında bu suçu işleyen kölenin halifenin haremine kaçması neticesinde, ölen Ferrâş'ın oğlu, halifeden kölesini cezalandırmasını istemiş, ancak istediği cevabı alamayınca, Sultan Melik-şah'a başvurarak;

“Ey efendimiz, kulunuzun çocuğunu öldürene, benim babanı öldürene yaptığım şeyi yap!”⁵³⁴

şeklinde talepte bulunması üzerine, Sultan Melik-şah tarafından köleye kısas cezası uygulanarak öldürülmüştür.⁵³⁵

⁵³¹ İbrahim Kafesoğlu, “Sultan Melik-şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 199.; Selma Arslan, “Selçuklu Devletinde Suç ve Cezalandırma Usulleri”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Ün v. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2021. s. 38.

⁵³² “TDV İslâm Ansiklopedisi”, Cilt 25, Ankara, 2020, s. 488-494, Müellif: Şamil Dağcı.

⁵³³ Ferrâş: “Bir şeyi yaymak, döşemek” anlamına gelen Arapça **ferş** (**firâş**) mastarından türetilmiş bir kelimedir. Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular ve Memlükler gibi İslâm devletlerinde bu görevi yapanlar **ferrâşûn** (**ferrâşân**) şeklinde anılmaktaydı. Osmanlılarda ise ferrâş kelimesi, saray hizmetlisi dışında çeşitli vakıf eserlerin temizliğiyle ilgilenen görevliler için kullanılmıştır. Kutsal yerlerde (Mekke, Medine) temizleyicilik yapmayı övünç vesilesi sayanlara da ferrâşûn adı verilirdi. “TDV İslâm Ansiklopedisi”, Cilt 12, Ankara, 2020, s. 408-409.

⁵³⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Sultan Melik-şah”, s. 200.

⁵³⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Sultan Melik-şah”, s. 200.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ HUKUKÎ UYGULAMALARI

4. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ HUKUKÎ UYGULAMALARI

Maveraünnehir sınırlarını aşarak Anadolu'ya doğru yayılan büyük Türkmen göçleri neticesinde kısa sürede kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları Horasan'dan Akdeniz kıyılarına kadar ulaşmıştır. Selçuklu sultanlarının parlak zekâsı sayesinde insan göçleri ve devlet otoritesi bir nizama tabi tutulmuş, siyasi ve manevi sarsıntı içinde olan İslâm medeniyetine de sahip çıkmıştır.

Siyasi liderliği halifeden alan Selçuklular, manevi liderliği ise halifeye tevci' etmişlerdir. Bu siyasi ve manevi kuvvet, Türk-İslam mefkûresi etrafında birleşerek, Bizans imparatorluğunun ilerleyişini durdurmuş, müteakiben Rumların Anadolu'dan uzaklaştırılmasını temin etmiştir.⁵³⁶

Devletin uyguladığı genel politikaların yanı sıra din ve mezhep politikalarında belirleyici bir rol oynayarak Selçuklu Tarihine damgasını vuran⁵³⁷ Büyük Vezir (Hace-i Buzurg) unvanına sahip Nizamülmülk'ün (Hasan bin Ali), Sultan Melik-şah'ın talebi üzerine yazdığı elli fasıldan oluşan ve bir ahlak öğütleri tarzındaki Siyâsetnâme⁵³⁸ adlı eserinde, devletin varlığını ve bekasını sürdürmesi maksadıyla, halkın adalet içinde yaşamasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Siyasetname adlı eserinde, ana tema olarak, adaleti işleyen vezir, bir hükümdarın, hükümdarlık vazifesini yerine getirebilmesi için yegâne unsurun, adalet olduğunu belirtmiştir.

⁵³⁶ Osman Turan, "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi", Ötüken Yay., Ankara, 2005, s. 185, 189.

⁵³⁷ Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı"; <https://dergipark.org.tr>, s. 35-42; Ahmet Ocak, "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebi Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce, Ankara 2014, s. 25.

⁵³⁸ "Siyâsetnâme, adının da gösterdiği gibi, bir bakıma, hükümdarlara devletin nasıl idare edileceğini göstermek için kaleme alınmış bir nevi nasihatnâme (nasihâtü'l-mülûk), bir bakıma da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hukuk el kitabıdır. Bu halde kitap, devlet müesseselerini sistematik bir şekilde anlatmak üzere yazılmış kuru bir teşkilat kitabı değildir. Bilakis, devletin hikmet-i vücudünden başlayarak hükümdarın selâhiyet ve vazifelerini, resmi ve hususi yaşayışını anlatan, onun bir taraftan halkla, diğer taraftan devlet teşkilatındaki memurlar ve ricalle münasebetlerini tanzim eden, devletin karşı karşıya bulunduğu meseleleri ele alan ve hal yollarını gösteren bir eserdir." Bkz. Mehmet Altay, Köymen Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle, Belleten, Ekim 1953, Cilt 17, Sayı 68, s. 600.

Nizâmülmülk'ün eseri Siyâsetnâme, sadece devlet yöneticilerine nasihat verme üzerine kurulmamış, ayrıca eseriyle;

a. Selçuklu Devlet teşkilatının işleyişi, askerî, siyasî, malî ve hukukî yapısı ile bu sistemde aksak olarak görülen hususların düzeltilmesi için alınması gereken tedbirlere yer verilmiş,

b. Devlet kurumlarına gerekli işlerlik kazandırmak için yapılması gerekli düzenlemeler belirtilmiştir.⁵³⁹

Vezir Nizamülmülk'ün eserini yazmasındaki amaç; Büyük Selçuklu Devleti'nin devlet idaresinin anlatılmasının ötesinde, dönemin şartlarına ve halkın dinî inançlarına istinaden sağlam temellere oturmuş bir devlet düzeninin nasıl tesis edilmesi ve başarılı olmak isteyen bir sultanın bu doğrultuda nasıl davranmasıdır.⁵⁴⁰

Nizamülmülk; adalet ile devlete hükmetmenin gerekliliğini belirterek şu hususlara yer vermiştir:

*“Hükümdarların zulmü ve uğursuzluğu yüzünden padişahların ömrü kısılır ve saltanatları başkasının eline geçer.”*⁵⁴¹

“Hizmetkârlar ve memurların, haksızlık veya yağma yapması durumunda öncelikle azarlama ve nasihat yoluna başvurulmasını, gaflet uykusundan uyanmaz ise o işe layık birisi ile yer değiştirilmesini, inat eden veya yetkisini aşan kimselere ise suçlarının derecesinin ölçüsünde cezalandırılmasının ve af dilenmelerinin gerekir.” (Doğrudan cezalandırma yerine kademeli olarak ceza verilmesinin gerektiğini söylemiştir.)⁵⁴² (1'nci fasıl)

“Bil ki Yüce Allah her asırda ve çağda “halk” arasından birini seçer, onu padişahlara layık medhe değer hünerlerle süsler, insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletinin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder. Fesad,

⁵³⁹ Ömer Menekşe, “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V (2005), Sayı: 3, s. 199.

⁵⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, T.M. XII, (1955), s. 231; Ahmet Ocak, “Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, Nizam Al-Mulk's Life of Thought and Religion, Bahar 2018; (8): 32-52, s. 47.

⁵⁴¹ Hüseyin Teginoğlu, “Selçuklu Tarihi”, Kamer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 315.

⁵⁴² Nizâmü'l-Mülk, “Siyâset-Nâme”, trc. M. Altay Köymen, 1'nci Fasıl, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 6.

karişıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir."⁵⁴³ (1'nci fasıl)

*"Yüce Allah'ın rızasının, halka yapılan ihsan ve halkın arasında yayılan adalet ile elde edileceğini... Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez."*⁵⁴⁴ (Zulüm yapan padişahın cehennemde de aynı şekilde ellerinin bağlanacağını beyan etmiştir.) (2'nci fasıl)

*"Padişahın haftada iki gün Mezâlim'de bulunarak, haklıyı haksızdan ayırt etmekten ve adalet dağıtmaktan başka çaresinin olmadığını, adalet isteyenlerin padişahın huzuruna kabul edildiğini, duyanların cezalandırılma korkusu nedeniyle zulüm ve yağmaya cesaret edemeyeceğini",*⁵⁴⁵ (3'ncü fasıl)

*"Vergi toplayan âmillerin mahsul elde edilinceye kadar para istememelerini, aksi takdirde ele geçecek mahsulü mecburen yarı fiyatına satacaklarını, halkın yoksul olacağını, tohuma muhtaç olursa borç verilmesini tavsiye ettiğini ve padişahın devlet işlerinin usulünce idare edilip edilmediğinin gizlice daima sormasını",*⁵⁴⁶ (4'ncü fasıl)

*"İktâ sahiplerinin reaya iyi davranmasının gerektiğini, reayanın padişahın yanına giderek sorunlarını söylemek istemeleri halinde, buna engel olmamalarının gerektiğini",*⁵⁴⁷ (5'nci fasıl)

*"Mühim, nazik ve büyük bir iş yapan kadıların işlerini bilmelerinin ve kendilerine liyakatleri ölçüsünde aylık verilmesinin gerektiğini, cahillikten veya kasıtlı olarak karar vermeleri halinde diğer kadıların bunu padişaha bildirmek suretiyle azledilmelerinin ve cezalandırılmasının sağlanmasını",*⁵⁴⁸ (6'ncı fasıl)

⁵⁴³ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 6.

⁵⁴⁴ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 8.

⁵⁴⁵ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 10.

⁵⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 16.

⁵⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 25.

⁵⁴⁸ Nizâmü'l-Mülk, "Siyâset-Nâme", s. 29.

“Kuvvetli verilen hükmün bir padişah için; 1.000 askerden daha iyi olduğu”,⁵⁴⁹
(13’ncü fasıl)

Sonuç olarak, güçlü bir demokrasinin varlığını sürdürmesi, devletin kurum ve mekanizmalarının her daim etkin olmasını gerektirir. Bu kapsamda günümüzde başta Anayasa ve kanunlar ile korunan kişi hak ve hürriyetleri ile ekonomik ve siyasal hakların, yıllar öncesinde Selçuklular tarafından, divân, töre ve kurultay vasıtalarıyla halkına tanındığını görmekteyiz.⁵⁵⁰

4.1. Sultan Tuğrul Dönemi Uygulamaları (1040-1063)

Sultan Tuğrul Bey, yönetimi altındaki topraklardaki huzursuzlukları ortadan kaldırarak, Büyük Selçuklu Devleti’nin merkezîyetçi kudretini hâkim kılmış, 1054 yılından itibaren ise Anadolu fetih hareketlerine başlamıştır.⁵⁵¹

Devletin kurucu olan Sultan Tuğrul Bey’in siyaseti ile ilgili olarak; Ergin Ayan tarafından şu hususlara yer verilmiştir;⁵⁵²

“Tuğrul Bey’in siyasetinin yönü ve kurduğu devletin mekanizmasıyla ilgili bir sorudur. Zira şu temel soruya yanıt aramak ihtiyacını duyduk: Selçuklular üç güçlü devletin; Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler arasında sıkışmış, baskıya maruz kalmış, sabit bir yurdu bulunmayan göçebe kabileler toplumundan bir cihan imparatorluğu haline nasıl gelebilmiştir?”⁵⁵³

Bu soruyu Türk tarihinin karakteristik özünüyle ilişkilendiren şey, bize kadar intikal eden yazılı kayıtların, Selçuklu hükümdarlarının adalet ve nizâm-ı âlem anlayışları açısından birbirini teyit etmeleridir.”⁵⁵⁴

Ortadoğu devlet ideolojisinde asıl kaynak olan adaleti kendisine amaç edinmek suretiyle, Müslüman bir çevreye dâhil olan Sultan Tuğrul Bey için adaletli olmak

⁵⁴⁹ Nizâmü’l-Mülk, “Siyâset-Nâme”, s. 63.

⁵⁵⁰ Kadir Caner Doğan, Hakan İnankul, “Demokrasi Kavramı Bağlamında Eski Türklerde İktidar, Bürokrasi ve Divan Geleneği: Büyük Selçuklu Devleti Üzerine Bir Değerlendirme”, Osmaniye Korkut Ata Ün., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran 2021, ss. 91-108, s. 103.

⁵⁵¹ Ali Sevim, “Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman”, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 4.

⁵⁵² Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, ISSN: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>., Cilt: 3 Sayı: 5 Haziran 2012, s. 18.

⁵⁵³ Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, s. 18.

⁵⁵⁴ Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, s. 18.

demek, başta Abbasi Halifesi olmak üzere, Sünnî ulemanın, Sufi şeyhlerin ve halkın güvenini kazanmak ve sonrasında onaylarını almak demektir. Bu nedenle, devletin kuruluşunda bu güvene ihtiyaç olduğunu bilen Sultan Tuğrul Bey, haftanın pazar ve çarşamba günleri mazlumların haklarını vermek ve adalet dağıtmak üzere Mezâlim Divânı'nı toplamıştır.⁵⁵⁵

Bozkırdan gelerek İslâmiyet'e yeni girmiş olan Selçuklular, Sultan Tuğrul Bey ile birlikte örf âdet ve adalet anlayışı içerisinde, Türk-İslâm düşünce, gelenek ve teşkilatını kaynaştırarak yeni kurulan devleti sağlam temeller üzerinde inşa edilmesini sağlamıştır.⁵⁵⁶

Sultan Tuğrul Bey, Nişabur'un fethi sonrasında heyeti ile birlikte Abbasi halifesine yazdığı fetihname şeklindeki mektupta, adalet ile ilgili olarak şu hususlara yer vermiştir:

*“Biz kullarınız, Âl-i Selçûkbin Lokmân, Abbasi Devleti'nin istek ve arzularına her zaman itaat eden, itaatkâr, farz ve sünnetlere bağlı bir topluluğuz. Vaktimizin çoğunu gaza ve cihada harcadık. Bizim önder ve serverimiz İsrail adında bir amcamız vardı. Sultan Mahmud, hiçbir **suç cinayet ve hıyanet olmadığı halde** onu yakalayıp Kalencer-i Hind'e gönderdi. Orada ölene kadar hapis tuttu. Sultan Mahmud ölünce onun yerine oğlu Sultan Mahmud tahta oturdu. **Devlet işlerini ve adaleti ayağa kaldıramadı, hakkıyla yerine getiremedi.** Oyun gezme ve eğlenceyle meşgul oldu. Bu nedenle mülk-ü millet başıboş kalıp ihmal edildi... Horasan'ın ayan ve önde gelenleri bizden onlara yardım ve destek için ayaklanmamızı ve onları himaye etmemizi istediler”⁵⁵⁷*

*“Sonunda Allah'ın yardımı ve hazret-i mukaddes-i nebevinin ikbâl ve yardımı ile zafer bizim oldu. Biz gâlib ve zapt eden olduk... **Halk arasında saadet, adalet ve insaf ile hareket edip zulüm ve cebr yolundan kaçındık** ve istiyoruz ki bu iş İslâm dininin kânun ve âdeti üzere, Halife'nin fermanıyla olsun...”⁵⁵⁸*

⁵⁵⁵ Sencer Divitçioğlu, “Oğuz'dan Selçukluya, Boy, Konat ve Devlet”, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 9.

⁵⁵⁶ Levon Panos Dabağyan, “Türk Cihan Hâkimiyetine Açılan Yol”, Karadağ Yay. İstanbul, 2006, s. 208.

⁵⁵⁷ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, “Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti”, Düzenleyen Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93.

⁵⁵⁸ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, “Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti”, Düzenleyen Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93.

- Tuğrul Bey, gönderdiği bu fermanla, adalete ilişkin uygulamalar kapsamında;
- Suç olmadan hapis cezası verilmesini eleştirmiş,
 - Sultan Mahmud'un adaleti yerine getirememesi sonucu kendi halkının zor durumda kaldığını söylemiş,
 - Yeni kuracakları devletin halkına karşı zulüm ve zor kullanmadan, adalet ve insaf ile yöneteceklerini bildirmiştir.

Bu minvalde, mülkün varlığını korumak adına, temel ilkenin adalet düzenine dayalı bir yönetim anlayışı olduğunun farkında olan Sultan Tuğrul Bey, devletin kuruluşundan itibaren adil kararlara imza atmış, Nişabur'u fethettikten sonra bile yerli âdetlerini bilmediğinden Gazneli Kadı Said'in nasihatlerini dinleyerek tavsiyelerini dinlemiştir.

4.2. Sultan Alp Arslan Dönemi Uygulamaları (1063-1072)

Sultan Alp Arslan'ın tahta geçmesi ile birlikte birçok vasal devlete hükmeden bir Türk-İslâm İmparatorluğu tesis edilmiştir.⁵⁵⁹

Adaletli ve insafli bir hükümdar olan Sultan Alp Arslan, halktan sadece yılda iki kez aslî vergi (Harâcü'l-aslî) almış, ayrıca her yıl Ramazan ayında, Belh'te dört bin altın, Herat, Merv ve Nişabur eyaletlerinde biner altın ile kendisinin bulunduğu yerde on bin altın sadaka dağıtmıştır.⁵⁶⁰

Sultan Alp Arslan, ev hapsinde tutulan Amidül-mülk Kündürî'nin bir müddet sonra boğularak öldürülmesini, ölüsünün ise yedi gün kale kapısına asılmasını emretmiştir. Kündürî ise boğularak öldürülmeyi kendisine yakıştıramadığından dolayı, kendisini öldürmeye gelen iki gulâma;

*"Ben ne ayyâr ne de hırsızım ki boğulayım, kılıç benim için daha iyidir. O günahlarımı siler. Çünkü kılıç ile öldürülen kimse şehid olur"*⁵⁶¹

diyerek kanının akıtılmasını talep edince, infazı kılıç ile yapılmıştır.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Köymen, Cilt III, s. 68.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Adîm, "*Bugyetü'l-taleb fî Tarihi Haleb, Biyografiler ile Selçuklular Tarihi*", Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 22.

⁵⁶¹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud Mîrhând, "*Ravzatü's-safâ (Tabaka-i Selçukiyye)*", Trc. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 89.

⁵⁶² Sultan Alp Arslan zamanında kaleme alındığı bilinen, yazarı belli olmayan ve halen kayıp olan Meliknâme adlı eserin günümüze ulaşmasını sağlayan eserlerden biri olan Razatu's-Safa'dır. Eser yedi bölümden oluşmakta olup 4'ncü bölüm Selçuklular ile Harzemşâh ve Abbasilere ilişkindir. Kündürî'nin

Malazgirt zaferi sonrası esir edilen imparator Diogenes, Sultan Alp Arslan'ın emriyle çarşıda pazarda dolaştırılarak halka teşhir edilse de sonrasında merhamet eden Sultan tarafından serbest bırakılmış ve ülkesine gönderilmiştir.⁵⁶³

Sultan Alp Arslan'ın yeri geldiğinde hakem rolü oynadığı da görülür. Vezir Nizâmülmülk'ün Harezm valisi Muhammed b. Mansur'u kıskanması üzerine, valinin nüfuzunu kırmak adına valiyi hazineye borçlu gösteren senetleri Harem'e göndermiş, Vali ise kendisine gelen gulâmları kılıçla öldürerek, cesetlerini Ceyhun nehrine atmış, müteakiben yüz Türk kölesi satın alarak bellerine yüz dinar bağlı şekilde Sultan'a hediye etmiştir.

Vali, Sultan'a gönderdiği mektupta; hakaret ile Sultanın parasının tahsil edilemeyeceğini, Sultan'ın memleketlerinde düzenin ancak saygı ile sağlanabileceğini, sultanlık Dîvân'ının hukukunu ihlal ettikleri için gulâmlara siyaset şerbetini tattırdıklarını yazmıştır. Mektubu alan Sultan Alp Arslan,⁵⁶⁴ kendisine danışmadan haksız tasarrufta bulunan vezirinin yaptığı olayda kanlı şekilde cevap veren valiyi cezalandırmak yerine mazeretini kabul ederek mükâfatlandırmıştır.

Bir başka örnek olarak, sultanın yakın çevresindeki birilerince, Nizamülmülk'ü isnatta bırakacak şekilde bir kâğıda not yazılarak, bunu sultanın namaz kıldığı yere bırakılması sonrasında, notu gören Sultan Alp Arslan, vezirine şöyle demiştir;

*“Bu kâğıdı al, oku eğer yazdıkları doğru ise halini, ahlakını ıslah et, eğer yalan söylüyorlarsa onları af et, kendilerini Dîvân işlerinden bir iş vermekle meşgul et, tâki onlar da böyle iftira ve bühtan ile uğraşmaktan el çeksinler”*⁵⁶⁵

Sultan Alp Arslan'a Mısır seferinde Diyarbekir'e geldiğinde, buranın hâkimi Nasr b. Mervân tarafından 100 bin dinar ile çeşitli hediyeler verilmiş, ancak sultan daha sonra paranın halktan zorla alındığını öğrendiğinde, paranın halka iadesi sağlamıştır.⁵⁶⁶

ölümüne ilişkin detayların yer aldığı eser, Selçukluların ilk dönem faaliyetleri hakkında en geniş veren Meliknâme adlı eserden nakledilen bilgileri içermektedir. Bkz. Mîrhand, s. 8.

⁵⁶³ İbnü'l-Adîm, “*Bugyetü'l-taleb fî Tarihi Haleb, Biyografiler ile Selçuklular Tarihi*”, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 24.

⁵⁶⁴ Köymen, Cilt III, s. 173.

⁵⁶⁵ Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseyini, “*Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukiyye*”, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1943, s. 21.

⁵⁶⁶ Muharrem Kesik, “*Tematik Selçuklu Tarihi*”, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 54.

4.3. Sultan Melik-Şâh Dönemi Uygulamaları (1072-1092)

Devlet işlerini gelenek, adalet ve İslâm ahlâkına uygun olarak yürüten, din ayrımı yapmadan hâkimiyeti altındaki halka adil davranan ve Es-Sultanü'l-Âdil (Âdil Sultan) olarak anılan Melik-şah,⁵⁶⁷ her şehre âdil bir hâkim tayin ettirmiştir.⁵⁶⁸

Hıristiyanlığın temsil yetkisine sahip olduğunu iddia eden Ortodoks Bizans İmparatorluğu; başta Ermeniler ve Süryaniler olmak üzere, doğu Hıristiyanlarını sapkın görüyordu. Doğu Roma topraklarında tekfur adı verilen bölgesel feodal beylerin haksız yönetiminden muzdarip olan doğu Hıristiyanları⁵⁶⁹ kendilerine karşı eşit davranan Türklerin bölgeye gelmesi sayesinde, Selçukluları kendilerinin kurtarıcıları olarak kabul etmişlerdir.⁵⁷⁰

Örneğin, Ani Ermeni Başpiskoposu Burseğ'in, Hıristiyanlara baskı uygulandığı ve kiliselerden vergi alındığı yönünde Melik-şah'a şikâyette bulunması üzerine Sultanın, şikâyetlerin giderilmesi için ferman vermiştir.⁵⁷¹

Sultan, yayınladığı ferman ile bütün kilise, manastır ve rahiplerden vergi alınmamasını da emretmiştir.⁵⁷² Melik-şah'ın ölümü üzerine Urfalı Mateos ise şöyle demiştir;

*“Herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli Sultanın ölümü, bütün dünyayı mateme düşürdü.”*⁵⁷³

Sultan Melik-şah, Ermenistan ve Rum ülkelerine hâkim olduktan sonra Antakya'ya geldiğinde, hâkimiyetini Hazar denizinden Akdeniz'e kadar genişletmesi sayesinde on iki milletin Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olmasını sağlamıştır.⁵⁷⁴

Sultan, Antakya seferi esnasında Mekke yolunda her Hacıdan alınan yedi dinar altın ayakbastı uygulamasını da kaldırmıştır.⁵⁷⁵

Devletin adalete verdiği öneme istinaden dönemin değişen şartlarına ayak uydurulması adına hukuk alanında yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğunu gören Sultan

⁵⁶⁷ Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 108.

⁵⁶⁸ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, “Tabakât-ı Nâsirî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezamşâhlar”, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 87.

⁵⁶⁹ Talha Uğurluel, “Selçuklu'nun Şifreleri”, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 190.

⁵⁷⁰ Altunsoy, s. 33

⁵⁷¹ Altunsoy, s. 33.

⁵⁷² Muharrem Kesik, “Tematik Selçuklu Tarihi”, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 73.

⁵⁷³ Muharrem Kesik, “Tematik Selçuklu Tarihi”, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 78.

⁵⁷⁴ Urfalı Mateos, “Vakayı-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)”, Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar, Halil Yinanç, TTK Yayınları, Ankara, 1962, s. 171.

⁵⁷⁵ Mîrhând (Mirhond), (Yay. Mir Muhammed bin Seyyid Burhaneddin), “Tarih-i Ravzatu's-Safa,IV”, Tahran, 1339, s. 119, 280.

Melik-şâh, 1092 yılında Veziri Nizamülmülk'ün de tavsiyesi üzerine **el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidü's-Şer'iyye** adını taşıyan kanunname hazırlanmasını talep etmiş olup devrin hukukçular tarafından oluşturulan kanun ile; **Selçukluların Kanûnisi** unvanı alan sultan, sarîh ve katî hükümleri bünyesinde barındıran hukukî düzenleme hazırlanmış ve ülkenin tamamında uygulanmasını emretmiştir.

El-Yezdî (öl. 743/1342) tarafından yazılan el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye⁵⁷⁶ adlı eserde yayımlanan söz konusu kanunname, genelde yaşanan dönemdeki anlaşmazlıklara ve hukukî belirsizliklere konu olmakla birlikte; evlenme, boşanma (Medeni Hukuku) ve eşlerin kocası karşısındaki hukuki durumu, emlak alım-satım (Borçlar Hukuku) davalarını kesin hüküm ve müeyyidelere bağlayan düzenlemeler içermektedir.⁵⁷⁷ Bahse konu kanun;

- a. Aile hukuku açısından kadınların hukukî haklarının korunmasını,
- b. Nikâh akdî sırasında kadınlara muhakkak mehir verilmesini,
- c. Kadın aleyhine şahitlikte belgeye itibar edilmesi gibi dönemin kadınlarının yaşadığı sorunların Büyük Selçuklu Devleti'nin devlet kurumlarınca giderilmesini amaçlayan hükümleri kapsamaktadır.⁵⁷⁸

Bu durum şeriat mahkemelerine rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nin yüksek bir hukuk niteliğine ulaşmış bir devlet olduğunu bizlere kanıtlamaktadır.⁵⁷⁹

Kanunname, üçü Medeni Hukukuna ve üçü Borçlar hukukuna ilişkin kanun olmak üzere toplam altı maddeden ibarettir. Kanunların olup içerdiği hükümler aşağıda yer almaktadır:

⁵⁷⁶ Ömer Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'îlü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'idü's-Şer'iyye" İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020, s. 559, el-Yezdî, "el-İsti'râz fi tarihi's-Selâcika", s. 87-88, 100-101.

⁵⁷⁷ Barthold, "İslâm Medeniyeti Tarihi", Trc. M. Fuat Köprülü, DİB Yayınları, Ankara, 1984, s. 306; Kafesoğlu, "Selçuklular", X, 391; Cin Akgündüz, "Türk Hukuk Tarihi I", s. 107; Cin, "Türk Tarihi ve Hukuk", s. 427-428; Gayretli, "Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları", s. 45.

⁵⁷⁸ Sevim Can, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması", Ankara, Lotus Yayınları, 2011, s. 402.

⁵⁷⁹ Kafesoğlu, "Sultan Melik-şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu", s. 157-158.

Madde No	Türkçe Metin
1	<p>“Bir kimse, zâhiren kendisine ait olan bir mülk ile ilgili satım akdi ve benzeri temlik akitlerinden birisiyle bir akit yapsa ve bu mülkü de akit yaptığı kişiye teslim etse, bu mülk de herhangi bir karşı çıkan bulunmaksızın -bu temlik akdi hükmü gereğince- şahsın elinde bir müddet kalsa, sonra bizzat akit yapan şahsın kendisi ya da vârisleri önce yaptıkları bu akde muhalif başka bir akit ortaya koysalar, bu dava dinlenmez, şahitlerin şahitlikleri de kabul edilmez, zilyedin (malı elinde bulunduran kişinin) bunu elinden çıkarması için kendisine bir girişimde bulunulamaz, aksine şahsın tasarrufunda olduğu kabul edilir.”⁵⁸⁰</p>

Madde, Borçlar Hukukunda satış sözleşmesinin kurulmasına ilişkindir. “Bir malın mülkiyetini intikal ettirerek temlik sonucunu doğuran hukukî işlemlere temlikât adı verilir.”⁵⁸¹ Satım sözleşmesinde kabz gerçekleşmese dahi alacaklının satım konusu mal ve satıcının satım bedeli üzerinde mülkiyet hakkı kazanması için öneri ve kabul yeterli görülür.⁵⁸² Sonuçta;

“Birisi kendine ait mülkü için bir başkasına satış doğuran bir sözleşme yaparsa ve bu malı sözleşme yaptığı kişiye, tanıklar huzurunda teslim etse, bu sözleşme uyarınca, bu mal o kişinin elinde bir süre kaldıktan sonra bizzat satıcının kendisi ya da varisleri ilk yapılan akde aykırı başka bir akit iddiasında bulunursa bunların davaları reddedilir. Şahitlerin konu ile ilgili şahitlikleri de kabul edilmez. Zilyed, bunu elinden çıkarmaya zorlanamaz, tam aksine tasarrufu altında olduğu kabul edilir.”⁵⁸³

⁵⁸⁰ el-Yezdî, “el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcukiyye”, trc. Yaltkaya, MTM., II, 250-249; Ömer Menekşe. “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ 'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ 'idi's-Şer 'İyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 580.

⁵⁸¹ Menekşe, s. 581; “Serahsî”, Mabsût, XI, 133; Kâsânî, “Bedâiü's-sanâ'i”, V, 234; Ayrıca bkz. Aybakan “Temlik”, XL, s. 428.

⁵⁸² Menekşe, s. 581; Aybakan, “Muâvaza”, XXX, s. 332.

⁵⁸³ Ömer Menekşe. “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ 'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ 'idi's-Şer 'İyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 581.

Madde No	Türkçe Metin
2	<i>“Bir kadın, ailesi ve akrabalarının haberdar olamayacağı bir şekilde ve mahkeme tarafından da tescil edilmeksizin kendi mehrinden vazgeçtiğine dair eşi ile bir akit yapsa, sonra bizzat koca ya da vârisleri yapılan bu berâaet akdinin gereğinin yerine getirilmesini iddia etseler, davaları dinlenmez, konu ile ilgili delilleri de asla kabul edilmez. Ancak kadının böyle bir akit yaptığına dair bir ikrarı söz konusu olursa bu durumda dava dinlenir ve deliller de kabul edilir.”⁵⁸⁴</i>

Madde, Aile Hukukunda evlilik sözleşmesi sonucu, kocanın karısına vermek zorunda olduğu para veya malı belirten mehirle ilgili olup Selçuklularda da uygulama alanı bulan mehir, kadın için bir hak, koca için ödenmesi gereken bir borçtur.

Selçuklu sultanları evliliklerinde mehir geleneğini uygulayarak, Abbasi halifelerine, Karahanlı ve Gazne sultanlarına mehir ödenmiştir.⁵⁸⁵

Bahse konu kanun metnine göre;

“Koca, karısının evliliği sonrasında mehirden vazgeçtiğini ailesinin ve yakınlarının haberleri olmadan, mahkeme kararı ile de tescil edilmeksizin bir akit ile belgelerse, kendisi (koca) ve varisleri de bu berâet akdinin gereğinin yapılmasını talep etseler bile bu kabul edilmez. Ancak kadın rıza gösterir ve akdi onaylarsa, bu hususta bir ikrarı söz konusu ise bu durumda dava dinlenir ve sonuçlandırılır. Kadının mehirden feragat etmesi de ancak kendisinin ve şahitlerin bu durumu onaylamasına bağlıdır.”⁵⁸⁶

Şahitlerin zorunluluğu da kadının ekonomik haklarını korumak için önemlidir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Ömer Menekşe. "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ 'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ 'idi's-Şer 'îyye." İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 582.

⁵⁸⁵ Menekşe, s. 582; el-Hüseynî, "Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye", s. 12-13, 57; İbnü'l-Cevzî, "el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular", s. 27, 133; Ahmed bin Mahmûd, "Selçuknâme", s. 59, 154; Kaçın, "Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri", s. 107-109.

⁵⁸⁶ Menekşe, s. 583; Bkz. en-Nisa, 4/4.

⁵⁸⁷ Menekşe, s. 583

Madde No	Türkçe Metin
3	<i>“Bir kimse kendisine ait olan bir akarını (gayri menkul, taşınmaz, arazi) bir başkasına satsa, satılan bu akarın kıymetinde bir düşüklük de söz konusu olmasa, müşteri de iş bu satım akdinde şahit göstermemiş olması hasebiyle bu akarı satın almadığını ve kendisinin semeni (satış bedelini) geri alma hakkının olduğunu iddia etse, bu iddiası dikkate alınmaz, beyyinesi de dinlenmez.”⁵⁸⁸</i>

Hüküm; taşınmaz malların alım satımı ile ilgilidir. İktisadî hayatın düzen içinde yürütülmesini sağlamak adına, piyasa istikrarı önem arz etmektedir. Bu kapsamda;

*“Bir kimse bir taşınmaz malın satıldığı gündeki piyasa değeri üzerinden bir satım sözleşmesi yaparsa, bu taşınmazı teslim alan, onun üzerinde malın maliki olması sebebiyle bazı tasarruflarda bulunursa, taşınmazın fiyatında bir düşüş olduğunda taşınmazı satın alan kişi onu satın aldığına dair herhangi bir şahidin de bulunmamasını öne sürebilir. Bu takdirde, kişi ben herhangi bir mülk satın almadım, sadece konuştuk, akit tamamlanmadı diyerek parasını geri isterse, davası dinlenmez ve alıcının satıcıya bir rücu hakkı olmaz”.*⁵⁸⁹

*“Hukuk dünyasında iki hukuk süjesi arasında gerçekleşen bir satım akdi her iki taraf için karşılıklı yükümlülük ve hak doğurur. Satım akdi neticesinde alıcı malın teslim edilmesini, satıcı ise üzerinde anlaşılan satış bedelini talep etme hakkına sahiptir. Bu itibarla hukukî sözleşme icab ve kabul ile gerçekleşikten sonra akit her iki taraf için de bağlayıcı olduğundan artık satıcının, malın tesliminden; müşterinin de ödemeyi yapmaktan kaçınması söz konusu değildir. Zira mülk artık mezkûr alıcının mülkiyetine geçmiştir. O da bunu kendi mülkünde dilediği şekilde tasarruf edebilir.”*⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ el-Yezdî, “el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcukiyye”, trc. Yaltkaya, MTM., II, 250; Ömer Menekşe. “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'ili'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'id-i Şer'îyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 584.

⁵⁸⁹ Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 585.

⁵⁹⁰ Bkz. Ceylan, “İslâm Borçlar Hukukunda Akdin Bağlayıcılığının (Lüzum) Mahiyeti”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/1, c. IX, sayı 19, ss. 201-215.; Menekşe, İslam Hukuku Araş. Dergisi 35 (2020): 585.

Madde No	Türkçe Metin
4	<p>“Bir şahsın üzerinde başkalarına ait-ödeme yükümlülüğü gerektiren-bir hak söz konusu olsa, alacaklıların da alacaklarını talep etmeleri durumunda bu kimse ödeme imkanı bulunmadığını (fakir olduğunu) iddia etse, haddi zatında mezkur şahsa ait malının biliniyor olmakla birlikte bu şahısla irtibatlı olan bir kimse önceden ona ait olduğu bilinen malın mülkiyet sebebini de belirtmeksizin kendisine intikal ettiğini ifade etse ve buna beyyine de ikame etse (delillendirse) buna dayalı olarak hüküm verilemez. Şer’î hüküm uyarınca ya alacaklıların alacaklarının kendisine ulaştırılmasına ya da borçlunun hapsine hükmedilir.”⁵⁹¹</p>

Bu kanun hükmü, borçlunun temerrüdü ile ilgilidir. Bu kapsamda, bir sözleşme ilişkisine giren alacaklının veya borçlunun yapılan sözleşmede yer alan edimin ifasını geciktirmesi, temerrüt olarak adlandırılır.

Temerrüt:

“İfaya muktedir borçlunun, muaccel ve ifası mümkün borcunu, alacaklı talep ettiği ve ifayı kabule hazır olduğu halde zamanında ifa etmemesidir.”⁵⁹²

“Borçlunun alacaklıları haklarını talep ettiğinde, borçlu borcunu ikrar edip ancak ödeme imkânının bulunmadığını beyan etse, ancak malı mülkü olduğu biliniyor ise ve kendi yakınları da bu kişinin sahip olduklarının bir şekilde kendilerine intikal ettiğini ve artık onun mülkü olmadığını söylese, mülkün onlara intikal etmiş olduğu kabul edilmez. Ayrıca borçluyu ödeme yapmaya mecbur bırakmak için hapsine ve hakkın da hak sahiplerine teslimine hükmedilir.”⁵⁹³

⁵⁹¹ el-Yezdî, “el-Urâza fi’l-hikâyeti’s-Selcukiyye”, trc. Yaltkaya, MTM., II, 250; Ömer Menekşe. “Selçuklular’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ ‘ilü’l-Melikşâhiyye Fi’l-Kavâ ‘idi’ş-Şer ‘İyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 584.

⁵⁹² Teginay, “Borçlar Hukuku”, s. 725.; Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 565-598.

⁵⁹³ Menekşe, s. 587.; Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 565-598.

Madde No	Türkçe Metin
5	<p>“Bir kadın veya hak sahibi velilerinden bazıları mehrinde ilave/ziyade yapmak üzere kadının kocasının lehine kendi aleyhine bir hak ile nikâh akdi yapsa, sonra kadın kocasının hakkını ortadan kaldırmak, söz konusu mehri de ondan tastamam alabilmek için yapılan bu akde aykırı delil getirirse, buna itibar edilmez. Mesele bu ikisinden en doğru (en uygun) iki durumdan biriyle çözüme kavuşturulur: Ya kadının mehri mehr-i misle çevrilir, ya da, bir yargı kararı olarak nikâhın aslından (başlangıcındaki gibi) olan mehr-i müsemmaya göre hüküm verilir.”⁵⁹⁴</p>

Madde hükmü kapsamında, “mehir ile ilgili haklarda kadının kendi zararına olacak bir değişikliğin yapılmasının önüne geçilmek istenmiştir.

Nikâh sözleşmesinde evlenen kadına verilen mehir konusunda, eşler arasında anlaşmazlık çıkabilir. Bu takdirde;

“Mehir üzerine anlaşma yapıldıktan sonra bir kadın veya akrabası, zengin bir ailenin kızı olması sebebiyle mehri yüksek olduğundan, kadınla evlenecek adayları teşvik etmek adına, kadının aleyhine, kocanın lehine bir akit yaparsa, kadın kocasının hakkını ortadan kaldırmak, mehri de alabilmek için yapılan akde aykırı bir şey ibraz etmişse, dikkate alınmaz. Bu durumda hâkim şu iki hükümden biri ile karar verir;”⁵⁹⁵

“Ya bu mehir, mihr-i misle dönüştürülür, Ya yapılmış olan akit mevcut hâli üzere bırakılır, ya da nikâh akdinde önceden kararlaştırılan mehir (mehr-i müsemmâ) ödenir.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ el-Yezdî, “el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcukiyye”, trc. Yaltkaya, MTM., II, 250; Ömer Menekşe. “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ 'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ 'idi'ş-Şer 'İyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 588.

⁵⁹⁵ Menekşe, s. 589.; Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 589.

⁵⁹⁶ Menekşe, s. 589.; Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 589.

Madde No	Türkçe Metin
6	<i>“Kadınlar aleyhine şahitlik konusunda çok ihtiyatlı davranılmalı, muarriflerden⁵⁹⁷ (kimlik tespiti konusunda kadını tanıtacak olanlardan) sadece bir kişi ile yetinilmemelidir. Töhmət ve şüphe söz konusu olması halinde gönülleri yatıştırmak ve karışıklığı ortadan kaldırmak için daha güçlü belgeler (vesika) araştırılmalıdır.”⁵⁹⁸</i>

Madde; Aile Hukukunda zina iftirasına ilişkin bir kanun hükmüdür.

“Kadınların aleyhine bir şahitlik olduğunda, kadınların yakınlarından da olsa, şüphe ve töhmət (zanna dayalı olarak hüküm verme, suç isnadında bulunma) endişesinden dolayı, tek bir kişi ile yetinilmeyerek ihtiyatlı davranılması gerekir. Bu nedenle toplumsal adaletin sağlanması ve haklarının korunması açısından ispat vasıtalarından olan tanıklık önem taşır. Hüküm; sadece kadınların muttali olabileceği hatta tek kadının şahitliğinin dahi yeterli olduğu doğum, bekâret, süt emme, aybaşı, yara ve kadınlara ait kusurlar gibi davalarda,⁵⁹⁹ kadının yakınlarından aleyhte şahitlik edenler olsa bile, mahkemenin bu şahitliklerle yetinmeyip şüpheleri ortadan kaldırmayı sağlayacak delilleri (vesika, belge) araştırmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca masum bir şahsın cezalandırılmasının önüne geçmek için suçun ispatı ve cezanın infaz edilebilirliği konusunda titiz davranılması, şüpheden sanık yararlanır ilkesinin korunması İslam muhakeme hukukunun önem atfettiği esaslardandır.”⁶⁰⁰

“Bu itibarla şahitlerin tezkiyesinin (güvenlik soruşturmasının) yapılması, şahitle taraflardan biri arasında usul-fürû veya zevciyet ilişkisi yahut düşmanlık bulunması, şahidin şahitlik sebebiyle kendine bir yarar sağlaması vb. töhmət endişesi doğuran hususların tespit edilmesi istenmiştir.”⁶⁰¹

⁵⁹⁷ Muarriif, bir şahsın kimliğini beyan ve tasdik eden kimse demektir. Bkz. Pakalın, “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II”, s. 552

⁵⁹⁸ el-Yezdî, “el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcukiyye”, trc. Yaltkaya, MTM., II, 250; Ömer Menekşe. “Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ 'ilü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ 'idi'ş-Ser 'İyye.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): 590.

⁵⁹⁹ Menekşe, s. 591; “Zuhaylî, el-Fıkhü'l-İslâmî”, VI, 572.

⁶⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Erturhan, “İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanması İlkesi (In Dubio Pre Reo)”, s. 179-205.

⁶⁰¹ Menekşe, s. 592. Menekşe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 35 (2020): s. 591.

Müslüman Türkler tarafından İslâm hukuku dalında ortaya konulan Türk hukuk tarihinin **ilk kanun metni** olduğu⁶⁰² kabul edilen bu kanunlar sayesinde,

*“muvazaalı akidler, gayrimenkul alım satımı, kadınlar aleyhine şahitlik ve borçlunun temerrüdünü içeren temel meseleler, hileye başvuran bireylerin şerrinden Müslümanları kurtarmak amacıyla açıklığa kavuşturulmuştur.”*⁶⁰³

Bazı hukukçular tarafından ise Medenî Hukuk ve Borçlar Hukukuna dair altı maddeden oluşan (muâvazalı sözleşmeler, taşınmaz alım satımı, evlilikte kadınlar aleyhinde şahitlik, borçlunun temerrüde düşmesi vb.) bu hukuk koduna⁶⁰⁴ ait metnin Gazneli devletince hazırlandığı, sonrasında Selçuklular tarafından iktibas edildiği ileri sürülür.⁶⁰⁵ Söz konusu kanun mecmuasında öne çıkan üç nokta vardır:

a. **Birincisi;**

*“Sultanın emirlerinden ziyade onun talimatı ile dönemin İslâm hukukçuları arasında tartışmalı olan meselelerde Sultan’ın tercih ettiği içtihatların bir araya getirilmiş olmasıdır.”*⁶⁰⁶

b. **İkincisi;**

*“Bir kısım anlaşmazlıklara, şeriat hükümlerine veya örfi kurallara göre çözüm aranırken, mülkiyet ve evlenme gibi iki önemli hukukî müessese yeniden kanun ile tanzim edilmiş olmasıdır.”*⁶⁰⁷

c. **Üçüncüsü;**

“Aile hukuku açısından kadınların haklarının korunması ve kadınlara nikâh sırasında mehir ödenmesi, kadınlar aleyhine şahitliklerde belgeye itibar edilmesi gibi hükümler içermesi sebebiyle Selçuklularda, kadınlara yapılan haksız uygulamaların ortadan kaldırılmasına yönelik hususlar içermesi nedeniyle

⁶⁰² Halil Cin, Ahmed Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi I*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 147.

⁶⁰³ Cin-Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi I*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 147.

⁶⁰⁴ Ömer Menekşe, “*Selçuklular’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ’îlü’l-Melikşâhiyye Fi’l-Kavâ’idi’sşer’îyye*” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020, s. 578.

⁶⁰⁵ Ömer Menekşe, s. 578.

⁶⁰⁶ Menekşe, s. 593; Cin-Akgündüz, “*Türk Hukuk Tarihi-I*”, s. 181.

⁶⁰⁷ Menekşe, s. 578; Kafesoğlu, “*Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*”, s. 141

*Selçuklularda hukukun teşkilatlanması açısından büyük bir mesafe alındığını bizlere göstermesidir.*⁶⁰⁸

Batı dünyasında, feodal düzen içerisinde etkin rol oynayan İngiliz baronlarının etkisiyle Kral John tarafından 15 Haziran 1215 tarihinde tek taraflı bir ferman olarak imzalanan Magna Karta'nın (Hürriyetin Büyük Fermanı, Büyük Özgürlükler Sözleşmesi) 5 ve 6'ncı maddeleri, kadınlara yönelik haklar (evlilik sonrası kocanın ölümünde miras paylaşımı vb.) içermektedir.

Osmanlı Devleti'nde ise 1876 yılında dönemin önemli bir belgesi olarak kabul edilen ilk Anayasamız Kanun-i Esasiye, anayasal eşitliğe vurgu yapmakta, kadın hakları bakımından 17'nci maddesinde ise bütün Osmanlıları hak ve ödevler açısından yasalar önünde eşit saymaktadır.⁶⁰⁹

Kanun-i Esasi'nin 8'nci maddesine göre ise;

*“Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izah edilir.”*⁶¹⁰

Sonuç olarak;

- a. Gerek Avrupa'da kadınlar için Magna Karta ile 1215 yılında ilk kez tanınan doğal haklardan bir asır önce,
- b. Gerekse Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında ilan edilen ilk anayasadan yaklaşık sekiz asır önce,
- c. Evli bir kadına yönelik tanınan haklar, 1092 yılında Selçuklu Sultanı Melik-şâh'ın ilan ettiği fermanında yer almaktadır.

Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'nin kişi haklarına yönelik tanıdığı ayrıcalıkları ve hukuk düzeninin temini açısından ulaştıkları seviyeyi bizlere gösteren önemli örneklerdir.

⁶⁰⁸ Menekşe, s. 579; Can, “Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması”, s. 402.

⁶⁰⁹ Gülçin Eroksal Ülger, “Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili Bir Değerlendirme”, Yasama Dergisi, 2015, s. 29; Şeref Gözübüyük, “Açıklamalı Türk Anayasaları”, 7. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011, s. 13.

⁶¹⁰ Gülçin Eroksal Ülger, “Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili Bir Değerlendirme”, Yasama Dergisi, 2015, s. 29.

Ayrıca, Magna Karta’da baronların zorlaması sonucunda kralın tek taraflı olarak yetkilerinin bir kısmını devretmek zorunda kaldığı, Kanuni Esasi’ye de ise padişahın tahta geçmek adına metni kabul ettiği görülürken, Selçuklu kararnamesinde, sultanın zorlama veya baskı sonucunda değil, aksine kendi istek ve iradesi ile bu hakları hukuk alanında tanıması önem arz eden bir konudur.⁶¹¹

Ahmet Zeki Velidi Togan (öl. 1970) tarafından bu kanunun, Sultan Melik-şah namına meçhul birisi tarafından yazıldığı ifade edilmektedir.⁶¹²

A.K.S. Lambton’a göre ise Sultan Melik-şah döneminde başka kanunlar da ilan olunmuştur. Buna istinaden;

“iddiada bulunmaksızın otuz yıl geçtikten sonra mülk sahibine karşı toprakta mülkiyet hakkı iddia edilemeyeceğine”⁶¹³ dair bir kanun Selçuklular tarafından kabul edilmiştir.

Sonrasında, bu hususa yönelik düzeltme girişiminde bulunulsa da buna rağmen sahiplerinin elinde kalan eski tapuların iptali veya değişimi için herhangi bir metot uygulanmamıştır.⁶¹⁴

Nizamülmülk’ün eseri Siyasetname de yazdığı üzere, Sultan Melik-şâh soyluları, yaşlıları ve âlimleri bilim adamlarını toplayarak şöyle buyurmuştur,⁶¹⁵

“Hepiniz devletimizin yönetimi üzerinde düşününüz. Saltanatımız döneminde hangi şey uygun olmadığı halde sarayda, divanda ve mecliste kabul edilmiştir araştırınız. Bizden neler gizlenmiştir, ecdadımız tarafından uygulanıp ta tarafımızdan uygulanmayan kurallar nelerdir bana bildiriniz. Geçmiş hükümdarların kanun ve adetlerinden uygun olanlarından hangilerinin Selçuklu devletine aktarılabilceğini saptayıp bana bildiriniz. Bunlar üzerinde düşünelim ki, din ve devlet işlerinin kurallara göre yürütülmesini ve iyi olmayan kuralların terk edilmesini emredelim.”⁶¹⁶

⁶¹¹ Gülçin Eroksal Ülger, s. 29

⁶¹² Menekşe, s. 579; Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 212, s. 462.

⁶¹³ Sinan Tarıfçı, “Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi”, Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 132.; Lambton, 1988b, s. 76.

⁶¹⁴ Sinan Tarıfçı, s. 76.

⁶¹⁵ Nizam al-Mulk, “The Book of Government or Rulers for Kings”, Çev. Hubert Darke, s. 1-2; Sevim Tekeli, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Uygarlığa Katkıları”, <http://www.dergipark.org.tr>, s. 395.

⁶¹⁶ Nizam al-Mulk, The Book of Government or Rulers for Kings, s. 1-2; Sevim Tekeli, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Uygarlığa Katkıları”, <http://www.dergipark.org.tr>, s. 395.

Sultan Melik-şah'ın ileri gelen kölelerinden biri yolda yürürken bir fakirin mevsiminde henüz olmayan bir karpuzu sattığını görür. Köle, fakirin elinden zorla karpuzu alınca, fakir bu durumu Sultan'ın huzuruna çıkararak anlatır. Bunun üzerine Sultan Melik-şah kölelerine;

*“Benim canım karpuz istiyor; hâlbuki mevsimi değil, içinizden biri bana karpuz tedarik edebilir mi?”*⁶¹⁷ diye sorması üzerine, karpuzu çalan köle;

*“Ey Hüdavend, bende bir karpuz var.”*⁶¹⁸ deyince, köleyi yakalayarak fakire teslim eder.

Köle, fakirden 300 dinara kendisinden karpuzu satın almak ister. Fakir ise 300 dinar ile Sultanın huzuruna çıkararak durumu bildirdiğinde, Sultan parayı fakire hediye eder.⁶¹⁹

Sultan Melik-şah'ın valisi Aksungur'da, sultanın uyguladığı adil düzeni Haleb valiliği esnasında devam ettirmiştir. Aksungur tarafından, bir köyde bir tek insan soyulacak olursa, az olsun çok olsun soyulan para veya mal miktarının o köy halkı tarafından ödeneceğini şart koşulmuş, bu sayede yağmanın önüne geçilmiştir.⁶²⁰

Sultan Melik-şah döneminde Musul'a doğru sefere çıktığında, yol üzerinde bir Arap'ın sultanın huzuruna gelerek bir Selçuklu askerinin mızrağını çaldığına yönelik şikâyette bulunması üzerine, hırsızın bulunması için emir verilmiş ve mızrağı çalan asker bulunduğu anda, sultanın emriyle elleri kesilmiştir.⁶²¹

Hibetullahb. el-Mubarekes-Sakati'nin eserinde aktardığı üzere, Irak'ın aşağı bölgesindeki bir köyden kişi, Sultan Melikşah'ın yanına gelerek şunları söylemiştir.

*“Biz Vâsıt'ın aşağı taraflarında bulunan ve Humartekin el-Halebî'ye ikta edilmiş olan el-Haddâdiyye köyündeniz. Humartekin, 1.600 altınımıza el koyduğu gibi dışlarımızın iki tanesini de kırdı.”*⁶²²

⁶¹⁷ Ebu'l-Hassan, s. 51. “Karpuz çalınma hadisesinde, karpuzu çalanın gulam değil Melik-şah'ın babasının yetiştirdiği bir hacip olduğu, Ali Sevim, Erdoğan Merçil, “Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür” adlı eserinde yer almaktadır.” s. 171.

⁶¹⁸ Ebu'l-Hassan, s. 51. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, “Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür” s. 171.

⁶¹⁹ Ebu'l-Hassan, s. 51. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, s. 171.

⁶²⁰ İbnü'l-Adîm, “Bugyetü'l-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografiler ile Selçuklular Tarihi”, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 63.

⁶²¹ Ali Sevim, “Makaleler”, C. III, s. 317.

⁶²² Ali Sevim, “İbnü'l- Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, s. 83.

*“Ey sultan, ondan bizim hakkımızı alman için sana geldik. Senin adaletin halk arasında çok yayıldı, bu nedenle biz de sana geldik. Tanrı'nın sana yapılmasını farz kıldığı gibi hakkımızı ondan alırsan ne âlâ, yok eğer bunu yapmazsan Tanrı, aramızda adaletle hüküm verecektir”.*⁶²³

Bunu duyan Sultan, iki köylü ile birlikte Nizamülmülk'ün evinin kapısına gelmiştir. Sultanın geldiğini görünce evinden dışarı çıkan Vezir Nizamülmülk, derhal sultanın huzurunda yeri öperek; *“Ey yüce sultan, neden böyle yapıyorsun?”*⁶²⁴ diye sorunca sultan şu cevabı vermiştir:

*“Yarın benden Tanrı'nın huzurunda Müslümanların hakkı sorulduğunda hâlim nice olacak. Seni, benim adıma bu görevi yerine getirmen için atamıştım. Halkın başına bir zarar gelirse senin yüzünden gelir, muhatap sen olursun, bu nedenle işine iyi bak!”*⁶²⁵

Bunun üzerine vezir Nizamülmülk, Sultan Melik-şâh'ın emrini yerine getirmek için derhal harekete geçerek, Humartekin'in azledilmesi, ıktânın elinden alınması, el koyduğu mal ve paraların sahiplerine verilmesi, öne sürülen delillerin ispatı halinde de Humartekin'in iki dişinin sökülmesi için ferman hazırlamış⁶²⁶, ayrıca iki köylüye 100'er altın bağışlamıştır.⁶²⁷

Hanefi mezhebine göre devlet başkanının işlediği Allah haklarına yönelik suçlar ile kişi haklarına yönelik suçlar birbirinden ayrılmaktadır. Bu kapsamda, devlet başkanına, zina, zina iftirası, içki içme gibi Allah haklarına yönelik had suçlarını işlemesi halinde kendisine dokunulmazlık tanındığından, söz konusu suçlardan dolayı devlet başkanının dinî sorumluluğu üzerinde olsa da yargılanması veya cezalandırılması mümkün değildir.

Buna karşın, Sultan Melik-şah, Rey kentinde huzurunda şarkı söyleyen şarkıcı kadını çok beğenmiş ve onunla birlikte olmak istemesine rağmen, helal ile haram arasında bir sözcük olduğundan, kadını çağırılmış ve şarkıcı kadın ile evlendirildikten sonra birlikte olmuştur.

⁶²³ Ali Sevim, *“İbnü'l- Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”*, s. 83.

⁶²⁴ Ali Sevim, *“İbnü'l- Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”*, s. 83.

⁶²⁵ Ali Sevim, *“İbnü'l- Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”*, s. 83.

⁶²⁶ Bellekten, Türk Tarih Kurumu, **Sayı:** Ağustos 2005, Cilt 69 - Sayı 255, s. 517-538.

⁶²⁷ Ali Sevim, *“İbnü'l- Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”*, s. 83.

Buradan sultanın devlet başkanı olmasına ve işlediği suça karşı dokunulmazlığa sahip olmasına rağmen, şarkıcı kadın ile zina yapacağı düşüncesiyle kadı huzurunda evlenmeyi seçtiği görülmektedir.⁶²⁸

4.4. Sultan Berkayaruk Dönemi Uygulamaları (1094-1104)

Sultan Berkayaruk cezalandırılmakta aşırıya kaçmayan ve çoğu zaman suçluları affeden bir sultandı.⁶²⁹

Sultan Berkayaruk Eylül 1095 ayında suikast neticesinde saldırıya uğramış ve yaralanmıştır. Bâtınî suikastçı suçunu kabul etse de kimin suikast için emir verdiğini söylememesi üzerine sultan tarafından fillerin ayakları altına atılma cezası verilerek öldürülmüştür.⁶³⁰

4.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Uygulamaları (1104-1118)

Sultan Muhammed Tapar on üç senelik hükümdarlığında adaleti ve halkını gözetmiş bir hükümdardır. Bizzat Mezâlîm'de oturan sultanlar arasında da yer alan Sultan Muhammed Tapar, halkın şikâyetleriyle yakından ilgilenen⁶³¹, kendisine iletilen her dilekçeyi bizzat okuyan, reâya adaletle muamele yapılmasını emreden bir hükümdardı.⁶³²

Sultan Tapar'ın emriyle İbnü'l-Belhî tarafından yazılan Fârsnâme'de adalet dairesi şu şekilde tanımlanmıştır:

*“Ordu olmadan hükümdarlık (pâdişâhî), servet (mâl) olmadan ordu, bayındırlık (imâret) olmadan servet, adalet (adl) olmadan bayındırlık olmaz.”*⁶³³

Sultan Muhammed Tapar'ın, adaleti ön planda tutan bir sultan olmasının yanında şeriat dışı vergileri iptal ettiği de görülmektedir.⁶³⁴ Bâtını'ler ile sürekli

⁶²⁸ Belleten, “İlginç Yönleriyle Melikşah”, TTK, Ağustos 2005, Cilt 69, Sayı 255, s. 517-538. ; İbnü'l Cezvi a.g.e. XVI, s. 313.

⁶²⁹ Sevim, Merçil, “Selçuklu Devletleri Tarihi”, s. 218.

⁶³⁰ Sevim, Merçil, “Selçuklu Devletleri Tarihi”, s. 186.

⁶³¹ Sinan Tarıfçı, “Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek”, Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129. - 144, www.dergipark.org.tr. , s. 138.

⁶³² Mehmet Hacı Gökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, “Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019, s. 803; Abdülkerim Özaydın, “Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/ 1105-1118)”, Ankara 1990, s. 153.

⁶³³ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, s. 5; Sinan Tarıfçı, “Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi”, Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 39.

mücadele içinde olan Sultan Muhammed Tapar, müteakiben gümrük vergisini de kaldırmıştır.

Sultan, çevresindeki yakınlarının kendisini hatununun zehirlediği konusunda ikna etmesi sonrasında, eşi Gevher Hatun'u önce eve hapsedirmiş, sonrasında ise gözüne mil çektirmiştir. Sultanın hastalığı artınca, sultanın adamları sultanın hükümdarlık mührünü kullanarak, Gevher Hatunu yay kirişi ile boğdurmuştur.⁶³⁵

Sultan Muhammed Tapar, tüccardan aldığı kölelerin ücretini Hûzistan amili aracılığı ile tüccara gönderilmesini istemiş, Amil ise sultanın verdiği paranın bir bölümünü tüccara vermiş kalanını kendisi almıştır.⁶³⁶

Tüccarların haklarını aramak için mahkemeye başvurduğunu öğrenen Sultan Muhammed Tapar, Hûzistan emirini yanına çağırarak tüccarların mallarını geri verdikten sonra ücretlerinin fazlasıyla ödenmesini emretmiş ve halka ibret olması adına amili cezalandırmıştır.⁶³⁷

Sultan Muhammed Tapar, halkına karşı âdil davranan bir sultan olup halkın mallarını müsadere etmekten çekinmesinin yanı sıra halkın istese de elindeki mallarını kendisine ücretsiz verilmesini kabul etmezdi.

Sultan; atlarına yem alınması için harman yerine uğradığında, köylülerin ücretsiz saman vermeyi istemelerine rağmen köylülere, parasını kabul ettikleri takdirde samanı alabileceklerini söylemiştir.⁶³⁸

4.6. Sultan Sencer Dönemi Uygulamaları (1119-1157)

Adil bir hükümdar olması sayesinde saltanatı süresince halkın huzurlu şekilde yaşadığı Sultan Sencer devrinde, vezirlerin adaletin tesis edilmesi için görevlerinin neler olduğuna yönelik bir ferman ile yayımlanmıştır.

⁶³⁴ Kadir Caner Doğan, Hakan İnankul, “Demokrasi Kavramı Bağlamında Eski Türklerde İktidar, Bürokrasi ve Divan Geleneği: Büyük Selçuklu Devleti Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran 2021, ss. 91-108, s. 98.; Merçil, 2011, s. 94.

⁶³⁵ Sevim, Merçil, “Selçuklu Devletleri Tarihi”, s. 256.

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, “*el Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*”, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, C.X, 1991 - IX, İstanbul, 1987, s. 418; Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 108.

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, “*el Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*”, s. 418; Muharrem Kesik, “Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 108.

⁶³⁸ Abdülkerim Özaydın, “*Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*”, İstanbul Ün. Yayınları, İstanbul, 2001, s. 152.

Fermana göre;

*“En yüksek memuriyet vezirliktir. Umumun işleri, insanlara ait meselelerin nizama uygun şekilde cereyan etmesi ona bağlıdır. Memleketin azameti, haşmeti ve imparatorluğun nizam ve düsturu ondan gelir.”*⁶³⁹

Örfî hukuk uygulamasına örnek olarak, genelde Hanefî taraftarlarını destekleyen Sultan Sencer’in Nişâbûr eyaletinde Şafiiler ile Hanefîler arasında ortaya çıkan bir çatışmada yetmiş Hanefî’nin öldürülmesine istinaden yapılan tahkikatta, olayın sorumlusunun Şafii Ebu Sa’d Muhiddîn Muhammed’in olduğunun tespiti üzerine, kendisini şehri terk cezası ile cezalandırılmıştır.⁶⁴⁰

Sultan Sencer, Horasan meliki olduğu dönemde Sultan Sencer ile Emîr Bozkuş’a birbirlerinin aleyhinde iki ayrı şikâyet dilekçesi bırakılması üzerine yapılan tahkikat neticesinde, bu dilekçelerin Vezir Ebû’l-Feth Ali’nin kendi kâtibine yazdığının tespit edilmesi üzerine, Sultan Sencer, vezirinin öldürülmesi yerine, görevinden azledilmesini, katibin ise öldürülmesini emretmiştir.⁶⁴¹

Sultan Sencer atadığı üst düzey yöneticilere buldukları yöredeki reaya karşı adaletli davranmalarını da tavsiye etmiştir. Saray şairi Enverî, yazdığı kasidede Sultan Sencer hakkında;

“Eğer onun adaleti yeryüzüne kızsas, emniyet göklerin dışında kalırdı” demiştir.⁶⁴²

Gazzâlî, Sultan Sencer’e hitaben yazdığı Nasihat’ül-Mülûk adlı eserinde, adalet mefhumu üzerinde dikkat çekmiş, konu hakkındaki Hz. Peygamber’in hadislerine başvurarak;

⁶³⁹ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 100

⁶⁴⁰ İsmail Pırlanta, *“Büyük Selçukluların Horâsân’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”*, C.Ü.İ.F.D., C. XVI, s. 2, 2012, s. 703-704.; Sedat Mehmed, *“Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku”*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014, s. 118.

⁶⁴¹ Sinan Tarıfçı, *“Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek”*, Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28:129 - 144, www.dergipark.org.tr., s. 139; İbnü’l-Esîr, Ebû’l-Hasan İzzü’l-Dîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi’t-Tarih (İslâm Tarihi)*, Çev. A. Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, c. X, 1987.

⁶⁴² Enverî, a.g.e., I, s. 135; Karş. Râvendî, a.g.e., I, s. 189; Fatih Sadıç, *“Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri”*, Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 380.

“Bir günlük icrây-ı adalet, altmış yıl ibadetten daha üstündür”⁶⁴³ ve

“Bir günlük adaletle hükmetmek, altmış sene ibadet etmekten daha hayırlıdır.”⁶⁴⁴ hadisini eserinde kaleme almıştır.

Eserinde şu hususlara da yer vermiştir;

“Mademki Allah diğerlerinin altmış yılda kazanabileceğini senin bir günde kazanman için eline vasıta ve sebep vermiş, bundan daha üstün bir devlet ve muvaffakiyet olur mu? ... Bugün ise durum öyle bir hale gelmiş ki; bir saat adalet altmış yıl ibadetten daha üstündür.”⁶⁴⁵

Sultan Sencer hakkında Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah’ın Vezir Şerefü’l-dîn Enûşirvân’e gönderdiği mektupta, devlet yönetiminde adalete verdiği önem belirtilerek, şu ifadeler kullanılmıştır;

“Müslümanlar ve bütün reâya hakkında iyilik düşünmüştür. Yaşantısını ve inancını her türlü kötü düşüncelerden, zulüm ve düşmanlık arzusundan muhafaza etmiştir. Halka karşı kibirlenme, büyüklük taslama ve güç gösterisinde bulunmaktan uzak durmaya çalışmıştır. Kendisini zalimlerin ve firavunların uyguladıkları kurallardan uzak tutmuştur. Bir derdi veya işi olan kimselerin huzuruna gelmesinin önünde engel olarak gördüğü hâciblerin görevine son vermiş ve reâyanın kendisiyle görüşme yollarını açık tutmuştur. Evliyâyâ, esfiyâyâ, maiyyeti mensuplarına ve reayaya elinden geldiği kadar şefkat göstermiş ve yardım etmiştir. Kendisini günahkâr, zayıf bir köle (bende) bilmıştır. Çünkü bütün dünya mal ve zahirelerinden her gün nasibi iki dilim ekmek, bir kat elbiseden fazla değildir. O, babasının, dedesinin, amcalarının ve kardeşlerinin, âlemin diğer melik ve sultanlarının da toplamış oldukları şeyleri bırakıp göçtüklerini, saltanatın Allah’tan başka kimseye baki kalamayacağını bilmektedir.”⁶⁴⁶

⁶⁴³ Aclûnî, “Keşfu’l-Hafâ”, II, 58, s. 1721; bk. ez-Zeylâî, “Nasbu’r-Râye”, IV, s. 67

⁶⁴⁴ Aclûnî, “Keşfu’l-Hafâ”, II, 58, s. 1721; bk. ez-Zeylâî, “Nasbu’r-Râye”, IV, s. 67

⁶⁴⁵ İmam-ı Gazzâlî, “Mekâtib-i Fârsî-i Gazzâlî be-nâm-ı Fezâilü’l-Enâm min Resâili Hucceti’l-İslâm”, s. 4; Karş. Mehmed Şerafeddin Yalbkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 43; Fatih Sadıç, “Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri”, Doktora Tezi, Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022, s. 380.

⁶⁴⁶ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, a.g.e., s. 52; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, II”, s. 223; Abdurrahman Acar, “Selçuklu Sultanı

Sultan Sencer'in melikliği döneminde, Gazne hanedanı üyesi olan ve taht iddiasında bulunan Behram Şâh, tahta geçen kardeşi Arslan Şâh'ın indirilmesi için Selçuklulardan yardım talebinde bulunmuş, bunun üzerine 1118 yılında Gazne üzerine yürüyen Melik Sencer, şehri kuşatarak, Arslan Şâh'ın Gazne'den kaçması neticesinde şehri ele geçirilmiştir.

Ancak bu esnada yasak ilan etmesine rağmen, şehri yağmalamaya devam eden askerini idam ettirmek zorunda kalmış olup düşman mallarının yağma edilmemesini emretmesi ve bu emre karşı gelen kendi askerilerine uyguladığı ceza, sultanın âdil düzen için çabasını gözler önüne sermektedir.⁶⁴⁷

4.7. Büyük Selçuklu Devletinde Adalet ve Hoşgörü Yönetimine Dair Tespitler

Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde ok ve yaydan; yay, metbû'luk (kendisine tabi olunan, uyulan, hükümdar), ok ise tâbiyet ve davet sembolü demektir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, Selçuklu hanedanına mensup her şehzadeye bir ülke veya bölge tahsis edilmesine rağmen, tahta veraset kuralına yönelik bir kaide uygulanmadığından, birçok şehzade ilk fırsat bulduğunda baştaki Sultana karşı isyanda bulunmuş, Selçuklu Sultanları ise kendilerine karşı çıkan melik ve şehzadelere karşı öncelikle hoşgörülü davranmış ve çoğunlukla affetmişlerdir.⁶⁴⁸

Selçuklu Sultanları için, meşruiyetinin kaynağı olarak, dini kurallardan ve dünyevi hukuktan alınan adalet kavramı; iktidarın devamlılığını temin eden bir saltanat döngüsü olarak öngörülmüştür.

Hukukun ve adaletin amacı; Sultanın iktidarını muhafaza etmesi, devlet teşkilatının dirliğinin ve sürekliliğinin sağlanması ve halkın düzen ve refah içinde mutlu bir şekilde yaşaması olarak belirlenmiştir.

Hukukî düzeni kuran unsurlar ise;

- a. Sultanın iktidarı,
- b. Ordunun gücü,

Sancar'ın Din Siyaseti", s. 65-66; Fatih Sadıç, "Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri", s. 386.

⁶⁴⁷ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Çerçevesi İçinde Sancar'ın Meliklik Devri", Haz. Sinan Tarıfçı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023, s. 85.

⁶⁴⁸ Köymen, Cilt III., s. 43.

c. Devletin hazinesi, tebânın (halkın) birliği ve adalet ilkelerine bağlılık olarak görölmüştür.⁶⁴⁹

Diğer yandan Selçuklu yönetiminde, devlet ve hukuk kavramlarının temelini; güçlü bir siyasi otorite ve kural koyma gücü olarak, şeriatın yanı sıra sultanlar tarafından yapılan doğru ve düzgün kanunlar oluşturmuştur.⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ Sinan Tarifçi, “*Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi*”, Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, s. 37-38.

⁶⁵⁰ Halil İncalçık, “*Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 6.

SONUÇ

Hak; hukuk düzeninin koruduğu menfaat ve yetki; hukuk, hakları düzenleyen ve bu düzenin işlemlerini sağlayan bir mekanizma, adalet ise hukukun ortaya çıkardığı bir amaç ve üründür.

Toplumun düşünce yapısında zamanla oluşan değişimler ile ekonomik ve sosyal hayattaki gelişmeler, âdil bir hukuk sisteminin oluşturulması ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak yasaların çıkarılmasını gerekli kılmaktadır.

Devlet, hukuk ile ayakta kalır. Hukukun ve adaletin hüküm sürmediği bir devlet, devlet olma özelliğine sahip değildir.

- a. Platon tarafından; devlet bünyesinde var olması gereken bir unsur olarak görülen,
- b. Aristoteles tarafından; devletin asli bir görevi olarak görülen,
- c. Aquinalı Thomas tarafından ise insanların iyiliği için gerekli görülen **adalet**, insanların bir arada huzur içinde yaşamalarına imkan sağlayan bir araçtır.

Tarihte üç kıta üzerinde kurulan Türk devletlerine baktığımızda, en ihtişamlı hukuk sistemini uygulayan ve bugün üzerinde yaşadığımız Anadolu topraklarını bizlere miras olarak bırakan Büyük Selçuklu Devleti'dir.

Kuruluşundan itibaren kısa sürede devlet teşkilatını kurarak, birçok düşmanın bulunduğu coğrafyada kök salan ve kendisine bağladığı vasal devletler ile sınırlarını genişleten Selçuklular, adalet ve hukuk temelleri üzerine bir yönetim anlayışı getirmiş, bu sayede devletin diğer devletler karşısında yıkılmaz bir güç konumuna ulaştırmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu topraklarını Bizans İmparatorluğu'ndan alarak bölgede egemenliğini ilan etmiş, sonrasında meliklerinin iç isyanlarına, veraset meselelerine, Abbasi halifelerinin Selçuklu sultanları ile aralarındaki siyasi mücadeleye, atabeylerin olumsuz etkilerine, dış müdahalelere (Oğuz isyanları, Haçlı seferleri, Moğol istilası vb.) rağmen yüz on yedi yıl (1040-1157) varlığını korumuş, müteakip safhada ise bölgede Türkiye Selçuklu Devleti'nin (1077-1308) yaşamasına ön ayak olmuştur.

Selçukluların bu kadar güçlü olmalarının ve birçok ülkeyi savaşmadan kendi tâbiyeti altına almalarının gerçek sebebi, güçlü bir ordu, zengin bir hazine ve güç zehirlenmesi yaşamadan, zulümden uzak adil bir yönetim tarzı uygulamalarıdır.

Selçuklular;

a. Devletin temeli olan hukuk güvenliği ve adaletin telakkisi için gerek kendilerinden önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları gelenek, örf ve adetler, gerekse Abbasi Devleti'nden alınan hukuki uygulamalar sayesinde, Antik Yunan uygarlığının ve Roma İmparatorluğunun etkisini taşıyan hukukî uygulamaları da kendi içinde sentezleyerek, yeni bir hukuk sistemini oluşturmuş,

b. Devlet teşkilâtının tesis edilmesini müteakip, ilmî müesseseleri ve özellikle Nizamiye Medreselerini, devletin ilgi alanına giren bir kamu meselesi haline getirerek, bu kurumların ülke geneline yayılmasını ve halka ücretsiz açılmasını sağlamış,

c. Büveyhilerin baskısı sonucu zayıflayan Abbasi Devleti'nin yıkılmasını önleyerek, varlığını sürdürme sürecini uzatmış, Sünniliğin ve İslâmiyetin koruyucusu sıfatına haiz olmuş,

d. Hâkimiyetin sadece askeri başarı ile temin edilemeyeceği bilinciyle, devlet yönetiminde fikrî, dinî ve siyasi gücün etkisini kullanarak, fethedilen toprakları mirî arazi vasfında tutmak suretiyle, halkın güçlü, zengin ve imtiyaz sahibi feodal sınıfların egemenliği altında ezilmelerini önlemiş,

e. 10'ncu yüzyıl ortalarında ortaya çıkan iktâ sistemi ise özellikle Vezir Nizamülmülk'ün çabasıyla sistemli bir hale getirilerek yaygınlaştırmış ve Selçuklunun sosyo-ekonomik yapısının bir devamı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sistemi olarak yerini almasına ön ayak olmuş bir devlettir.

Diğer yandan, devletin başında en yüksek yetki ve salahiyyete sahip olan ve devlet teşkilâtını oluşturan saray, hükümet ve ordu unsurunun yanı sıra kurulan adalet teşkilatının başında yer alan Selçuklu sultanları;

a. Yasama erki olarak, Sultan Tuğrul Bey'den itibaren özellikle Sultan Melikşah döneminde olmak üzere, kamu ve özel hukuk alanında şahsen kanun koyma yetkisini kullanmış,

b. Yargı erki olarak, adalet teşkilatında görev alacak Baş Kadı, Kadı ve Ordu Kadısının atanma ve görevden azledilmesi sürecinde yetkilerini fiilen kullanmış,

c. Halkın Dîvân-ı Mezâlim'e yaptıkları şikâyetler ile ilgili olarak, gerektiğinde bilfiil divan başkanı olarak görev alarak davaların neticelendirilmesini sağlamış,

d. Devlet idaresi esnasında suç ve işlenen suçun karşılığı olan müeyyide (ceza) işlerinin yürütülmesi vazifesini deruhte etmiş,

e. Adlî makamların yanı sıra devlet kademesinde adlî görevlerin icra edilmesini sağlamak adına, çeşitli makamlara (vezir, vali, şihne, amîd, reis, hâcib, iktâ sahipleri, emîr-i dâd, emîr-i hares vb.) görev ve yetki tanımıştır.

Selçuklu yönetiminin uyguladığı hukukî düzene yönelik temel tespitler göz önüne alındığından, Sultan Tuğrul'un Bağdad'a girerek, halifenin dünyevi yetkilerini üzerine alması sonucu, Abbasi halifesi sadece dinî lider konumu ile yetinmek zorunda kalmıştır. Bu durum ise devletin hükümdarlığı süresince halifeler ile yetki çatışması ve iç ilişkilerde mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur.

Sorunun çözümü maksadıyla, Vezir Nizamülmülk'ün hazırladığı Siyâsetnâme, yeni bir devlet ve siyaset teorisi yaratmış, laik düşünceye işaret eden söz konusu dünyevi-dini ayırım ise İslâm hukuku yanında örfî hukukun da gelişmesine yol açmıştır.

Dünya genelinde yer alan üç hukuk sisteminin özellikleri göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu Devleti'nde uygulanan hukuk sisteminin; kuruluş (Sultan Tuğrul Bey), yükselme (Sultan Melik-şah) ve bölünme (Sultan Sencer sonrası) dönemlerinde farklı ve iç içe geçmiş şekilde birlikte uygulandığı değerlendirilmektedir.

Örnek olarak, devletin varlığı süresince;

a. İngiltere etkisindeki Anglo-Sakson hukuk sisteminde yer alan; gelenek ve örf-âdet kurallarının ön planda tutulması (örfî hukuk) ve kadıların yarattığı hukuk uygulamaların olması,

b. Roma İmparatorluğu etkisindeki Kıta Avrupa'sı hukuk sisteminde yer alan;

(1) Kamu hukuku-Özel hukuk ayırımının olması,

(2) Danıştay ve İdari Mahkeme benzeri Dîvân-ı Mezâlim uygulaması,

(3) Din ve dünyevi işlerinin ayrı tutulması,

(4) Sultan Sencer'in hazırladığı hukuk kurallarının varlığı,

(5) Roma'da görülen şehirden uzaklaştırma cezası türü cezaların verilmesi,

(6) Örf-âdet'in tali kaynak olması şeklinde hukuki uygulamaların olması,

c. İslâm hukuk sisteminin kurallarının ise büyük bir oranda fiilen uygulanması göz önüne alındığında, yaklaşık bir asır süren bir hükümdarlık süresince, bahse konu üç hukuk sistemine ilaveten, kendisine has özelliklere sahip, dördüncü bir hukuk sistemi olarak kabul edilebilecek bir hukuk sisteminin Büyük Selçuklu Devleti tarafından uygulandığı değerlendirilmektedir.

Bu süreçte, kadılar; kendilerine verilen yargı görevlerinin yanı sıra icra ettikleri dinî ve içtimaî faaliyetler neticesinde, devlet ve adalet teşkilâtının işleyişine olumlu katkılar sağlamıştır. Bu sayede kadılık makamı sadece bir mahkeme başkanlığı değil, toplum nezdinde bütünleştirme politikasının yürütülmesine yardım eden bir kurum olmuştur.

Diğer yandan, Baş Kadılığa atanan kadıların, görevlerini ortalama on dokuz yıl süreyle yürüttükleri, çoğunun hayatlarının sonuna kadar bu görevde kaldıkları görülmektedir. Bu durum ise yargı makamlarında görev alan kişilerin görevleri esnasında; devleti yönetenlerin etkisinden bağımsız-tarafsız olarak ve görevlerinden azledilme endişesinden uzak şekilde uzun yıllar süresince adaletin tesis edilmesinde büyük rol oynadıklarını bizlere göstermektedir.

Büyük Selçuklu Devleti hukuk sistemini, kendisinden sonra kurulan Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine yaptığı etkiler göz önüne alındığında;

a. Osmanlı Devleti bünyesinde, Selçuklularda da olduğu üzere hukuk sisteminin Şer'î ve Örfî hukuk olarak ikiye ayrıldığı,

b. Osmanlı Şer'î hukukunda, kadıların görev ve yetkileri açısından, Selçuklu hukuk sistemi arasında büyük benzerlik olduğu,

c. Kādilkudât makamının bir diğer uygulaması olarak Osmanlı Devleti'nde de Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren yargılama yetkisine haiz olmasa da benzer şekilde bir Şeyhülislâm makamının yer aldığı,

d. Kadı Leşker makamının, Osmanlı Devleti bünyesinde de 1360'lı yıllardan itibaren Çandarlı Halil Efendi'den başlayarak Kazasker makamı adı altında yer aldığı,

e. Divân-ı Mezâlim'in benzeri yargılamaların Osmanlı Devleti'nin divânlarında da tatbik edildiği,

f. Taşrada kurulan Mezâlim Mahkemelerinin benzeri olarak Osmanlı Devleti bünyesinde de Beylerbeyi'nin başkanlığında toplanan, yargı yetkisine haiz bir Paşa Divânı'nın teşkil edildiği,

g. Emir-i Dad makamının, Osmanlı Devleti'nde daha sonraları Adliye Nazırı statüsüne kavuşacak olan Çavuşbaşı makamı olarak izlerini sürdürdüğü,

h. Askeri iktâ sisteminin, Osmanlı Devleti'nin tımar sisteminin oluşumuna örnek teşkil ettiği görülmektedir.

Söz konusu benzerlikler göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuk sisteminin büyük bir bölümünün Osmanlı Devleti'ne miras olarak aktarıldığı söylenebilmektedir.

İslâm hukuk kuralları gereği had suçlarında, devlet başkanı veya mağdurun suçluyu affetmesi, sonucu etkilememekte olup suç; sabit ve tektir. Bu kapsamda, devlete isyan suçunun cezası belli olsa da Selçuklu sultanları; İslâm hukuku kurallarının uygulanmasında takdir yetkilerini kullandıkları görülmektedir.

Bir siyasi otorite olarak; dinî kuralların yanı sıra örfî yargı sisteminin de gelişimine katkı sağlayan Selçuklu sultanlarının;

a. Hanedan üyelerinin işlediği isyan suçlarında yeri geldiğinde bağışlama yetkilerini kullandıkları, hatta ilave iktâ bölgeleri tahsis ettiklerini veya kızlarını evlendirdikleri,

b. Bazen cezayı hafifleterek, ölüm cezası yerine farklı tür cezaları verdiklerini, (gözlerine mil çekilmesi, ev hapsi)

c. Bazen de isyanın tekrarında son çare olarak kendi yaylarının kirişi ile öldürülmek suretiyle cezalandırıldıklarını görmekteyiz. Bu durum Selçuklu sultanlarının İslâm hukukunun şer'î kurallarını doğrudan uygulamak yerine, devletin bekası ve kendi öngörülerine istinaden her fırsatta örfî kurallarını da uyguladıklarını göstermektedir.

Magna Karta'nın (1215), Sened-i İttifak'ın (1808) ve Kanuni Esasi'nin (1876) ilan tarihleri ile Sultan Melik-şâh'ın 1092 yılında yaptığı kanunlaştırma faaliyeti, kabul edildiği yıl itibarıyla göz önüne alındığında, Selçuklu hukuk sisteminin oluşum aşamasında daha önde oldukları anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuki uygulamaları göz önüne alındığında, hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi açısından Selçuklu sultanlarının toplum ile hukuk düzeni arasında doğrudan bir bağ kurduklarını görülmektedir. Bu bağ ise halkın uzun yıllar huzur ve güven içinde yaşamasına ve Selçuklu meşrutiyetinin oluşumuna katkı sağlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Hukuk sisteminde;

a. Hukuk düzeni sınırları içerisinde vatandaşların hak ve hürriyetlerini aramalarına imkanı sağlamak adına, 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi imzalanmış,

b. 1987 yılından itibaren Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı, 1990 yılından itibaren ise hak ihlallerinin iddia edilmesi halinde zorunlu yargılama yetkisi kabul edilmiş,

c. 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliği sonrasında, 23 Eylül 2012 tarihinden itibaren, kamu gücü ayrıcalığına haiz devlet kurumların yaptığı işlem ve eylemlerinden kaynaklı bireysel hak ihlallerine karşı Anayasa hukuku ve yargısını oluşturan Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolunun açılması temin edilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti hukuk sisteminde ise 1038 yılı itibarıyla Nişabur'da; Dîvân-i Mezâlim kurulmuş, dilekçe veya şahsen şikâyet yolu (sözlü veya yazılı) vasıtasıyla halkın özgürce hakkını araması için bireysel başvuru imkanı tanınmıştır.

Sayılan nedenlerden dolayı, Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığını sürdürdüğü dönemde yer alan hukuk sistemi kapsamında;

a. Devletin ayakta kalmasını sağlayan, hoşgörüyeye ve hukukun genel ilkelerine dayalı şer'i hukuk ile laik düşünceye, örf ve adetlere dayalı örfi hukuk uygulamalarına,

b. Devlet Başkanı başkanlığında halka açık olarak şikayetlerin özgürce dinlendiği Mezâlim Mahkemesinin varlığına,

c. Yargı mensuplarının (Baş kadı ve kadı) bağımsız ve tarafsız olarak çoğunlukla ölene kadar uzun yıllar boyunca görev yapmasına,

d. İslâm Kamu hukuku tarafından kadınlara tanınmayan hakların, Selçuklu devlet yönetimi tarafından tanınmasına,

e. Had suçlarında (devlete isyan vb.) İslam hukuku kurallarının doğrudan icra edilmesi yerine, Selçuklu sultanları tarafından kamu yararı ve hakimiyet unsurları göz önüne alınarak takdir yetkisinin (affedilme, öldürmek yerine gözlere mil çekme vb.) kullanılmasına,

f. Mecelle'den sekiz asır önce hukuk kanunlarının yazılı olarak ortaya konulmasına yönelik çalışmalara şahit olmaktayız.

Dolayısıyla İslamiyet sonrası Türk hukuk tarihi açısından, öncelikle İslam hukuku ve Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine yönelik uygulamalarının (padişah fermanları ve Mecelle vb.) ön planda yer almasının yanı sıra, Büyük Selçuklu sultanlarının başarıyla ortaya koyduğu hukuk sisteminin ve hukuki uygulamaların Türk hukuk sisteminin oluşumuna katkı sağladığı göz önünde tutulmalıdır.

Sonuç olarak;

a. Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığı sürdürdüğü bir asır boyunca uygulanmış olan hukuk sisteminin; dünya genelinde yer aldığı kabul edilen üç hukuk sistemi göz önüne alındığında, gerek mevcut hukuk sistemlerinin bir kısım özelliklerini kendi içinde barındırması, gerekse kendine has özellikleri ile yeni bir hukuk sistemini ortaya koyduğu görülmektedir.

b. Bu yeni sistemin adının ise Büyük Selçuklu Devleti Hukuk Sistemi adıyla dördüncü bir hukuk sistemi olarak kabul edilmesinin uygun olacağı mütalaa edilmektedir.

c. Ayrıca, Türk tarihi açısından Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuki kurumlarının şer'i ve örfi hukuk ilkeleri kapsamında bir arada ve dengeli şekilde tarafsız ve bağımsız görev yapması sayesinde, devletin egemen olduğu topraklarda yaşayan geniş halk topluluklarının huzur ve refah içinde bir arada yaşaması temin edilmiştir.

d. Bu nedenle, söz konusu hukuk sisteminin ortaya koyduğu başarı, gelecek nesillere örnek teşkil etmesi adına, İslamiyet sonrası Türk-İslâm devletlerinde ilk yazılı kanun metnini ortaya koyan Büyük Selçuklu Devleti'nin hukuki kurum ve makamlarının adaletin sağlanmasına yönelik uygulamalarına, Türk tarihine ait yazılı kaynaklarda daha çok yer verilmesinin gerektiği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalet Bakanlığı Aylık Kültür ve Yaşam Dergisi, *Değer*, Eylül 2020, sayı 81.
- Akgündüz Said Nuri, *İlk Türk İslam Devletlerinde (Gaznenliler ve Selçuklular) Yargı Eğitimi*, Türk Yargı Eğitimi Tarihi, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara, 2024.
- Akyılmaz Gül, *Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri*, <http://www.dergipark.org.tr>.
- Akyüz Vecdi, *Müslüman Türk Devletlerinde Divân-ı Mezâlim Kurumu*, Ed. Güzel
- Altunsoy Nazlı, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.
- Andreasyan Hrant D, Notlar, Yımaç Halil, TTK Yayınları, Ankara, 1962.
- Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, *Hukukun Kollara Ayrılması ve Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı*, <https://acikders.ankara.edu.tr>.
- Arık Feda Şamil, *Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I, Suçlar ve Cezalar*, Ankara Üniv. DTCF Dergisi, XVII/28, Ankara, 1995.
- Arslan Selma, *Selçuklu Devletinde Suç ve Cezalandırma Usulleri*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2021.
- Artuk Emin, Gökçen Artuk, Çakır Kerim, Alşahin Kerim, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2009.
- Atar Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III.*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Atçeken Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, 2012.
- Ayan Ergin, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci*, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, <http://sobiad.odu.edu.tr>, Cilt: 3 Sayı: 5 Haziran 2012.
- Aybars Pamir, *Eski Orta-Asya Türk Kamu Hukuku'nda Kağanların Görev ve Sorumlulukları*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2022, 71,1.

- Aydın Mehmet Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.
- Aydın Mehmet Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021.
- Aydın Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ayönü Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.
- Bağdemir Abdullah, *Adalet Mülkün Temelidir Özdeyişi Üzerine*, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring 2009.
- Balcı İsrail, *Mürtedlerin Yakılarak Öldürüldüğüne Dair Rivayetlerin Tahlili*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006.
- Baltacı Cahid, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniv, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, Trc. M. Fuat Köprülü, DİB Yayınları, Ankara, 1984.
- Bedi Müntecebüddin, *Atebetü'l-ketebe*.
- Bedirhan Yaşar, Atçeken Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.
- Bellekten, İlginç Yönleriyle Melikşah*, TTK, Ağustos 2005, Cilt 69, Sayı 255, Ankara, 2005.
- Bellekten*, Türk Tarih Kurumu, Sayı: Ağustos 2005, Cilt 69 - Sayı 255, s. 517-538.
- Berksay Halil, Hassan Ümit, Ödekan Ayla, *Türkiye Tarihi 1, Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, Cem Yayınevi, 2009.
- Bezer Gülay Öğün, *Büyük Selçuklu Tarihi, 2. Bölüm*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- Biçer Bekir, *Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri*, Tarih Okulu Dergisi, Aralık 2013, Yıl 6, Sayı XVI.
- Bilgili Ali Sinan, *Türk Tarih ve Kültürü*, Vizetek Yayınları, Ankara, 2022.
- Bulut İlhan, *İslam ve Osmanlı Ceza Hukukunda Hataen Öldürme Suçu*, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 2018.

- Can Sevim, *Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması*, Ankara, Lotus Yayınları, 2011.
- Celal Hasan, Çiçek Kemal, Koca Salim Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, c. V, 2020.
- Cin Halil, Akgündüz Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017.
- Cin Halil, Akgündüz Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1989.
- Çağrı Mustafa, *Adalet*, TDV İA, İstanbul, TDV, C. I, 1988.
- Dabağyan Levon Panos, *Türk Cihan Hâkimiyetine Açılan Yol*, Karadağ Yayınları, İstanbul, 2006.
- Demir Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004.
- Demirci Mustafa, *İktâ*, D.İ.A, C. XXII, Yıl 2000.
- Divitçioğlu Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'da, Boy, Konat ve Devlet*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Doğan Kadir Caner, İnankul Hakan, *Demokrasi Kavramı Bağlamında Eski Türklerde İktidar, Bürokrasi ve Divan Geleneği: Büyük Selçuklu Devleti Üzerine Bir Değerlendirme*, Osmaniye Korkut Ata Ün., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran 2021.
- Dural Mustafa, Sarı Suat, *Türk Özel Hukuku Cilt I, Temel Kavramlar ve Medenî Kanununun Başlangıç Hükümleri*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2022.
- Durulcan Selçuk, *Cumhuriyet'in Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi*, Bahçeşehir Ün. Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 9, Temmuz 2023.
- Ebu'l-Hasan Şadrudin Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukiyye*, Çev. LÜGAL Necati, TTK Yayınları, Ankara, 1943.
- Ekinci Ekrem Buğra, *Hukuk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No 3122, Eskişehir, 2019.
- El-Cûzcânî Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezamşâhlar*, TTK Yayınları, Ankara, 2020.
- El-Yezdî, *el-İsti'râz fi tarihi's-Selâcika*. Trc. Yaltkaya.

- Eraslan Zeki, *Cumhuriyet Türkiye'si Anayasalarının Osmanlı Kökleri: Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nden (Kanunname-i Âl-İ Osman) Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na Anayasal Hareketlere Genel Bir Bakış*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 2023, Cilt XXXIX - Sayı 108, Ankara, 2023.
- Eren Fikret, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, Yetkin Yayınları, İstanbul, 2019.
- Erol Yasemin Zahide, *Osmanlı Devleti'nde Vergi Tahsil Düzenlemeleri ve Tahsildarlık Uygulaması, Doktora Tezi*, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.
- Gişi Selçuk, *Ombudsmanlık Kurumu, İsveç ve Fransa Ülke Uygulamaları İle Avrupa Ombudsmanı Üzerine Bir İnceleme*, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 2017.
- Gökçen Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul, 1989.
- Gökmen Mehmet Hacı, Kesik Muharrem, Kunduracı Osman, Solmaz Sefer, Odabaşı Zehra, Dursun Şükrü, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019.
- Göksu Erkan, *Türkiye Selçuklularında İktâ'*, S.Ü.T.A.D, Konya, 2009.
- Gözler Kemal, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019.
- Gözler Kemal, *Hukukun Temel Kavramları*, Ekin Yayınları, 2021.
- Gözübenli Beşir, *İktâ*, D.İ.A, C. XXII, Yıl 1995.
- Gözübüyük Şeref, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011.
- Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", <http://www.dergipark.org.tr>.
- Gümüş Aydanur, *İslam Ceza Hukukunda Para Cezası ve Osmanlı Uygulaması*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2003.
- Günel Vehbi Alpay, Aksoy Esra, *Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısını ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Aralık 2022.
- Güneş Ahmet, *Eski / Geleneksel Dünyada Fikrî ve Kurumsal Benzerliklere Dair Bazı Tespit ve Teşhisler*, Gazi Üniversitesi, 2013.

- Hacıgökmen Mehmet Ali, Kesik Muharrem, Kunduracı Osman, Solmaz Sefer, Odabaşı Zehra, Dursun Şükrü, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019.
- Hafizoğulları Zeki, Özer Muharrem, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2019.
- Hizmetli Sabri, *İslâm Tarihi - İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009.
- İbnu'l-Cevzî. *Mir'âtü 'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân* "da Selçuklular, Çev: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi, El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C.X-XI, Bahar Yayınları, İstanbul, 1996.
- İbnü'l-Adim, *Bugyetü'l-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografiler ile Selçuklular Tarihi*, Çev.
- İlerler Tuğba Güngör, Gülova Asena Altın, *Örgütsel Kurallar ve Normlara Uyuma Davranışına Örgüt Kültürü Bağlamında Kavramsal Bir Bakış*, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir, 2020.
- İlhan Ahmet Atilla, *Selçuklularda Adliye Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2001.
- İnalcık Halil, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü*, Adalet Kitabı, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.
- İnalcık Halil, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- İnalcık Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2000.
- İnalcık Halil, *Örf*, İslâm Ansiklopedisi, C-9, İstanbul, 1988.
- İnalcık Halil, *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim Kültür ve Sanat*, Kömen Yayınları, Konya 2003.
- İnalcık Halil, *Tarihe Düşülen Notlar, Cilt I, Konuşmalar, 1947-2014*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- İnalcık Halil, *Türk İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.

- İsmail Pırlanta, *Büyük Selçukluların Horâsân 'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları*, C.Ü.İ.F.D, C. XVI, S. 2, Yıl 2012.
- Kafesoğlu İbrahim, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, T.M. XII, 1955.
- Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınlan, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.
- Kafesoğlu İbrahim, *Sultan Melik-şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.
- Kafesoğlu İbrahim, *Sultan Melik-şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kafesoğlu İbrahim, *Sultan Melik-şah*, BKMKY, İstanbul, 1973.
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kahraman Abdullah, *İslam Hukukuna Giriş*, Bilay Yayınları, Ankara, 2019.
- Kaplan Yunus, *Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri*, Journal of Islamic Research, 2020.
- Karaman Hayreddin, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku (Cilt I, II, III)*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Karaman Hayreddin, *Fıkıh*, TDV İA, TDV Yayınları, C. 13, İstanbul, 1996.
- Kaya Emir, Dağlı Alperen, *Uygulama Boyutuyla Normlar Hiyerarşisi*, Araştırma Makalesi, DOI: 10. 47136/asbuhfd.1270364, ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi (2023/2).
- Kaymaz Nejat, *Bellekten*, sayı: 147, Ankara 1973.
- Kazıcı Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kesik Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021.

- Kesik Muharrem, *Tematik Selçuklu Tarihi*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kesiriklioglu Murat, *Mecelle'den Günümüze Borçlar Hukuku'nun Tarihsel Gelişimi ve Değişimi*, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021.
- Kılınç Ahmet, *İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2008, 12;1.
- Kitapçı Zekeriya, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1994.
- Koçak Doğan, *17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükler*, Atatürk Dergisi, 17, 8;1.
- Kök Bahaeddin, *Nûruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kömbe İlker, *Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş*, Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi, Cilt 18, Say 35, 2013.
- Köprülü Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Köprülü Fuat, *Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?*, Belleten C, II F, 5, 1937.
- Köprülü Fuat, *Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti*, aktaran Tülay Metin, Tarih İncelemeleri Dergisi, c. XXXV1, SY. 1, 2011.
- Köymen Mehmet Altay, *Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri I Üniversiteler*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi 4, 1975.
- Köymen Mehmet Altay, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı*, Ankara, TTK Yayınları, 1970.
- Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı Cilt II*, Ankara Üniv. DTCF Yayınları No:342, 1983.
- Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Çerçevesi İçinde Sancar'ın Meliklik Devri*, Haz. Tarifçi Sinan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023.
- Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2021.

- Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara, 2021.
- Köymen Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle*, Belleten Ekim 1953, Cilt 17, Sayı 68.
- Köymen Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar II. Devlet Teşkilatına Dair*, 2019.
- Köymen Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2019.
- Kuçuradi İoanna, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016.
- Kur'ân-ı Kerîm*, Elmalılı Hamdi Yazır, Merve Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kurpalidis G.M, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî*, Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yayınları, Ankara, 2007.
- Kuşçu Ayşe Dudu, Güler Cihat, Özer Mehmet, Öztemel Mehmet, *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, Necmettin Erbakan Ün. Kültür Yayınları, Konya, 2017.
- Küçüküktüğü Mücahit Sami, *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019.
- Lambton A.K.S, *Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Çev. Liv Cemil, *İslam Muhakeme Usulünde Şahitlikten Dönmenin Kararlara Etkisi*, 2006.
- Maşallah Turan, *İslam'da İrtidat Sorunu ve Yol Açabileceği Psiko Sosyal Problemler (Takiyye- Nifak Örneği)*, Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, 2018.
- Mateos Urfalı, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev.
- Mehmed Sedat, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku, Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014.
- Menekşe Ömer, *Ehl-i Sünnet Düşüncesinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Örneği*, Marife, 2005.
- Menekşe Ömer, *İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı: 2,3, 2005.

- Menekşe Ömer, *Selçuklu İslâm Hukuku, Yükseliş Devri (1063-1092)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021.
- Menekşe Ömer, *Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak El-Mesâ'îlü'l-Melikşâhiyye Fi'l-Kavâ'idi'sşer'îyye*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 35, 2020.
- Merçil Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, 2015.
- Merçil Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Merçil Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, TTK yayınları, Ankara, 2007.
- Merçil Erdoğan, *Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi*, Belleten, 59 (225), s. 327-340.
- Merçil Erdoğan, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK yayınları, Ankara, 2007.
- Merçil Erdoğan, *Şahne*, DİA, XXXVIII.
- Mîrhând Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud, "*Ravzatü's-safâ (Tabaka-i Selç'ukiyye)*", Tercüme GÖKSU Erkan, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*. (nşr. Karl Sussheim), Kahire: Matbaatü'l-Maârif.
- Mumcu Ahmet, *Türkler; Devlet ve Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019.
- Münasebetler*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24, 2008.
- Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan, *Siyâsetnâme*, (nşr. Mehmet Altay Köymen), c. I: Farsça metin, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, Trc. Köymen M. Altay, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Ocak Ahmet, *Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı, Nizam Al-Mulk's Life of Thought and Religion*, <http://www.dergipark.org.tr>., USAD, Bahar 2018.
- Onat İbrahim Enes, *18. Asır İstanbulunda Şeriye Sicillerine Göre Öldürme (Katl) Suçu*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Orhun Murat, *Iustinianus'un Hukuk Reformasyonu*, Number of pages: 267-284, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8226>, 2015-Volume 10 Issue 5.
- Ortaylı İlber, *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Özaydın Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Özaydın Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri, Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- Özdemir Mehmet Nadir, *Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki*
- Özkan Gürsel, *Yargıya Güven Sağlanması İhtiyacı*, Danıştay Dergisi Yıl: 2019, Sayı: 151.
- Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Pırlanta İsmail, *Büyük Selçukluların Horâsân'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları*, C.Ü.İ.F.D, C. XVI, S. 2, Yıl 2012.
- Piyadeoğlu Cihan, *Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)*, *Tarih Dergisi*, İstanbul, s. 49, (2009/1), İstanbul, 2010, s. 1-25.
- Piyadeoğlu Cihan, *Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi*, USAD, Bahar 2018; (8).
- Platon, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, Düzenleyen Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sadiç Fatih, *Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketler*, Doktora Tezi, Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022.
- Sallâbî Ali Muhammed, *Selçuklular*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sevim Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

- Sevim Ali, *İbnü'l- Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*, Türk Tarih Kurumu, Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt 26, Sayı 30, 2005.
- Sevim Ali, Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK Yayınları, Ankara, 2020.
- Sevim Ali, *Mir''atü''z-Zaman, Selçuklularla İlgili Bilgiler, Tuğrul Bey Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Sevim Ali, TTK Yayınları, Ankara, 1982.
- Seymen Ayşen, *Adalet Mülkün Temeli Midir?*, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 2013.
- Sirmen Lale, *Eşya Hukuku*, Yetkin Yayınları, İstanbul, 2019.
- Şekerci Osman, *İslâm Ceza Hukukunda Tazir Suçları ve Cezaları*, İstanbul, 1996.
- Taneri Aydın, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik*, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt V, Sayı 8-9, Ankara, 1970.
- Tanveri Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l-Arif'in Değ.)* Haz. Erdoğan Mehmet Akif, TTK Yayınları, Ankara, 2021.
- Tanyu Hikmet, *Türk Tôresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma*, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:23/1, 1979.
- Tarhan Alaz, *Roma Hukuku'nda Iniuria*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Tarifçi Sinan, *Büyük Selçuklu Devletinde Adalet Telakkisi ve İşleyişi*, Doktora Tezi, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.
- Tarifçi Sinan, *Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek*, Gazi Türkiyat, Bahar 2021 / 28.
- TDV *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 140; Kazıcı, 2015.
- TDV *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, Müellif: Şamil DAĞCI. Ankara, 2020,
- Teginoğlu Hüseyin, *Selçuklu Tarihi*, Kemer Yayınları, İstanbul, 2018.
- Teginoğlu Hüseyin, *Selçuklu Tarihi*, Kemer Yayınları, İstanbul, 2015.

- Tekeli Sevim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Uygarlığa Katkıları*, <http://www.https://dergipark.org.tr>.
- Turan Ahmet Nezihi, *Tarih - Selçuklular'dan Bugüne El Kitabı*, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2020.
- Turan Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Turan Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye 1071-1328*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1971.
- Turan Osman, *Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Turan Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005.
- Türkçe Sözlük, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 2005.
- Türkyılmaz Yasır, *İslam Hukukunda Zihinsel Engelliler*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, 2018.
- Uğurluel Talha, *Selçuklu'nun Şifreleri*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.
- Uluçay Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Milli Eğitim Basımevi, 1965.
- Üçok Coşkun, Mumcu Ahmet, Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.
- Ülger Gülçin Eroksal, *Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili Bir Değerlendirme*, Yasama Dergisi, 2015.
- Ülker İbrahim, *İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri*, II. Türk hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Yavuz Abdullah Ömer, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları*, Bilimname:34, 2017.
- Yazar Nurullah, *Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayınları, Ankara, 2017.
- Yazıcıoğlu Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2020.

- Yeter Muhammed Abdullah, Ekşi Ahmet, Hamevî'nin “*el-Es'iletü'l-Hanefiyye bi'l-ecvibeti'l-Hameviyye*” Adlı Risâlesinin Tenkitli Neşri ve İrsâdî Vakıflara Dair Bir Değerlendirme. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 43 (2024): 27-53, <https://dergipark.org.tr>.
- Yetkin Aydın. "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci Development Process of the Rule of Law in the Ottoman Empire." Ankara Üniversitesi, 2013.
- Yılmaz Süleyman, Yıldırım Abdulkerim, *Medeni Hukuk - I*, Seçkin Hukuk, Ankara, 2020.
- Yinanç M. Halil, *Türkiye Tarihi - Selçuklular Devri, Cilt I*, Haz. Refet Yinanç, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- Yurtseven Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*, 2006.
- Yusuf Çınar, *İslam Hukukunda Mümeyyiz Kavramı ve Mümeyyizin Hukuki Tasarrufları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Yusuf Hac Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1974.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, XIII. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2003.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, Beyan Yayınları, 2005.
- Zekeriya el-Kazvîni, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut.

EK'LER

Tablo 3.

Büyük Selçuklu Tarihi I. Dönem “Kuruluş Dönemi (940-1040)”	
(Dukak'ın, Oğuz Yabgu'nun maiyetinde bulunduğu zamandan, Dandanakan Savaşına kadar olan dönem)	
Tarih	İçerik
Ocak 750	Emevi Halifeliği'nin yıkılışı sonrasında Abbasi Halifeliği'nin kuruluşu.
875-885	Hazar Denizi'nin doğusundan, Sirderya'ya ulaşan Oğuz Yabgu devletinin başı Oğuz Yabgusu'nun (Hazar Meliki) İslâm ülkelerine doğru yürümesi. Selçukluların atası Subaşı (Ordu Kumandanı) Dukak'ın (Demir Yaylı-kuvvetli yaylı Tukak-Temür Yalığ) birbirlerini kılıç ve gürz ile yaralamaları, Yabgu'nun attan düşmesi sonrasında Türk emirlerinin iki tarafı barıştırılmaları.
900 (takribi)	Mücadeleci veya küçük sel anlamına gelen Dukak'ın oğlu Selçuk'un doğum tarihi.
922	Abbasi halifesi Muktedir'in elçisi İbn Fadlan'ın; Bulgarlar nezdinde bölgeye gönderilmesi esnasında, Oğuzlar ülkesinden geçişi.
909	Fatımi Devleti'nin Kuzey Afrika'da kurulması suretiyle İslâm dünyasının fiili olarak ikiye bölünmesi ve sonrasında Türk Devleti İhşidiler'i yıkarak Mısır'a yerleşmeleri.
932	Karahanlı Devletinin ve Büveyoğulları Devletinin kuruluşu
930 - 935 Yılları	Dukak'ın ölmesi sonrası 17-18 yaşlarında Subaşı (Ordu Komutanı) olan Selçuk'un, bir tören esnasında Yabgu'nun Hatununun önüne geçerek Yabgu'nun yanına oturmasının Hatunu tarafından saygısızlık olarak görülmesi. Hatun'un, Subaşı Selçuk'un ileride halk karşısında etkinliğinin artacağını söyleyerek Yabgu'yu kıskırtması. Selçuk'un derdest edileceği endişesiyle, kışlak şehir Yenikent'ten, Yabgu devletinin hükümdarlığının zayıf olduğu, Türk ülkelerinin birleştiği uç şehir ve yazlık şehir olan Cend'e, 100 atlı, 1.500 deve ve 50.000 koyun ile göç etmesi. Selçukluların içinde bulunduğu şartları coğrafi, siyasi ve sosyal açıdan değerlendirerek Gök Tanrı dininden (Kam - Şaman) ayrılarak İslâmiyeti kabul etmesi. (Bu tarihten sonra Müslüman Oğuzlara, Türkmen denilmiştir.) Selçuk'un, ertesi yıl Oğuz Yabgu'nun bölgeye gelen vergi memurunu “kâfirlere haraç vermem” diyerek kovması ve sonrasında Oğuzlar ile yapılan gazalar sonucu Selçuk'un şöhrete kavuşması, Selçuk'un Cend'de müstakil bir beylik kurarak, Melikü'l-Gâzi unvanıyla kâfirlere karşı cihat başlatması.
962	Gazneliler Devletinin kuruluşu.
987 - 990	Çağrı Bey'in 987 yılında, Tuğrul Bey'in ise 990 yılında doğumu. Selçuk Bey'in; Mikâil, Arslan, Yusuf ve Musa isimindeki oğullarından, en büyük oğlu Mikâil'in yapılan bir savaşta ölmesi üzerine, Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin ise dedeleri Selçuk Bey tarafından yetiştirilmesi.
985 - 990	Samanoğulları Devleti (875-999) hükümdarı Nuh'a, Karahanlı Buğra Han Harun'un saldırısında Selçuk'un destek olması, diğer Türk akınlara ve Karahanlılara karşı koruması sonucunda, Selçuklulara Buhara yakınındaki kışlak “Nur Buhara” kasabasının otlak olarak verilmesi. Selçukluların Türkistan'dan Maverâünnehr'e gelmeleri.

Tarih	İçerik
992	Karahanlı Buğra Han'ın, Sâ mânî devletinin başkenti olan Buhara'yı ele geçirmesi üzerine Samanoğulları hükümdarı Nuh II'nin şehri terk ederek Selçuk'tan yardım istemesi. II. Nûh'un talebi üzerine Selçuk'un, Oğuz devlet teşkilâtı gereği Yabgu unvanına sahip olan oğlu Arslan kumandasındaki bir kuvveti yardım için göndermesi.
997	Samanoğulları hükümdarı Nuh II'nin ölmesi sonrası başa geçen oğlu Mansur'un bir müddet sonra tahtan indirilerek yerine Abdülmelik'in başa geçmesi.
Ekim 999	Karahanlı devletinin başındaki İlig Han Nasr'ın Sâ mânîleri yenerek, Buhara'yı ele geçirmesi ve son Sâ mânî devleti Emiri olan II. Abdülmelik ile hanedan mensuplarının Karahanlı başkenti olan Özkent'e göndermesi.
1000	Sâ mânî hanedanı üyesi Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın esir edildiği yerden kaçması ve Karahanlı devletiyle yaptığı mücadeleler sonrasında Buhara şehrini yeniden ele geçirmesi. Sonrasında Karahanlı devletine karşı yapılan mücadelede başarılı olamayan el-Muntasır'ın, Arslan Yabgu idaresindeki Oğuz devletine sığınması. Karahanlı hükümdarı İlik Nasr Han'ın 874 yılında kurulmuş olan Samanoğulları devletine son vermesi. Gazneli Mahmud'un ise Samanoğullarına ait Horasan'da hâkimiyeti tesis etmesi.
1003	Selçukluların, kendilerine sığınan İsmail Muntasır'a yardım ederek, Arslan Yabgu komutasındaki birliklerin Karahanlı Subaşı Tegin'i yenmesi.
1004	Buna sinirlenen İlek Nasr Han'ın bizzat ordusu ile Semerkant'a gelmesine rağmen, Selçukluların bu orduyu da mağlup etmesi.
Aralık1004 - Ocak 1005	Bu savaşta ellerine ganimet geçen Oğuzlar'ın, el-Muntasır'dan ayrılarak yurtlarına dönmesi. Arslan Yabgu'nun siyaset değiştirerek Samanoğlu hükümdarı İsmail Muntasır'a karşı cephe alması ve İlek Nasr Han'la birleşmesi sonucu, el-Muntasır'ın Karahanlılar'a karşı başarısız olması. El-Muntasır'ın ölümü sonrasında Sâ mânî Devleti'nin tarihe karışması.
1005	Karahanlı Sultanı İlek Nasr ve Gazneli Sultanı Mahmud'un hakimiyet sorunları nedeniyle, anlaşma yapmaları ve Maveraünnehr'in Karahanlılara, Horasan'ın ise Gaznelilerin hâkimiyetine geçmesi.
1007	Maveraünnehr'e göç etmeyen Selçuk'un Cend'de 100 (veya 107 yaşında) ölmesi üzerine Arslan Yabgu'nun Selçuklu ailesinin başına bey (başbuğ) olarak geçmesi. Toprak elde etme mücadelesindeki Selçukluların Cend şehrinden ayrılarak, Arslan Yabgu'nun hakimiyet alanı olan Maveraünnehr bölgesindeki Buhara yakınlarına inmesi neticesinde, Karahanlılar Devletine tabii duruma düşmeleri.
1012	Arapların "Ceyhun nehrinin öteki yakası" dediği Maveraünnehr'in hâkimi Karahanlı hükümdarı İlek Nasr'ın Buhara'ya yakın konumda olan Selçukluların, kuvvetlenmesi endişesi üzerine bir ordu hazırlaması. Bu haberi duyan Tuğrul ve Çağrı Bey'in, İlek Han'ın memleketinden uzaklaşarak; Maveraünnehr bölgesinde oturma izni talebinde bulunmak ve İlig Nasr Han'a karşı himaye talebinde bulunmak üzere, Batı Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine iltica ederek kendisine elçi göndermeleri.

Tarih	İçerik
1013-1016	<p>Karahanlı Buğra Han'ın, kendi huzuruna birlikte gelmeleri şartını kabul etmeyen kardeşlerin her hafta tek bir kişi olarak gelmeleri suretiyle Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin Buğra Han'ın hizmetine girmeleri.</p> <p>Sultan Buğra Han'ın bir fırsatını bulup Tuğrul Bey'i hapsedmesi.</p> <p>Çağrı Bey'in önderliğinde Karahanlı Buğra Han ordusu ile yaptığı çatışma sonrası esir ettiği emirleri teslim etmesi ve karşılığında kardeşi Tuğrul Bey'i esaretten kurtarması neticesinde birlikte Cend şehrine gitmeleri.</p>
1016-1018	<p>Maveraünnehir bölgesine geri dönen Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin, Karahanlı sultanı İlig Nasr Han'ın ölümü (1012) sonrası bölgede hâkimiyeti ele geçiren Ali Tegin'in mukavemeti ile karşılaşmaları üzerine yaptıkları toplantı sonrasında;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Çağrı Bey'in 3.000 atlı ile Tûs Valisine yakalanmadan Gaznelilerin yönetimindeki Horasan, Rey ve Azerbeycan yolunu takip ederek Doğu Anadolu Rum gazasına çıkması, • Ermeni Vaspurakan Krallığı topraklarına yapılan taarruzlar neticesinde ganimet elde edilmesi. • Gürcü kralının ise savaşmadan arazisini vermesi, (Anadolu'ya giren ilk Türk; Çağrı Bey olmuştur) • Tuğrul Bey'in geçilmesi güç uzak çöllere gitmesi.
1018	<p>Doğu Anadolu'da yer alan Ani Ermeni Krallığının hakimiyet aşanına kadar ilerleyen Çağrı Bey'in öncü keşif hareket seferi sonrasında dönüşü geçmesi.</p> <p>Gazneli Mahmud'un Tûs Valisine Çağrı Bey'in yakalanmasına yönelik verdiği emre rağmen tüccar kılığında giren Çağrı Bey'in yakalanmadan Maveraünnehr'e geçerek Horasan'a dönerek Buhara yakınlarında Tuğrul Bey ile buluşması.</p> <p>Tuğrul ve Çağrı Bey'in 10 yıllık karanlık yıllar dönemi.</p>
1020	<p>Sultan İlig Nasr Han'ın vefatı sonrasında Karahanlı sultanı Arslan Han'ın hapsettiği Ali Tegin'in hapisten kurtulması.</p> <p>Yusuf Kadir Han'ın hakimiyetini kabul etmeyerek isyan eden Ali Tegin'in (öl. 1034), mücadelede Arslan Yabgu'nun desteğini alarak Buhara'yı ele geçirmesi.</p> <p>Ali Tegin'in, kudret kazanmak adına Arslan Yabgu'nun kızı ile evlilik yapması sonucunda; ordusu olmayan bir ülkenin hükümdarı Ali Tegin ile ordusu olan ama ülkesi olmayan Arslan Yabgu'nun bir ittifak oluşturması.</p>
1021	<p>Arslan Yabgu'nun kardeşinin çocuklarının yeniden bir araya geldiğini haber alınca, bölgenin yeniden Türkistan meliklerinin taarruzlarına maruz kalacağı endişesi nedeniyle, Tuğrul ve Çağrı Bey'den ordularını dağıtılmalarını istemesi.</p> <p>Kardeşlerin bu tavsiyeye itaat ederek kuvvetlerini dağıtması.</p>
1025	<p>Gazneli Mahmud'un Ceyhun'u geçerek Maveraünnehr'e girmesi, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın ise bu esnada doğu tarafından hücumu geçerek Semerkant bölgesine kadar olan bölgeleri fethetmesi.</p> <p>İki müttefikin Semerkant yakınlarında buluşarak anlaşma yapmaları.</p> <p>Ali Tegin ile Arslan Yabgu'nun aynı anda iki devlet ordusu ile mücadele edecek durumda olmaması sonucu, ittifakın Buhara bölgesinden Türkistan çöllere çekilmeleri.</p>

Tarih	İçerik
1025	<p>Gazneli Sultan Mahmud ve Karahanlı sultanı Yusuf Kadir Han anlaşma yaparak;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sultan Yusuf Kadir Han'ın isteği üzerine Sultan Mahmud tarafından Arslan Yabgu ve emrindekilerin Maverâünnehr'den hatta Türkistan'dan çıkarılmasına, • Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ali Tegin'in, Maverâünnehr bölgesindeki egemenliğine son verilmesi ve bu beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu olan Melik Yeğen Tegin'in getirilmesine, • Amuderya'nın iki devlet arasında sınır olmasına, • Akrabalık ilişkilerinin kurulmasına karar verilmiştir.
	<p>“Sultan Mahmud’un filleri varsa bizimde oklarımız var” diyen Arslan Yabgu’yu Gazneli Mahmud’un elçi göndererek, Hindistan seferine destek vermesi bahanesi ile yanına davet etmesi.</p>
	<p>Semerkant'ta bulunan Gazneli Mahmud’un huzuruna 300 atlı ve oğlu Kutalmış ile gelen Arslan Yabgu’nun kendisi için rakip ve tehdit olacağını anlayan Gazneli sultanı tarafından hapsedilerek Hindistan bölgesindeki Kalencer kalesine gönderilmesi. (Arslan Yabgu’nun ise yedi yıllık esaret sonrası 1032’de ölmesi.)</p>
	<p>Selçukların başı olan Arslan Yabgu’nun tutsak edilmesi üzerine Selçukluların başı olarak Musa (İnanç) Yabgu’nun geçmesine karşın hakikatte Çağrı ve Tuğrul Bey’in idareyi ele alması. (Üçlü şeflik sisteminin başlaması.)</p> <p>Arslan Yabgu’nun esareti sonucu, başsız kalan mahiyetindeki Selçuklu önderlerinin (Yağmur, Boğa, Göktaş, Kızıl) 4.000 çadırılık halk ile birlikte Gazneliler Devletine (Horasan’a) iltica etmeleri.</p> <p>Sultan Mahmud’un, Ceyhun’u gelen Selçuklu göçerlerine, yanlarında silah bulundurmamaları kaydıyla Horasan yakınlarındaki otlakları paylaşması.</p>
1028	<p>Bölgeye yerleşen Türkmenlerin iki yıl sonra Gazneli vergi memurlarının zulmü sonucunda yağma/istila yapmaları neticesinde, kendisine ulaşan şikâyetler üzerine Sultan Mahmud’un gönderdiği ordunun 4.000 Selçuklu atlısını öldürmesi, geri kalanların ise Dihistan ve Kirman’a iltica etmeleri.</p> <p>Arslan Yabgu’nun hapisten kurtarılması için Türkmenlerin yaptığı girişimlerin sonuçsuz kalması, oğlu Kutalmış’ın ise hapisten kaçması.</p>
10 Ocak 1030	<p>“Kahraman” anlamına gelen Alp Arslan’ın doğumu.</p>
1030	<p>Yeniden Buhara bölgesinde hakimiyet kuran Ali Tegin’in ittifak teklifinde bulunmasına rağmen bunun Tuğrul ve Çağrı Bey’ler tarafından kabul edilmemesi.</p> <p>Ali Tegin’in Selçuklu birliğini bozmak düşüncesi ile Tuğrul ve Çağrı Bey’in Selçuklu ailesinin başına geçmesi için hileye başvurarak, vaatler neticesinde Selçuk Bey’in son oğlu olan Yusuf’un Yabgu olarak ilân edilerek, Türkmen başbuğ’luğu vermesi,</p> <p>Ancak Yusuf’un buna taraftar olmaması üzerine, Ali Tegin’in, kumandan olan Alp-Kara Baran emrinde olan orduyu sevk ederek, Yusuf’un öldürülmesi.</p> <p>Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları Yusuf’un intikamını almak için Alp Kara’yı ve onun kuvvetlerinden 1000 kişi öldürmeleri.</p> <p>Mütekip dönemde Ali Tegin’in yeniden Selçuklulara karşı saldırması üzerine Selçukluların Harezm bölgesine doğru çekilmeleri.</p>

Tarih	İçerik
30 Nisan 1030	Gazneli hükümdarı Mahmud'un ölümü ve veliht ilan edilen kardeşi Mehmed'e rağmen Ali Tegin'den yardım alan Mesud'un sultan olarak tahta çıkışı.
1031	Sultan Mesud'un Ali Tegin'e vaat ettiği yerleri vermemesi üzerine Ali Tegin ile Sultan Mesud'un aralarının açılması. Ali Tegin'in ittifak arayışına girmek için Selçuklu kardeşler ile barışması.
1032 (Debusiye Savaşı)	Selçukluların Debûsiye bölgesinde Harezmsah Altuntaş'ın komutasındaki Gazne birlikleri ile savaşmaları. Sultan Mesud'un Harezm Valisi Altuntaş'ı, Ali Tegin üzerine sevk etmesi. Bu savaşta yaralanan Harezm Valisi Altuntaş'ın ölmesi üzerine, Sultan Mesud'un oğlu olan Said'e; Harzemşah unvanı olarak ilan etmesi ve Harzemşah Altuntaş'ın oğlu olan Harun'un ise Said'in mümessili olarak ilan etmesi. Arslan Yabgu'nun 7 yıllık esaret sonrası Kalencer kalesinde ölmesi.
1034 ilkbahar (üçlü ittifak)	Kendisine yapılan haksızlık nedeniyle Gazneli sarayında esir tutulan kardeşinin ölüm haberini alan Harezm Valisi Harun'un Gaznelilere karşı isyan etmesi. Harzemşah valisi Harun'un Ali Tegin'e ilave olarak Selçukluların yardım ve desteği için onlarla ittifak yapması.
1034	Gazne devletine karşı bağımsızlık mücadelesi içinde olan Harzemşah Altuntaş'ın oğlu Harun'un daveti üzerine, Selçukluların Maveraünnehir bölgesinden ayrılmak suretiyle Harezm'in topraklarına göç etmeleri.
Kasım 1034	Sultan Mesud ile ittifak oluşturan Şâh-Melik'in Harezm'e gelen Selçuklulara karşı Kurban Bayramının 4'ncü günü ani bir baskın yapması ve 7.000-8.000 Türkmen'in öldürülmesi. Türkmenlerin bölgeden ayrılması. Selçukluların desteğini kaybetmek istemeyen Harun'un ikna çalışması sonucu Selçukluların bölgeye geri dönmeleri.
Ocak 1035	Üçlü ittifak üyelerinden Buhara hâkimi Ali Tegin'in ölümü.
13 Nisan 1035	Horasan'a doğru yürüyen Harezm valisi Harun'un, Sultan Mesud'un planı doğrultusunda suikast sonucu bir fedai tarafından öldürülmesi üzerine başsız kalan Harezm ordusunun Harezm'e geri çekilmesi.
12 Mayıs 1035	Harezm'de Harun'un kardeşi olan İsmail'in tahta geçmesi.
04 Mayıs 1035	Ali Tegin ve Harun'un ölmesi, Ali Tegin'in oğulları ve Şah Melik'in tehdidi nedeniyle, son 70 yıl içinde Cend, Maveraünnehr ve Harezm'de yer tutamayan Selçukluların, Harezm'de kalamayacaklarını anlayınca, 900 atlı ile Ceyhun'u (Amuderya) geçerek Gaznelilerin hâkimiyetindeki Horasan'a izinsiz gelmeleri. Sonrasında bölgeye önceden göç eden Türkmenler ve Harezmliler de katılması. Tuğrul ve Çağrı Bey'in Merv, Serahs ve Ferave civarına yerleşmeleri ve Gaznelilerin Horsan Divanı başkanı Sûri'ye elçi ile mektup gönderilerek; <ul style="list-style-type: none"> • Kendileri için güvenli bir bölge bulunmadığından Horasan'a geçtikleri, • Nesâ ve Ferave vilayetine yerleşmek niyetinde oldukları, • Bölgede toprak verilmesi şartıyla Gazne devleti emrinde, devletin sınırlarını koruyacaklarını, diğer isyankâr Türkmenleri ise kovacakları, • Bunun karşılığında ise oturdukları bölgenin kendilerine verilmesi için Sultan Mesud'a ricada bulunulması hususunda talepte bulunulması.

Tarih	İçerik
Mayıs 1035	Önceki dönemde bölgeye yerleşen Türkmenlerin 50 kadar liderinin Sultan Mesud'un emriyle öldürülmesi sonrası başsız kalanların Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e katılmaları. Bunun sonucunda bölgedeki mevcudun 10.000 atlı olması.
29 Haziran 1035 Nesâ Savaşı	Sultan Mesud'un Selçukluların teklifini kabul etmemesi ve Salar Beydoğdu idaresinde gönderdiği 17.000 atlıdan oluşan ordusunun, 10.000 atlıdan oluşan Selçuklulara yenilmesi.
10 Temmuz 1035	Nesâ savaşı sonrası, Selçuklulara Gazne elçisinin gönderilmesi ve bu suretle Gazneliler tarafından, Selçukluların siyasi bir kuvvet olarak tanınmaları . Üç Selçuklu elçisinin (3 başbuğu da temsil eden) Gazne sarayına gönderilmesi ve görüşme sonucunda Sultan Mesud'un onayıyla; <ul style="list-style-type: none"> • Gazne'ye yakın Horasan'daki Nesâ bölgesinin Tuğrul Bey, Ferâve bölgesinin Çağrı Bey ve Dihistan bölgesinin Musa Yabgu idaresine verilmesine, • Kendilerine hilât, menşur ve sancak ile Dikhan unvanı verilmesine, • Gazne sultanına itaat edileceğine dair yemin edilmesine, • Üç liderin sırayla Gazne sarayında rehin tutulmasına karar verilmesi.
Ağustos 1035	Anlaşma sonucu, Sultan Mesud'un, Selçuklulara, Horasan bölgesinde yarı egemenlik hakkı vermek suretiyle, Selçukluları bölgedeki siyasi ve askeri bir güç olarak kabul etmek mecburiyetinde kalması.
6 Ekim 1037	Sultan Mesud'un Hindistan seferinde olmasını fırsat bilen Türkmenlerin Rey'e saldırımları.
Nisan 1038	Merv'de Çağrı Bey adına Melikler Meliki unvanı ile ilk defa hutbe okunması.
24 Mayıs 1038 Serahs Savaşı	Sultan Mesud'un bölgedeki Selçuklu saldırıları nedeniyle ordu hazırlatması. Yapılan savaşı Selçukluların kazanması (İkinci zafer) ve bağımsızlıklarına kavuşmaları. Zafer sonrası toplanan Kurultayda; <ul style="list-style-type: none"> • Tuğrul Bey'in hükümdar olarak seçilmesi, • Türk devlet geleneği gereği, Selçukluların toprakları aralarında bölüşmesi, • Tuğrul Beyin Büyük Sultan unvanı ile Merv'e, Çağrı Beyin Serahs'a, Musa Yabgu'nun ise Dihistan'a tayin edilmesi, • Kavurd'un Kirman'a, Kutalmış'ın ise Herat ve Sistan'a tayin edilmesi. • Başkent Nişabur'un Tuğrul Bey adına teslim alması maksadıyla Kuhistan'a tayin edilen İbrahim Yinal'ın öncü olarak gönderilmesine karar verilmesi.
Haziran 1038	İbrahim Yinal'ın Nişabur'a gelerek halkın şehri teslim etmesi ve Tuğrul Bey'in adına Nişabur'da Büyük Sultan unvanı ile ilk defa hutbe okutulması. Hutbe okunduktan 10 gün sonra Tuğrul Bey'in yanında Türklerin bir hâkimiyet sembolü olarak, yay ve belindeki üç tane ok alarak Nişabur bölgesine gelerek Sultan Mesud'un kendi saltanat koltuğuna oturması ve oluşturulan Mezâlim Dîvanında halkın şikâyetlerini dinlemesi. Abbasi halifesinin Nişabur'a Tuğrul Bey adına bir elçi göndermesi suretiyle Selçukluların Horasan'daki hâkimiyetini tanınması ve Nişabur'un payitaht seçilmesi .
21 Haziran 1039 Talhab Savaşı	Nişabur'da olanları duyan Sultan Mesud'un Harezmi kendisine vermek kaydıyla anlaşma yaptığı Şah Melik'in ordusu ile birlikte sevk ettikleri ordu karşısında Selçukluların mağlup olmaları ve geri çekilmeleri.
1 Temmuz 1039	Geri çekilme esnasında dere yatağını değiştiren Selçukluların Gazne ordusunu ve fillerini susuz bırakması. Sultan Mesud'un Vezirini Selçuklular ile dinlenmek ve yeniden savaşa hazırlanmak için geçici anlaşma yapmak üzere göndermesi. Anlaşma neticesinde, Gazneliler tarafından Selçukluların siyasî bir teşekkül olarak kabul edilmesi.

Tarih	İçerik
22-24 Mayıs 1040	Dandanakan Savaşı: 3 gün süren savaş sonucunda Gazneliler'in topraklarında tam bağımsızlığın kazanılması ve Büyük Selçuklu Devletinin kurulması.
Mayıs 1040	<p>Merv'de yapılan Kurultay neticesinde;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Devletin ilk Veziri olarak Ebu'l-Kasım Ali Buzcani'nin atanması, (2'nci Vezir: Ebul-Feth, 3'ncü Vezir: Amüdül-mülk Kunduri'dir.) • Halifeye mektup yazılarak, kendisine bağlı olduklarının, sultan Mesud'un haksızlıkları sonrasında yeni kurdukları devletin kendisi tarafından tanınmasına dair taleplerinin olduğunun bildirilmesi, • Tuğrul Bey'e, Horasan Emiri unvanı verilmesi, • Tuğrul Bey'in Horasan Selçuklu sultanı olmasına, Çağrı Bey'in ise Yabgu (Melik) olması, • Tuğrul Bey'in Nişabur merkez olmak üzere Horasan'ın batısına gitmesi, • Çağrı Bey'in Merv bölgesi merkez olarak kabul edilmek üzere; Horasan'ı ve doğusunu alması, • Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'un Kirman'a gitmesi, • Musa Yabgu'nun ise Sistan ile Herat bölgesine gitmesine karar verilmesi.
1040	<p>Sultan Tuğrul Bey'in bir egemenlik sembolü olarak kendi adına ilk paranın basılması.</p> <p>Halifenin, bölgesinde egemenliğini ilan eden Tuğrul Bey'in sultanlığını tanınması.</p>

Tablo 4.**Büyük Selçuklu Tarihi II. Dönem (1040-1092) “İlk İmparatorluk Dönemi”**
Tuğrul Bey’in hükümdarlık zamanından, Sultan Melik-şah’a kadar olan dönem.

Tarih	İçerik
29 Mart 1041	Selçukluların eski düşmanı Şah Melik’in, kendisine Sultan Mesud tarafından verilen 40.000 kişilik ordu desteği ile Harezm’e İsmail Şah üzerine saldırması. Yenilen Harezmşâh Valisi İsmail’in Selçuklulara sığınması.
1041	Tuğrul Bey’in fetih hareketine başlayarak, ile Cürcân ve Taberistan bölgesi ile bu bölgede bulunan ve mahallî güç olarak bulun hânedanların kendi egemenliğini tanımaları.
1042	Harezm bölgesini alan Şah Melik’e karşı Selçukluların büyük bir birlik ile Harezm’e girmeleri ve Şah Melik’in bu saldırı neticesinde öldürülmesi suretiyle intikamlarının alınması. Harezm bölgesinin Selçukluların hâkimiyet sahası içine girmesi.
1042	Devlet merkezinin Nişabur’dan Rey’e nakledilmesi.
1043	Abbasi Halifesinin baş kadısı görevindeki Ebu'l-Hasan’ın, Selçuklu ile Büveyoğulları arasında kurulan barışın korunması adına, Tuğrul Bey huzuruna elçi olarak gönderilmesi suretiyle, Halifelik makamı ile Selçuklu ilişkilerinin başlaması. Abbasi Halifesinin Selçuklulardan önce bölgedeki İslâm topraklarına giren Türkmenlerin yaptığı yağma ve talan neticesinde Sultan Tuğrul Bey’e şikâyet talebinde bulunması. Sultan Tuğrul Bey tarafından, halkına ve askerlerine bulunduğu alanın yetmemesi neticesinde söz konusu yağmaları önleyemediğini Halife’ye bildirmesi.
1046	Sultan Tuğrul Bey’in bir elçi seçerek Bağdad’a Halife’ye göndermesi. Halifenin, gelen elçiye Sultan Tuğrul Bey’e, Horasan’ı vereceğine dair bir ferman vermesi suretiyle Büyük Selçuklu Devleti’ni yalnızca fiilen değil hukuken ve resmen tanıyarak meşruluğunu tasdik etmesi.
1047 Zap Suyu Savaşı	Sultan Tuğrul Bey’in Selçuklu melik ve şehzadelerini civardaki yerlerin fethedilmesi için görevlendirmesi esnasında Azerbaycan’ın fethi için görev verilen Musa Yabgu’nun oğlu şehzade Hasan’ın, Pasin ovasını alması ve bir Bizans ülkesi olarak Van bölgesinde varlığını sürdüren Vaspurakan’a fetih seferlerinin başlaması. Van Gölü bölgesine akın yaparken, Bizans desteğini alan Gürcülere karşı Zap suyu yakınlarında yapılan savaşta Selçukluların yenilmesi ve şehzade Hasan’ın bu savaşta şehitlik mertebesine ulaşması. Sultan Tuğrul Bey’in şehit şehzade Hasan’ın intikamı için, Kutalmış’ın da katılımı neticesinde, Azerbaycan Valisi olarak atadığı İbrahim Yinal’ı 100.000 kişilik ordu ile fetihlerin devam etmesi maksadıyla, Anadolu’ya sevk etmesi.
18 Eylül 1048 Pasin Ovası Savaşı	Erzurum’u alan Selçuklu birliklerinin İbrahim Yinal ve Kutalmış idaresinde, Katalon, Liparit, Aaron emrindeki Bizans ordusunu Pasin ovasında yenmesi ve bu suretle şehzade Hasan’ın intikamının alınması. Bizans’a karşı kazanılan ilk zaferde Gürcü komutan Liparit’in esir edilmesi.
1049	Liparit’in İbrahim Yinal tarafından Rey’de bulunan sultan Tuğrul’a teslim edilmesi. Bizans İmparatoru Konstantinos’un barış teklif etmesi ve Tuğrul Bey’in bedelsiz Liparit’i teslim etmesi sonrası, müzakerelerde bulunmak üzere Halife’nin soy bağından olan Ebu'l-Fazl Nâsır başkanlığındaki heyetin İstanbul’a gönderilmesi.

Tarih	İçerik
1049	Bizans ile yapılan anlaşma kapsamında; <ul style="list-style-type: none"> • İstanbul'da Emeviler dönemi esnasında yapılan cami ile medresenin bakım ve onarımının yapılması, • Halihazırda Şifî Fatimîler adına okunmakta olan hutbenin Halife ve Tuğrul Bey adına okunması, • Caminin içindeki mihraba, Selçuklu egemenlik sembolü olan ok ve yay işareti konulması ve camide namaz kılınmasına izin verilmesi, • Selçuklulara her yıl vergi ödemesi için yapılan teklifin uygun görülmesine karar verilmesi.
1049 İbrahim Yinal İsyanı (1nci.)	Sultan Tuğrul Bey'in, melik İbrahim Yinal'ın ele geçirdiği Hamedan ile Cibâl kalesini kendisine geri vermemesi sonucu, İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'i terk ederek isyan etmesi. Tuğrul Bey'in, isyan eden İbrahim Yinal'ın arkasından giderek, kaçtığı kaleyi kuşatması, İbrahim Yinal'ın teslim olması sonrasında affedilmesi ve Musul ile çevresinin kendisine iktâ olarak tevcih edilmesi.
1051	Tuğrul Bey'in İsfahan'ı fethi.
1052	Tuğrul Bey'in Hamedan'ı fethi.
1054 İbrahim Yinal İsyanı (2nci.)	Sultan Tuğrul Bey'in kendisine yeniden isyan eden İbrahim Yinal'ın ikinci isyanını bastırması. Müteakiben Azerbaycan memleketlerini ele geçirdikten sonra Rum (ilk Anadolu seferi) seferine çıkması. Sultan Tuğrul'un Muradiye ve Erciş'i fethettikten sonra Malazgirt'in 3 gün süreyle kuşatılması sonrası kış şartlarının zorlaması ve bölgeye taşınan mancınının, Norman fedaisince yakılması sonucunda geri çekilmesi.
1055	Büveyhoğulları'nın Bağdad'da bulunan askeri vali Arslan Besasiri vasıtasıyla Halife'yi baskı altına alması. Halifenin, Veziri Ebulkasım Ali İbnilmüslüm'in tavsiyesi üzerine Tuğrul Bey'den yardım talep edilmesi ve bunun üzerine kendisinin Bağdad'a davet edilmesi.
25 Aralık 1055 (1'nci Bağdad girişi)	Halifelik makamından gelen istek sonucu, ilk defa bir Türk sultanı olarak Sultan Tuğrul Bey'in 60.000 kişilik ordu ile Bağdat'a girmesi. Bağdad'da bulunan Arslan Besasiri'nin, Sultan Tuğrul Bey'in bölgeye gelmesini duyması üzerine derhal şehirden ayrılması. Arslan Besasiri'nin kışkırttığı halk ile alışveriş için şehre giren Selçuklu askerileri arasında çatışmaların çıkması sonrasında, şehre girişin beşinci günü Büveyhoğulları melikin halkı kışkırtması sonucunda kendisinin Selçuklular tarafından esir edilmesi ve Büveyhoğulları Devletinin Irak kolunun ortadan kaldırılması.
Ocak 1056	Bağdad'da asayiş sağlandıktan sonra Tuğrul Bey'in Bağdad askeri valisi (şihne) olarak Ay Tegin'i ataması, halifenin hazinesine el konulması, Sultâniyyât adı verilen vergilere el konulması ve Halifeye tanınan yıllık ödemenin az bulunması sonucu arttırılması. Tuğrul Bey'in imar faaliyeti kapsamında, şehrin doğusunda Dicle kıyısına yeni bir şehir yaptırması. İnşaatın bitmesi sonrasında halife tarafından hediye edilen altın bir tahta oturması ve kendi adına para bastırması sonucunda İslâm dünyasında siyasi otorite olunması, Halifenin ise sadece dini otorite makamı olarak kabul edilmesi.

Tarih	İçerik
13 Nisan 1056	Sultan Çağrı Bey'in kızının(Hatice Arslan Hatun) Halife'nin oğluma verilmesine yönelik evlenme planına rağmen, halifenin oğlu ölmesi üzerine halife ile evlendirilmesi suretiyle, siyasi bağın akrabalık yoluyla kuvvetlendirilmesi.
1057	Sultan Tuğrul Bey Bağdad'da bulunduğu esnada, Kutalmış'ın kardeşi olan Resûl Tegin'in sultana karşı isyan etmesi. Sultan'ın isyanı bastırmak için Şiraz valisini görevlendirmesi sonucu isyanın bastırılarak esir alınmasına rağmen Tuğrul Bey'in bir ceza hükmetmemesi.
Ocak 1057	Arslan Besasiri'nin peşinden giden Kutalmış'ın yanındaki Musul Emiri olan Kureyş'in, Arslan Besasiri'nin tarafına geçmesi sonucu yenilmesi. Bağdad'da 13 ay kalan Tuğrul Bey'in bu yenilgi üzerine Arslan Besasiri üzerine doğru bizzat sefere çıkması. Arslan Besasiri'nin kaçması sonrasında, Sultan Tuğrul Bey'in, Sincar ile Cizre'yi ele geçirerek, Musul Valiliğine İbrahim Yinal'ı atayarak Bağdad'a geri dönmesi.
20 Ocak 1058	Bağdad'a dönen Tuğrul Bey'in Halife tarafından huzuruna kabul edilmesini talep etmesi sonrası, halifenin sultanı 6 metre yükseklikte bir tahtta karşılaması. Halifenin sultana " Doğunun ve Batının Hükümdarı ", " Halifenin Ortağı " ve " Dinin temeli " unvanlarını vermesi suretiyle Tuğrul Bey'in halifenin elinden İslâm âleminin hâkimiyetini alması, temsil yetkisi kazanması suretiyle halifenin sadece İslâm âleminin dinî lideri olarak kalması.
Nisan 1058	İbrahim Yinal'ın isyan edeceğine dair duyum alan Tuğrul Bey'in Musul valisi olarak Ay Tegin'i ataması, İbrahim Yinal'ın ise Sultanın davet etmesi üzerine Bağdad'a geri gelmesi. Yinal'ın isyan etmeyeceğine dair kanaat oluşması üzerine valilik makamına geri dönmesi için izin verilmesi. Yinal'ın geri dönmesini fırsat gören Besasiri ile ittifakı olan Kureyş'in 4 ay süren kuşatmadan sonra Musul'u alması üzerine, Tuğrul Bey'in Musul'a gidişi.
Kasım 1058	Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği sırada Yinal'ın Fatımi Devleti ile Besasiri'nin desteğini alarak yeniden isyan etmesi ve Hamedan'a doğru ilerlediğini öğrenmesi.
28 Aralık 1058	İbrahim Yinal'ın peşinden giden Tuğrul Bey ve ordusunun Bağdad'dan ayrılması sonucu Besasiri'nin Bağdat'a girmesi. Bağdad'da hutbe, Şii Fatımî halifesi adına okunması. Halife'nin; müttefiki olan Kureyş'e, Halifenin Vezirinin ise Arslan Besasiri'ye teslim olması, sonrasında Vezirin Besasiri tarafından işkence ile öldürülmesi. Besasiri'nin talep etmesine rağmen Kureyş'in halifeyi teslim etmemesi, halifenin Hadise hâkimi Arap Muhariş'e teslim edilerek 1 yıl süreyle burada esir tutulması.
10 Ocak 1059	Tuğrul Bey'in hazinenin muhafazası için birliklerinin bir bölümünü veziri olan Kündürî ve kendi eşi Altuncan Hatun'a tahsis ederek kalan birlikleri ile birlikte Hamedan'a İbrahim Yinal'dan daha evvel varması. Yinal'ın 30.000 kişilik ordu ile Hamedan'ı kuşatması sonucunda Sultan Tuğrul Bey'in vezirine ve eşinden mektup yolu ile yardım talep etmesi. Hamedan'dan bir şekilde ayrılarak Rey'e ulaşan Tuğrul Bey'in; Çağrı Bey'in gönderdiği Alp Arslan Kavurd, Yakuti'nin yardımı ile Rey civarında İbrahim Yinal'ı yenmesi ve üvey kardeşini affetmeyerek kendi yayının kirişi ile boğdurması.

Tarih	İçerik
1059	Sivas ve Malatya'nın ele geçirilmesi.
02 Ocak 1060	Tuğrul Bey'in halifeyi esaretten kurtarmak için Bağdat'a doğru geldiğini duyan Arslan Besasiri'nin yaklaşık 1 yıl işgal ettiği Bağdat'ı yeniden terk etmesi.
Ocak 1060 (2'nci giriş)	Tuğrul Bey'in halifeyi esaretten kurtarması için kumandanı Anuşirvân'ı görevlendirmesi. 2'nci defa Bağdat'a gelen Tuğrul Bey tarafından halifenin bulunduğu yerden aldırılması ve Bağdat'a getirilmesi.
22 Ocak 1060	Arslan Besasiri'nin Tuğrul Bey'in görev verdiği komutanlar tarafından yakalanarak öldürülmesi ve kesilen başının Bağdat Hilafet sarayının karşı tarafına asılması.
Mart 1060	Çağrı Bey'in sarılık hastalığı sonucu 70 yaşında Serahs'ta ölmesi. Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın annesinin Tuğrul Bey ile evlenmesi. Alp Arslan'ın babası ölünce Tuğrul Bey'in emrinde Horasan Emiri olarak üç yıl süreyle Horasan Selçuklu Devletini yönetmesi.
1060	Harezşah'ın eski karısı, Tuğrul Bey'in de eşi olan Altuncan Hatun'un vefatı, ölümü öncesinde Tuğrul Bey'in hem dünyada hem de ahrette şerefe hasıl olması amacıyla, halifenin kızı ile evlenmesi için vasiyette bulunması.
1061	Tuğrul Bey'in Rey Kadisiyle birlikte gönderdiği mektup ile halifeden kızı Seyyide'yi istemesi ve halifenin bu evliliğe razı olmayarak ret etmesi sonrasında baskı üzerine evliliğin gerçekleşmesine yönelik ağır şartlar ileri sürmesi. • Vasıt'ın teslimi, • Altuncan'dan kalan bütün taşınmaz malların kendisine verilmesi, • Tazminat bedeli altında 300.000 altın ödeme yapılması, • Sultan'ın ise Bağdat şehrinde sürekli olarak oturması. (ilk üç şart kabul edildi. Sonuncusunun ise Sultan'a arz edileceği halifeye bildirildi.)
Nisan 1061	Tuğrul Bey, nikâhın akdi için Vezir Amidül-mülk'ü görevlendirmesi ve Vezirini Hatice Arslan Hatun ile birlikte Bağdat'a göndermesi.
17 Temmuz 1061	Halifenin evlilikten vazgeçmesi, kendisine ısrar edilmesi halinde Bağdat'dan çıkıp gideceğini beyan etmesi. Halifenin Vezir tarafından ikna edilmesi sonrasında bu kez de Hanefiler ve Şafilerin aleyhte fetva vermesi üzerine Vezir Amidülmülk'ün karalar giyerek şehri terk etmesi.
2 Ağustos 1061	Kutalmış'ın isyan etmesine rağmen başarılı olamaması ve geri çekilmek zorunda kalması.
6 Ağustos 1062	Halifenin iktâlarının kesilmesi sonrasında kızının Tuğrul Bey ile evliliğine razı olması. Nikâhın Tebriz yakınlarında ordugâh'ta kıyılması.
11 Ocak 1063 (3. geliş)	Tuğrul Bey'in evlilik için Bağdat'a gelişi. (3'ncü gelişi)
18 Şubat 1063	Halifenin kızı Seyyide ile Tuğrul Bey'in 1 hafta süren düğün sonrasında gerdeğe girmesi.
13 Nisan 1063	Tuğrul Bey'in eşi ile birlikte Bağdat'tan ayrılması.
4 Eylül 1063	Burun kanaması durdurulamayan Tuğrul Bey'in 26 yıllık saltanatı sonrasında Rey civarında Tacrişt köyünde ölümü. Tuğrul Bey'in Çağrı Bey'den olan Süleyman'ı veliahdı olarak ataması. Vezir Amîd el-Mülk'ün halihazırda Isfahan şehrinde olan Süleyman'ı Rey şehrine çağırarak sultan unvanı ile devletin başına getirmesi.

Tarih	İçerik
17 Eylül 1063	Halifelik Divanının emri neticesinde Tuğrul Bey'in adının hutbeden çıkarılması.
Ekim 1063	Kutalmış'ın, Rey şehrini ele geçirerek kendini sultan ilan ve adına hutbe okutması.
25 Kasım 1063	Melik Alparslan'ın taht için Rey şehrine doğru ilerlemesi. Kutalmış'ın ise kendisini sultan ilan ederek, 50.000 kişilik ordusu ile Rey önlerinde Vezir Kunduri'yi yenmesi.
07 Aralık 1063	Alp Arslan'ın Kutalmış'ı yenmesi, kardeşi olan Resûl Tegin ile oğlunun esir edilmesi, Kutalmış'ın savaş alanından atı ile ayrılırken düşmesi sonucu ölmesi. Cesedinin Rey şehrinde, Tuğrul Bey'in türbesinin yanına gömülmesi.
29 Aralık 1064	Kendisinin yerine Süleyman'ın tahta çıkması için çaba sarf eden amcasının Veziri Kündürî'nin,sultanın emri üzerine hapsedilmesi, mallarına el koyması. Vezirin bir yıllık esareti sonrası, ferman gereği iki gulâm'dan boğularak öldürülmesini istememesi üzerine kılıç ile başının kesilerek öldürülmesi. Sultanın ilk iş olarak Nizâmü'l-mülk'ü, Vezirlik makamına getirmesi.
Mayıs 1064	Alp Arslan'ın Halife Kaim ile olan ilişkileri düzeltmek adına Tuğrul Bey'in eşi olan kızı Seyyide'yi, babasının yanına Bağdat'a göndermesi. Halifenin de Bağdat camilerinde Alp Arslan adına hutbe okunmasını emretmesi.
Ağustos 1064	Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan ve 1'nci Doğu Anadolu seferine çıkması. Sultan Alp Arslan'ın ordusunu ikiye bölerek kendisinin Lori Ermeni bölgesini ele geçirmesi. (Ermeni Giorg ile yapılan anlaşma neticesinde yıllık vergi ödenmesi ve kızının sultan ile evlenmesine izin vermesi.) Sultanın ise Gürcistan'a ilerlemesi. Ordunun diğer kolu olan sultanın oğlu Melikşah ve vezir idaresinde Kars'ın güney doğusunun ele geçirilmesi ve sonrasında ordunun birleşerek Kars-Ani bölgesine girerek, Bizans'ın en sağlam hudut şehri olan üç tarafı nehir, diğer tarafı hendekle çevrili Ani şehrinin ele geçirilmesi.
Ocak 1065	Kirman emiri olan Kavurd'un Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'ü ele geçirmesi. Temin ettiği gemiler ve mürettebat ile Selçukluların Umman'ı alması suretiyle ilk deniz-aşırı seferin gerçekleşmesi.
12 Aralık 1065	Sultanın, oğlu Melik-şah'ı, Karahanlı prensesi olan Terken Hatun evlenmesi, diğer oğlunun (Arslanşah) ise Gazneli prensesi ile evlenmesi. Doğuda savunma batıda ise hücum siyaseti uygulayarak önce Fatımiler sonrada Bizans'ı hedef alan Sultan Alp Arslan'ın Harezm şehrine girerek saltanat tahtına oturması.
1067	Sultan Alp Arslan'ın ikinci kez Kafkasya ile Gürcistan bölgesine sefere çıkması. Bu esnada Anadolu'nun fethi için kumandanlarını görevlendirmesi.
Nisan 1068	Gümüş Tegin'in ganimet nedeniyle Afşin ile arasının açılması. Afşin'in Gümüş Tegin'i öldürmesi sonrası Alparslan'ın gazabından korkarak batıya kaçması. Bu kaçış esnasında Gaziantep, Kayseri ve Kilikya bölgesinde yağmalar yaptıktan sonra Sultanın kendisini affetmesi üzerine Irak'a geri dönmesi.
Temmuz 1066	Sultan tarafından, Melik-şâh'ın veliaht ilan edilmesi.
Haziran 1067	Sultanın kardeşi olan ve sürekli genişleme planı yapan Kavurd'un 1'nci isyanı. Alp Arslan'ın ön birliklerine yenilen Kavurd'un, kaleye sığınıp af dilemesi. Kavurd'un affedilmesi, sultanın Kirman velayetini yeniden kardeşine tevdi etmesi.

Tarih	İçerik
22 Eylül 1067	İnşasına Kasım 1065’de başlanılan Bağdad Nizamiye Medresesinin açılışı.
Ekim 1069	Kavurd’un 2’nci isyanı. Sultan Alp Arslan’ın yeniden kendisini affetmesi ancak, Kirman bölgesinden bir kısım toprakları Kavurd’dan geri alması.
1070	Selçuklu tahtında hak iddia eden Alp Arslan’ın kayınbiraderi Erbasan Kurtçu’nun, (Sultanın kız kardeşi Gevher Hatun’un eşi) sultanın talimatı üzerine Afşin tarafından yakalanması amacıyla takip ettirilmesi. Erbasan Kurtçu’nun yolunu kesen Bizanslı komutan Manuel’i esir etmesi ancak Manuel’in Kurtçu’yu Bizans’a sığınması konusunda ikna etmesi. Bizans’a sığınan ilk Selçuklu prensi Kurtçu’yu yakalamak için peşinden gelen Afşin’in denize ulaşan ilk Türk kumandanı olarak Marmara sahiline kadar gelmesi ve sonrasında ise ganimetle İran’a geri dönmesi.
13 Mart 1071	Bizans İmparatoru Diogenes’in 200.000 kişilik ordu ile İstanbul’dan Anadolu’ya hareket etmesi.
21 Mart 1071	Mısır’ın fethi için Fatımi devlet mensubunca (Nasırüddeve) davet edilen Sultan Alp Arslan’ın Mısır bölgesinde Selçuklu egemenliğini tesis etmek amacıyla sefere çıkması. Sultan Alp Arslan’ın Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu’ya girmesi esnasında Malazgirt ve Erciş’in alınması. Alp Arslan’ın Fırat nehrini geçen ilk Türk Sultanı unvanına nail olması.
1071	Üç defa kuşatılmasına rağmen ele geçirilemeyen Urfa’nın yeniden alınamaması sonrasında Alp Arslan’ın Halep kuşatması. Sultan’ın Mahmud ve annesi Seyyide’den Halep’i teslim alması.
27 Nisan 1071	Sultan Alp Arslan’ın, Haleb’i yeniden Mahmud’un yönetimine bırakması ve Mısır’da hakimiyet amacıyla Şam’a doğru yola çıkması. Şam yolunda ilerlerken Bizans İmparatoru Diogenes’in Doğu Anadolu’ya doğru ilerlemesi haberini alması üzerine, sultanın Fırat nehrinden geçerek geri dönmesi.
4 Ağustos 1071	Bizans İmparatoru’nun Kapadokya’da savaş meclisi toplantısı sonrasında ordusu ile Erzurum’a gelmesi. Bizanslıların, Frank ve Uzlardan teşekkül eden otuz bin civarında öncü bir birliği sevki, kalan on iki bin kişilik bir birliğin erzak bulması için kuzey yönüne doğru sevki. Bizans İmparatorunun elinde kalan birlikler ile Malazgirt’i alması. Alp Arslan’ın Hacibi ve Sanduk Bey’in Bizans öncü kuvvetlerini yenerek Bizans Haç’ının ele geçirmesi ve haçın zafer işareti olarak Bağdat’a gönderilmek üzere Nizamülmülk’e iletilmesi.
Ağustos 1071	Sultanın görünüşte barış teklifinde bulunması, gerçekte ise keşif yapması için Emir Sav Tegin ve Abbasî halifesinin elçisi olan Ebul-Ganâim’in, İmparator Diogenes’e elçi olarak gönderilmesi.

Tarih	İçerik
26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı	İki ordunun savaş alanında karşılaşması, Bizans ordusundaki Uzların sonradan Peçeneklerin Selçuklu tarafına geçmesi. Malazgirt zaferi ve Bizans İmparatorunun esir edilmesi. Diogenes ve Alp Arslan'ın anlaşması. Anlaşma şartları gereğince; <ul style="list-style-type: none"> • İmparatorun serbest bırakılması için 1.500.000 dinar kurtuluş akçesi ödemesi, • Her yıl 300.000 dinar vergi ödemesi, • Bizans'ın elindeki Müslüman esirlerin serbest bırakılması, • Talep edildiğinde Selçuklu Devletine Rum askeri gönderilmesi, • İmparator tahtını muhafaza etmesi halinde Antakya, Urfa, Malazgirt şehir ve kalelerin Selçuklulara geri verilmesi üzerine anlaşılması.
24 Ekim 1071	Bizans tahtını VII. Mihale'nin ele geçirmesi. Diogenes'in Amasya ve sonrasında Adana'da Bizans kuvvetlerine karşı yenilmesi sonrasında
1071	Atsız Bey'in Kudüs'ün alınması.
1072	Diogenes'in gözlerine mil çekilerek İstanbul Kınalı Ada'da esaret altında ölmesi
Eylül 1072	Karahanlı Hükümdarı Ebu'l-Hasan I. Nasr'ın Hârezm ve Toharistan'da Alp Arslan'ın oğulları ile savaşması üzerine, sultanın Maverâünnehir'e ve Karahanlılar üzerine sefere çıkması. Türkistan seferinde Sultan Alp Arslan'ın Harezm'li Yusuf isminde kale komutanı tarafından bıçakla yaralanması. Yaralanan sultanın olaydan 4 gün sonra ölmesi. (1032 doğum, ölümü 40. yaş)
31 Aralık 1072	Melik-şâh'ın 18 yaşında tahta çıkması. Sultanın asker maaşlarını arttırarak askerleri kendi hakimiyeti altına alması ve babasının Alp Arslan'ın cenazesinin Merv şehrine defnetmesi.
16 Mayıs 1073	Kavurd'un tahta çıkmak üzere isyan ederek Rey üzerine yürümesine (2'nci isyanı) karşın, Melik-şâh ve Veziri Nizamülmülk'ün daha önceden Rey şehrine ulaşması. Müteakiben Melik-şâh'ın Hamedan civarında Kavurd üzerine yürümesi ve yenilen Kavurd'un kirişinin yayı ile öldürülmesi.
Ekim 1073	Halife Kâim bi-Emrillâh'ın Kavurd'u yenmesi sonrası Melik-şâh'ın sultanlığını tanınması. Sultan Melik-şâh'ın Bağdat'a gelmesi. Halife el-Muktedi Billâh'ın bütün İslâm beldelerinin yönetimini sultan'ın uhdesine bırakması.
1074	Sultan Melik-şâh'ın iç karışıkları bertaraf ettikten sonra Selçuklu devletine yönelik emellere sahip olan Karahanlılar'a karşı sefere çıkması. Karahanlı Hükümdarı Nasr'ın af dilemesi. Melik-şâh'ın Toharistan ile Belh'in yönetimini kardeşi olan Tekiş'e vermesi.
1078	Sultan Melik-şâh'ın Gürcistan'a yönelik seferi. Tutuş tarafından Haleb şehrinin kuşatılması. Süleymanşah'ın İznik'i başkent yapması.
1077	Atsız'ın Kahire'de yenildiğini öğrenen Sultan Melik-şâh'ın kardeşi Tutuş'u Suriye'ye yönelik sefer için görevlendirmesi.

Tarih	İçerik
1079	Tutuş tarafından Atsız'ın öldürülmesi sonrasında, Filistin ve Suriye'ye egemen olması, bu sayede Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atması.
1080	Kutalmışoğlu Süleyman'ın İznik'te Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurması.
1082	Sultan Melik-şah'ın kızı Melike'nin, Halife ile evlenmesi.
12 Aralık 1084	Süleymanşah'ın Antakya'yı fethetmesi ve Melikşah adına hutbe okutması.
4 Haziran 1086	Haleb'i kuşatan Süleymanşah'ın Haleb'in ele geçirilmesi için giriştiği çabaya rağmen Tutuş'un birliklerine karşı yenilmesi sonrasında intihar etmesi.
1086	Süleyman-Şâh'ın Antakya'ya sefere çıkması öncesinde yerine vekili olarak bırakılan Ebû'l-Kasım'ın Sultan Melik-şâh'tan Marmara bölgesinde egemenlik kurmasına izin vermesini istemesi. Sultan Melik-şâh'ın bu talebi uygun görmeyerek, Emir Porsuk'u fetihler için Anadolu'ya göndermesi. Bizans İmparatoru Aleksios'un yönetimdeki kargaşalıktan yararlanmak adına Ebû'l-Kasım'ı İstanbul'a ittifak amacıyla çağırması ve kurulan ittifak sonrasında Porsuk'un İznik'i üç ay süre ile kuşatmasına rağmen Bizans'ın desteği sonucunda başarısız olması. Sultan Melik-şâh'ın bunun üzerine Anadolu'ya Urfa Emiri Bozan'ı göndermesi ve İznik'i kuşatma altına alması. Ebu'l-Kasım'ın Sultan Melik-şâh'ın yanına gelerek af dilemesi sonrasında dönüş yolunda Emir Bozan'ın adamlarınca yayının kirişi ile boğdurulması.
Aralık 1086	Sultan Melik-şah'ın, Antakya'ya gelerek denize ulaşması sonrasında; Aksungur'u Halep valiliğine, Yağlıbasan'ı Antakya valiliğine ataması.
28 Şubat 1087	Rum ve Ermenilerin elinde olan Urfa'nın Emir Bozan tarafından fethi. Sultan Melik-şah'ın, Emir Bozan'ı Urfa valiliğine ataması.
13 Mart 1087	Sultan Melik-şah'ın Bağdad'a girmesi. (1'nci girişi)
25 Nisan 1087	Melik-şah ile Halife el-Muktedi'nin halifelik sarayında görüşme yapılması.
Haziran 1089	Sultanın kızı Melike'nin halifenin kendisini kovduğu ve yüz çevirdiğinden dolayı halifeden şikâyetini babasına iletmesi. Melike'nin, halifeden olan oğlu Cafer ile birlikte baba evine dönmesi.
Şubat 1090	Melik-şah'ın kızı Melike'nin vefat etmesi.
1090	Sultan Melik-şâh'ın Doğu ve Batı Karahanlılar Devleti'ni egemenliği altına alması.
Eylül 1090	Hasan-ı Sabbâh'ın yürüttüğü Batını faaliyetleri neticesinde Selçuklulara tâbi Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi ve İsmailî Devleti kurması
5 Kasım 1091	Sultan Melik-şah'ın 2'nci kez Bağdad'a gelmesi. (2'nci geliş) ve Yemen ile Aden bölgesinin ele geçirilmesi.
1092	Melik-şah'ın eşi Terken hatunun veliaht olarak 4 yaşındaki oğlu Mahmud'u ilan ettirmek istemesine karşın Nizamülmülk'ün sultanın diğer hatunundan olan Berkyaruk'un veliaht ilanını istemesi sonucu aralarında anlaşmazlık yaşaması. Nizamülmülk'ün devlet idaresini on iki oğluna paylaştırdığını iddia eden Terken Hatun'un sultanı ikna ederek Vezir ile aralarının bozulmasına neden olması. Nizamülmülk'ün Merv valiliğine tayin ettiği oğlu Osman'ın kötü yönetiminden şikâyet edilmesi sonucunda Melik-şah'ın Vezirine "elinden divitini başından sarığını alırım" şeklinde mektuplaşması. Vezir'in ise bu mektuba, divitin ile sarığının sultanın tacı ile sarığına bağlı olduğunu söyleyerek aralarında düşmanlığın oluşması.

Tarih	İçerik
Ekim 1092	Melik-şah'ın Nizamülmülk'ün Vezirlik sayfasının üzerine azil çizgisini çekerek Bağdat'a gitmek üzere yola koyulması, Vezirin ise onun ardından yola çıkması.
14 Ekim 1092	Nizamülmülk'ün kendi askeri ile birlikte Bağdad'a doğru giderken Nihavend civarında iftarını açması sonrasında kendisinden yardım talep ettiğini söyleyerek huzuruna gelen Batınî Hasan Sabbah'ın fedaisi Deylem'li bir köylü tarafından bıçaklanarak 76 yaşında öldürülmesi. Nizâmü'l-mülk'ün ölümü sonrasında sultan tarafından vezir olarak Tâc'ül-Mülk Ebu'l-Ganâim'in atanması.
28 Ekim 1092	Melik-şah'ın 3'ncü kez Bağdat'a gelmesi. Vezirlik makamını Tâcü'l-mülk'e vermesi.
18 Kasım 1092	Sultan Melik-şah'ın, kendi kız ile evlenen halife Muktedi-billâh ile evliliğinden olan erkek çocuğunun babasına halef olarak ilan edilmesini talep etmesi. Talebinin kabul edilmemesi üzerine ise halifeye Bağdad'dan çıkması için emir vermesi. Halifenin kendisine 10 günlük süre istemesi sonrasında yedinci günde av eti yedikten sonra hastalanarak ateşli humma hastalığına yakalanan Melik-şah'ın Bağdad'da vefat etmesi.

Tablo 5.**Büyük Selçuklu Tarihi III. Dönem (1092-1117) “Fetret dönemi”**

(Sultan Melik-şah’ın 1092 yılında ölümünden,
oğlu Muhammed Tapar’ın sultan oluşuna kadar olan dönem.)

Tarih	İçerik
18 Kasım 1092	Sultan Sencer 10 yaşında iken Sultan Melik-şah’ın ölümü. Terken Hatun tarafından; * Melik-şah’ın ölümünün karısı gizlenerek cenazesini saklaması, * Emirlere gizlice mal dağıtarak cenazeyi Bağdat’a götürmesi, * Halife’nin oğlu Cafer’i ise halifenin yanına geri göndermesi.
Kasım 1092	Terken Hatun’un 6 yaşında olan oğlu Mahmud’u devletin başına sultan olarak ilan edilmesi için; * Askerlere para dağıtması, * Halifeyi tehditle ikna ederek oğlu adına Bağdad’da hutbe okutulmasını temin etmesi, * Sultanın 11 yaşındaki en büyük oğlu Berkyaruk’un öldürülmesi için talimat vermesi.
1093	Nizamülmülk’ün adamlarınca İsfahan’da sultan ilan edilen Berkyaruk’un Save’ye gitmesi ve emir Gümüştegin’in desteği ile "Sultan" ilan edilmesi.
17 Ocak 1093	Ölmeden önce Nizamülmülk’e bağlı olan askerlerin de desteğini ve Terken Hatun’un ordusundan bazı komutanların saf değiştirmesi sonucunda Melik Berkyaruk’un, Hamedan yakınında Terken Hatun’a bağlı birliği yenmesi.
Şubat 1093	Sultan Melik-şah’ın ölüm haberini alan Tutuş’un sultanlığını ilân ederek, El-Cezire ve Diyarbekir’i hâkimiyeti altına almıştı.
Şubat 1093	Terken Hatun’un İsfahan’a gelerek hazineyi ele geçirmesi ve Berkyaruk ile savaşmaya ikna etmek için Berkyaruk’un dayısı olan ve Melik-şah tarafından Azerbaycan valiliğine tayin edilen Melik İsmail bin Yakuti’ye kendisi ile evlenme vaadinde bulunması.
Ekim 1093	Yapılan savaşı İsmail’in kaybetmesi ve Berkyaruk tarafından öldürülmesi. Terken Hatun’un saltanat hırsı adına taht iddiasında bulunan Suriye Meliki Tutuş’u İsfahan’a çağırması.
Aralık 1093	Berkyaruk’un İsfahan’a gelmesi, Tutuş’un ise saltanat mücadelesine girişmesi. Hatay valisi Aksungur’un, Urfa valisi Bozan’ın ve Antakya Emiri Yağbasan’ın Tutuş’a karşı mücadele edemeyerek, onun emrine girmesi, Daha sonra Berkyaruk’un Rey ve Hamedan’ı ele geçirdiğini duyan Aksungur ve Emir Bozan’ın, Tutuş’tan ayrılması ve Berkyaruk tarafına geçmesi. Tutuş’un iki emirin ihaneti sonrasında Suriye’ye geri çekilmek zorunda kalması.
30 Ocak 1094	Berkyaruk’un, Bağdad’a gelerek kendi adına hutbe okunması.
21 Mart-19 Nisan 1094	Berkyaruk’un kendi aleyhinde isyan hazırlıkları içinde olduğunu öğrendiği amcası Tekiş’i, yayının kirişi ile boğdurarak öldürmesi.
Mayıs 1094	Aksungur ve Bozan’ın, Tutuş’a karşı Berkyaruk’tan kendilerine yardım talep etmesine rağmen yardım gelmemesi sonrasında, Tutuş’un Halep önlerine gelerek yapılan savaşta emir Aksungur’u ve emir Bozan’ı yenmesi ve öldürtmesi. Tacüddeyle Tutuş’un Haleb’te etkinliğini kazanması sonrasında Azerbaycan’a yönelerek bu bölgeyi de egemenliği altına alarak Hamedan’a yönelik ilerlemesi.

Tarih	İçerik
Ekim 1094	Tutuş ile birlikte devleti ele geçirmek isteyen ve bunun için Tutuş ile evlenmek isteyen Terken Hatun'un hastalık sonucu vefat etmesi. Terken Hatun'un askerlerinin bir kısmının Berkyaruk'a bir kısmının ise Tutuş'a katılması.
11 Kasım 1094	Berkyaruk'un, Tutuş'un ilerleme haberini alması sonrasında Isfahan'a doğru ilerlemesi ve Tutuş'un askeri birliklerinin Berkyaruk ile yanındaki küçük bir birliği yenmesi. Yenilgi haberini öğrenen Halife'nin Tutuş adına Bağdad'da hutbeyi okutması. Isfahan'a dönen Berkyaruk'un burada kardeşi Mahmud'un emirleri tarafından tutuklanması esnasında Mahmud'un çiçek hastalığı sonucu ölmesi üzerine emirlerin Berkyaruk'u sultan olarak tanınması.
26 Şubat 1095	Berkyaruk'un, amcası Tacü'd-Devle Tutuş'u Rey civarında önce Melik-şah'ın vezirlerinden Meyyid ül-mülk Ubeydullah bin Nizamülmülk ile arkasından kendi birliklerince yaptığı savaşta yenerek ortadan kaldırması.
1096	Papa II. Urban'ın çağrısı üzerine Haçlı Seferlerinin başlaması.
18 Ocak 1097	Horasan'da isyan eden amcası Arslan Argun'un Berkyaruk'a yenilmesi. Arslan Argun'un harp alanında Aksungur'un kölesi tarafından öldürülmesi.
Mart 1097	Sultan Berkyaruk'un kardeşi Sencer'i Horasan'a Melik olarak ataması.
Mayıs 1097	Haçlı Ordusunun İznik'i kuşatması.
Haziran 1098	Haçlıların Antakya şehrini kuşatması ve sonrasında Vali Yağıbasan'a karşı zafer elde etmeleri ve Ermeniler tarafından başı kesilerek öldürülmesi. Urfa'da Haçlı Kontluğunun kurulması.
Temmuz 1099	Haçlıların Kudüs'e ulaşarak burayı alması.
1100	Berkyaruk'un, vefat eden Nizâm ül-Mülk'ün yetenekli ve hırslı oğlu Müeyyid el-Mülk'ü kendisine vezir olarak ataması. Berkyaruk'un Vezir Meyyid ül-Mülk'ü azletmeye karar vermesi sonrasında bu durumu öğrenen vezirin kaçarak Berkyaruk'un kardeşi Gence'de Melik olan Muhammed Tapar'ın yanına gitmesi ve onu saltanat maksadıyla ikna etmesi. Muhammed Tapar'ın Azerbaycan'ı zapt ederek Rey civarına kadar ilerlemesi.
	Berkyaruk'un, Muhammed Tapar karşısında duramayacağını alması üzerine Huzistan'a çekilmesi.
Ocak 1100	Berkyaruk'un vezir olarak atadığı Fahrü'l-mülk'ü görevinden azletmesi ve yerine Ebu'l-Mehasin'i vezir olarak ataması. Muhammed Tapar'ın talebi üzerine Halife Mustazhir'in Bağdad'da Muhammed Tapar adını hutbe okutulması ve Selçuklu sultanı ilân edilmesi. Berkyaruk'un Rey'i terk etmesi sonrasında Muhammed Tapar'ın Rey'e girerek saltanat tahtına oturması ve Berkyaruk'un annesin Vezir Müeyyid el-Mülk tarafından öldürülmesi. Berkyaruk'un kuvvet toplamak üzere Bağdad'a gelmesi ve hutbeyi tekrar kendi adına okutması. Irak'ta Emir olan Çökürmüş, Kürboğa, Gevherâyîn'in Berkyaruk tarafına geçmesi.

Tarih	İçerik
15 Mayıs 1100 Save Savaşı	Berkyaruk, kardeşi sultan Muhammed ile Hamedan'da savaşması. (1'nci savaş) Savaşta 50 kişi kalan Berkyaruk'un savaş alanını terk ederek yardım almak için Horasan'a dönmesi.
24 Mayıs 1100	Halifenin Sultan Muhammed Tapar adına Bağdad'da hutbe okutması.
5 Nisan 1101	Yeniden güçlenen Berkyaruk'un 50.000 kişilik ordu ile Hamedan önlerinde 15.000 kişilik ordusu olan Muhammed Tapar'la yapılan savaşı kazanması. (2'nci Savaş) Yenilen Muhammed Tapar'ın Horasan'dan Cürcan'a kaçması ve sonrasında kardeşi Sencer'in yanına giderek iki kardeşin Berkyaruk'a karşı mücadele etmesi. Berkyaruk'un, Vezir Müeyyid el-Mülk'ü esir etmesi sonrasında, annesinin intikamını almak adına veziri öldürtmesi.
27 Aralık 1101	Hastalanan Berkyaruk ve Muhammed Tapar ile Sencer'in askerlerinin karşı karşıya gelmesi sonrasında iki taraf arasında barışa karar verilmesi. (3'ncü savaş) Anlaşma ile; • Şam, Diyarbakır, Azerbaycan, Gürcistan, Ermen, Mugan'ın Sultan Muhammed Tapar'a, geri kalan yerlerin Sultan Berkyaruk'a bırakılmasına, • Berkyaruk'a Sultan, Muhammed Tapar'a Melik unvanı verilmesine, • Muhammed Tapar'ın, Sultan Berkyaruk'a her yıl vergi ödemesi yapmasına karar verilmesi.
25 Eylül 1102	Muhammed Tapar'ın kendisini barışa ikna eden emirlerini ihanet ile suçlaması. Yapılan anlaşmayı bozan Muhammed Tapar'ın, 1.600 atlı ile İsfahan'a geldiğini duyan Berkyaruk'un 16.000 atlı ve 100.000 kişilik ordu ile İsfahan'ı kuşatması. (4'ncü savaş) Muhammed Tapar'ın şehri savunamayacağını anlaması üzerine gizlice beraberindeki 150 atlı ile İsfahan'ı terk etmesi.
17 Şubat 1103	Berkyaruk kuvvetlerinin 5'nci ve son kez Azerbaycan'ın Hay şehrinde savaşa girişmeleri (5'nci savaş) Yenilen Muhammed Tapar'ın anlaşmaya ikna olması.
31 Ocak 1104	Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında kabul edilen antlaşma ile; • Azerbaycan, Diyarbakır, Musul, El-cezire, Suriye'nin Tapar'a verilmesine, • Diğer bölgeler ve Bağdad'ın ise Sultan Berkyaruk tarafından yönetilmesine, • Berkyaruk'un vefatı sonrasında Tapar'ın sultan olarak başa geçmesine, • Horasan ile Maveraünnehr'de egemen olan Melik Sencer'in, M. Tapar'a tabi olunmasına karar verilmesi.
22 Aralık 1104	12 yıl devleti yöneten Sultan Berkyaruk'un verem ve basur hastalığı sonucu 25 yaşında vefat etmesi. (saltanatı on üç yıl.) Veliaht olarak dört yıl sekiz aylık oğlu Melik-şah'ın tayin edilmesi.
25 Şubat 1105	Sultan Muhammed Tapar'ın, yeğeni Melik-şah'ın Atabegi Ayaz ile anlaşarak tahta geçmesi.
1 Mart 1005	Emir Ayaz'ın kendisine karşı harekete geçeceğinden kuşku duyan Muhammed Tapar'ın Emir Ayaz'ı sarayında başının kesilmesi suretiyle öldürtmesi ve cesedinin sokağa atılması.

Tarih	İçerik
3-4 Mart 1108	Hille Arap Emiri Sadaka ile sultan Muhammed Tapar'ın Hille-Vasat arasında savaşıması. Yenilen Sadaka'nın af dilemesine rağmen verilen başının kesilerek öldürülmesi. Sadaka'nın ordusunda ele geçirilen 3.000 askerinin esir edilmesi ve Muhammed Tapar'ın içlerinde Batınî olanlar hariç diğer esirleri öldürmesi.
Ağustos 1109	Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınî mücadelesi uğruna Fars Melikliğine atanan Emir Çavlı komutasındaki orduyu Alamut kalesinde bulunan Hasan Sabbah üzerine sevk etmesi.
Ağustos 1117 - Mart 1118	Sultan Muhammed Tapar'ın Veziri Ziya ül-Mülk Ahmed bin Nizamülmülk'ün yanında Emir Çavlı ile birlikte Alamut üzerine yürüyerek Bâtınî'leri hezimete uğratması. Ancak Sultanın rahatsızlık haberi gelince 4'ncü kuşatmanın kaldırılması.
Mart 1118	Sultan M.Tapar'ın hastalığı neticesinde öleceğini anlaması sonrasında, hayatta olan beş çocuğundan en büyüğü ve henüz 13 yaşında olan oğlu Mahmud'u kendisine veliaht olarak ilân etmesi ve emrindeki komutanların veliaht'a biat edilmesini istemesi.
18 Nisan 1118	Sultanın karısı Gevher Hatun tarafından yapılan sihir sonucu ölmek üzere olduğunun jurnallenmesi sonrasında, hatunun önce gözlerine mil çekilmesini sonra da boğulmasını emretmesi. 13,5 yıl süren devlet saltanatı sonrasında Sultan Muhammed Tapar'ın 37 yaşında vefat etmesi.

Tablo 6.

Büyük Selçuklu Tarihi IV. Dönem “İkinci İmparatorluk Dönemi”
(Sultan Muhammed Tapar’ın ölümünden Sultan Sencer’in saltanat dönemi)
(1117-1157)

Tarih	İçerik
14 Haziran 1118	Sencer’in kardeşinin oğlu Mahmud’un tahta geçmesi.
11 Ağustos 1119	<p>Tek başına Selçuklu Devleti’nin başında olmak isteyen Sencer ile kardeşinin oğlu Mahmud’un Save savaşını yapması ve Sultan Sencer’in galibiyeti.</p> <p>Sultan Sencer’in, huzuruna gelerek af dileyen yeğeni Mahmud’a, "sultan" unvanı ile Irak-Arab ve Acem memleketini vermesi suretiyle "Irak Selçukluları" Devleti’nin ortaya çıkması.</p> <p>Sencer’in ise büyük sultan unvanını alarak tahta geçmesi ve Selçuklu’nun yeni başkenti olarak Merv’i ilan etmesi.</p>
Eylül 1119	Sultan Sencer’in devletin başına geçmesi sonrasında halifenin Bağdad’da adına hutbe okutması.
1128	Sultan Sencer’in Harezm’e vali olarak atadığı Muhammed ölünce Harzemşâh olarak Atsız’ın başa getirilmesi.
Aralık 1130	<p>Sultan Sencer’in kızı Mahmelek Hatun’un Mahmud’a vermesi ve oğlu olmadığı için Mahmud’u veliaht olarak ataması.</p> <p>Mahmelek Hatun 17 yaşında ölünce diğer kızı Gevser Neseb’i vermesi.</p>
Nisan 1130	Sultan Sencer’in Semerkant’a gelerek bu bölgeyi fethetmesi.
Eylül 1131	Sultan Mahmud’un hastalanması sonrasında Hamedan şehrinde vefat etmesi.
29 Ağustos 1135	Sultan Sencer’in Bağdad’a elçi göndermesi esnasında Halife Müsterşit’in Bâtını bir kişi tarafından işkence sonucu öldürülmesi.
14 Ağustos 1136	<p>Yeni Halife Râşid’in, Sultan Sencer adını hutbeden çıkartması ve hutbeyi Davud adına okutması.</p> <p>Şehzade Davud’un sultanlığını ilân etmesi üzerine, Mesud’un Bağdad’ı kuşatması sonrasında, Halife Râşid’in Bağdad’ı terki.</p> <p>Sultan Sencer tarafından Halife olarak Muktefi’nin ilan edilmesi.</p>
1136	<p>Gazne Devleti’nin Selçuklu Devleti’ne her yıl ödenmekte olduğu vergisini son iki yıldır ödemeyerek, Gazne sultan Behramşah’ın egemenlik alanlarını büyütmek adına bağımsız olduğunu beyan etmesi.</p> <p>Sultan Sencer’in bu haberi alması sonrasında Gazneli Behramşah’a yönelik sefere çıkması.</p> <p>Sultan Behramşah’ın Selçukluların üzerine geldiğini öğrenmesi sonrasında, şehri terk etmesi.</p> <p>Sencer’in şehri ele geçirmeyi müteakip reayanın sorunlarını çözmesi ve Sultan Behramşah’ın da bir daha böyle bir davranışta bulunmayacağına dair yemini üzerine affedilerek hakimiyetinin kendisine iade edilmesi.</p>

Tarih	İçerik
1137	Karahitayların Karahanlı hükümdarı sultan Mahmud'a saldırması üzerine sultan Mahmud'un Sultan Sencer'den destek istemesi.
Haziran 1137	Karahitaylar'ın, Sultan Sencer'in Karahanlı sultanı olarak atadığı II. Mahmud ile ilk kez yaptıkları savaşta galip gelmeleri.
15 Kasım 1138	Harzemşâh Atsız'ın, Sultan Sencer'e karşı isyan etmesi. Savaşı kazanan Sencer'in, Harzemşâh olarak yeğeni olan Süleymanşâh'ı ataması.
Şubat 1139	Sultan Sencer'in Harezm bölgesinde egemenliğini kanması ve sonrasında başkent Merv'e geri dönmesi.
9 Eylül 1141 Katvan Savaşı	II. Mahmud'un egemenliği altında bulunan Karlukların kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklar sonrasında, II.Mahmud'un, Sencer'den talep ettiği desteğe istinaden Sultan Sencer'in yüz bin civarındaki ordusu ile bölgeye doğru hareket etmesi. Bunun üzerine Karluklar'ın Karahitaylar'dan Gür-Han'a (Gurlular) destek istemesi. Kuzey Hindistan, Horasan, Afganistan bölgelerine hakim olan İslam devleti Gurlular'ın sultanı Gür Han ile Sultan Sencer'in yaptığı Katvan Savaşında Selçuklu ordusunun yenilmesi. Hükümdar Sencer'in ilk kez aldığı yenilgi sonrasında ordunun dağıtılması ve eşi Terken Hatun'un ise Karahitaylılar tarafından esir edilmesi.
20 Ekim 1141	Harezmşâh Atsız'ın, Selçuklu Sultanı Sencer'in Gurlulara yenildiğini duyması sonrasında yeniden devlete karşı isyan etmesi. Atsız'ın Serahs'ı ve sonrasında Selçuklu başkenti olan Merv'i alması, Sultan Sencer'in hazineleri ile bölgedeki din adamları ile âlimleri Harezm'e götürmesi.
1142	Atsız'ın Nişâbûr'u mukavemet gösterilmeden ele geçirmesi.
1143 -1147	Sultan Sencer'in Katvan'daki yenilgiden bir yıl sonra ordusunu yeniden toplaması ve eşi Terken Hatun'u fidye ödeyerek esaretten kurtarması. Sultan Sencer'in Nişabur'u Atsız'dan geri alması ve Atsız'ın Sultan Sencer'den af dilemek zorunda kalması. Sultan Sencer'in; 1138, 1143 ve 1147 yıllarında olmak üzere üç kez isyan eden Harzemşah Atsız'ı affetmesi ancak yapılan anlaşma gereği; * Başkent Merv'e yaptığı seferde elde ettiği devlet hazinesini iade etmesi, * Yeniden Sultan Sencer'e tabi olarak kalmayı kabul etmesi.
Haziran 1152	Gürluların başındaki Alâeddîn'in her yıl Selçuklulara ödediği vergisini göndermemesi ve sultan unvanı alarak bağımsızlığını ilân etmesi üzerine Sultan Sencer'in Gürlular üzerine yürüyerek Alâeddîn'in ordusunu yenmesi. Bu galibiyetin Sultan Sencer'in Gurlulara karşı Katvan yenilgisi sonrasında elde ettiği ilk savaş galibiyeti olması. Sultan Sencer'in ise Alâeddîn'i af etmesi ve Gûr bölgesinin yönetimini yeniden kendisine vermesi.

Tarih	İçerik
30 Temmuz 1153	Selçuklu'nun egemenlik alanında yer almak kaydıyla yarı bağımsız olarak yaşayan ve bu hak karşılığında her yıl vergi veren Oğuzlar'ın, çıkan bir vergi anlaşmazlığı sonucunda Selçuklu vergi tahsildarının öldürülmesi. Sonrasında Sultan Sencer'in ordusunu hazırlayarak yaptığı mücadele neticesinde yenilmesi ve eşi Terken Hatunla birlikte Oğuzlar'a esir düşmesi.
1153-1154	Sultan Sencer esareti sonrasında, Vezir Tâhir b. Fahrü'l-mülk'ün de yardımları neticesinde Muhammed Tapar'ın oğlu olan Süleymanşah'ın Nişabur şehrinde tahta geçmesi. Süleymanşah'ın Oğuzlar üzerine yaptığı seferde başarısız olması ve kendisini tahta çıkaran vezir Tâhir b. Fahrü'l-mülk'ün ölümü sonrasında Horasan'ı terk etmesi.
1154	Sultan Sencer'in esirliği sırasında Oğuzlar'ın Horasan şehirleri olan; Tûs, Merv, Nişâbur ve Serahs'ı yağmalayarak, Belh bölgesine çekilmeleri.
1155	Selçuklu tahtının boşalması sonrası Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmud'un tahta çıkarılması. Mahmud'un Oğuzlar ile antlaşma yaparak, Oğuzların Sultan Sencer'in ordu komutanları ile görüşmelerine izin verilmesinin sağlanması.
1156	Terken Hatun'un ölmesi.
Nisan 1156	Eşinin ölümünden sonra dört yıllık esareti sonrasında Sultan Sencer'in, Emir İmameddin Ahmed'in Ceyhun nehrinin kenarına getirdiği gemi ile kaçıp esaretten kurtulması. Sultan Sencer'in, Merv'e geldiğinde hazinenin ve bölgenin tahrip edildiğini görmesi.
1156	Atsız'ın ölmesi üzerine oğlu Ebû'l-Feth İl-Arslan'ın Sultan Sencer'in de onayı ile Harzemşâh'ın başına geçmesi.
29 Nisan 1157	Sultan Sencer'in 72 yaşında vefat etmesi ve Merv'de defnedilmesi. (Kırk bir sene hükümdarlık yapması) Sultanın ölüm haberini alan Halife Muktefi-Liemrillâh'ın Sultan Sencer adına okunan hutbeye son vermesi.

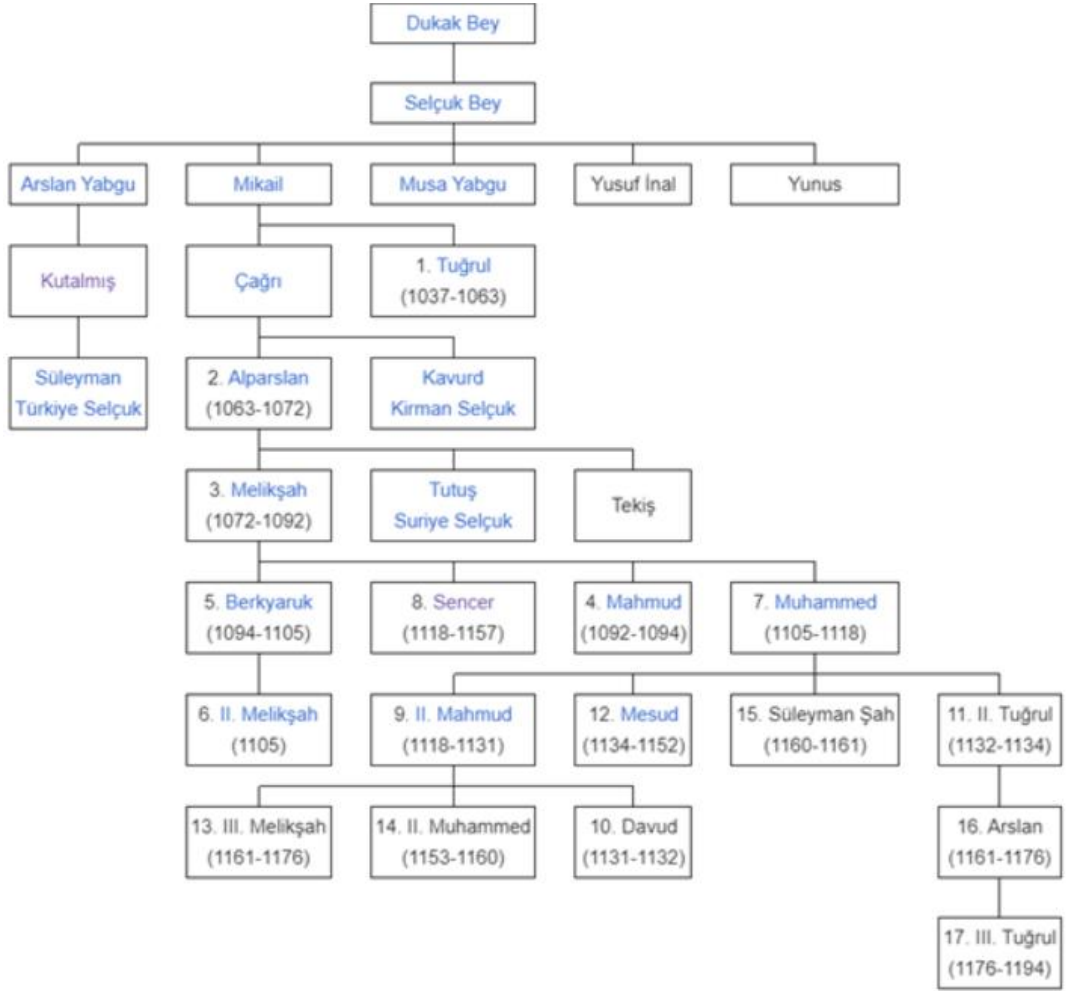
Tablo 7.

Büyük Selçuklu Tarihi V. Dönem “Bölünme Dönemi (1157-1194)”
(Sultan Sencer’in ölümünden sonra II. Tuğrul’un ölümüne kadar geçen dönem)

Tarih	İçerik
1157	Sultan Sencer’in vefatı sonrasında Selçuklu topraklarının (Horasan ve Maverâünnehr) Harzemşah’ların kontrolü altına geçmesi. Sultan Sencer’in yeğeni Mahmud Han’ı ikinci kez Selçuklu tahtına çıkarılması.
Kasım 1158	Oğuzların Merv topraklarına saldırması üzerine Sultan Mahmud Han ve Horasan Hâkimi Müeyyed-Ay-aba’nın güçlerini birleştirerek Oğuzların üzerine yürümesi. Yapılan savaşlar neticesinde Horasan ordusunun yenilmesi ve Selçukluların geri çekilmek zorunda kalması. Yenilgi sonrası Müeyyed Ay-aba’nın kaçması ve Mahmud Han’ın, Cürcan’a çekilmesi sonrasında, Oğuzların Merv’i ele geçirmesi.
1159	Oğuz beyleri tarafından Mahmud Han’ın kendilerinin başına geçmesi için teklifte bulunması. Mahmud Han’ın Sultan Sencer’in akıbetine uğramamak için bu teklifi ret etmesi. Bunun üzerine Oğuzların Mahmud Han’ın oğlu Celaleddin Muhammed’e kendilerinin başına geçmesi için teklifte bulunması üzerine Celaleddin’in teklifi kabul ederek Oğuzların başına geçmesi.
1159	Mahmud Han’ın ve Celaleddin Muhammed’in Oğuzların başına geçmesi suretiyle fiilen Büyük Selçuklu Devleti’nin tarih sahnesinden ayrılması.
Ağustos 1161	Oğuzlar ile yapılan mücadelede yalnız kalan Müeyyed Ay-aba’nın intikam almak adına Mahmud Han ile oğlu Celâleddin Muhammed’i yakalayarak gözlerine mil çektirmesi. Müteakip dönemde Horasan’da güçlenen Müeyyed Ay-aba ile bu gelişmeden rahatsız olan Harezmşah lideri İl-Arslan arasında mücadele yaşanması.
1189	Kirman Selçuklu Devletinin yıkılması.
1211	Doğu Karahanlı Devletinin yıkılması.
1308	II. Gıyaseddin Mesut’un ölümü ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin sona ermesi.

Tablo 8.

Büyük Selçuklu Devleti Soy Ağacı⁶⁵¹

⁶⁵¹https://tr.wikipedia.org/wiki/Sel%C3%A7uklu_Hanedan

ÖZET

Türklerin İslam medeniyeti dairesine girmesini müteakip, sağlam temeller üzerine kurulan ve kısa sürede imparatorluk seviyesine ulaşan ilk büyük devlet olan Büyük Selçuklu Devleti, birçok sosyal müesseselerin yanı sıra hukukî müesseselerde de değişikliklere sebep olan bir devlettir.

İslâm hükümdarlarının veya halifenin, kanun koyucu sıfatını taşımadan, sadece Şeriat kanunlarının koruyucusu sıfatına haiz oldukları göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir İslâm devleti olması sebebiyle, devletin Şeriat'tan başka bir kanun uygulamasına tabi olmaması gerekmektedir. Ancak bunun aksine, Büyük Selçuklu Devleti'nde Şeriat'ın yanı sıra örf-adet ve sultanın egemen gücünden kaynaklı kanunların da yer aldığı, ayrı bir hukuk sistemi ortaya konulmuştur.

Selçuklu sultanları; yasama erkinin başı olarak, Tuğrul Bey'den itibaren kamu ve özel hukuk alanında şahsen kanun koyma yetkisini kullanmış, yargı erkinin başı olarak, adalet teşkilatında görev alacak Baş Kadı, Kadı ve Ordu Kadısı atama ve görevden azledilme sürecinde yetkilerini fiilen kullanmışlardır. Ayrıca, halkın Dîvân-ı Mezâlim'e yaptıkları şikâyetler ile ilgili olarak, gerektiğinde bilfiil divan başkanı olarak görev alarak davaların neticelendirilmesini sağlamış ve devletin idaresi esnasında işlenen suçlara karşı cezai müeyyidelerin uygulanmasını temin etmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığını sürdürdüğü dönem süresince (1040-1157) devletin ayakta kalmasını sağlayan hoşgörüye ve adalet ilkelerine dayalı yönetim şeklinin günümüz yönetim anlayışına da örnek teşkil etmesi açısından, hukuk sistemimize asli kaynak olarak aktarılmasının ve Selçuklular tarafından uygulanan hukuk sisteminin, dünya genelinde var olan üç hukuk sistemine ilave olarak dördüncü bir hukuk sistemi (Büyük Selçuklu Devleti Hukuk Sistemi) olarak görülmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Devlet, Yönetim, İdare, Adalet, Hukuk, Suç, Ceza.

ABSTRACT

Following the Turks' entry into Islamic civilization, the Great Seljuk State, which was the first major state to be established on solid foundations and to reach the level of an empire in a short time, is a state that caused changes in many social institutions as well as legal institutions.

Considering that Islamic rulers or caliphs do not have the title of "lawmaker" but only the protector of Sharia laws, the Great Seljuk State should not be subject to any other law application than Sharia since it is an Islamic state. However, on the contrary, a separate legal system was put forward in the Great Seljuk State, which included customs and laws originating from the sovereign power of the sultan, in addition to Sharia.

Seljuk sultans; As the head of the legislative power, they personally exercised the authority to legislate in the field of public and private law starting from Tuğrul Bey, and as the head of the judicial power, they actually exercised their authority in the process of appointing and dismissing the Chief Judge, Judge and Army Judge to serve in the justice organization. In addition, they ensured the conclusion of cases by acting as the head of the council when necessary regarding the complaints made by the people to the Divan-ı Mezâlim, and ensured the implementation of penal sanctions against crimes committed during the administration of the state.

In order for the form of government based on tolerance and principles of justice that ensured the survival of the state during the period when the Great Seljuk State continued its existence (1040-1157) to also serve as an example for today's understanding of government, it should be transferred to our legal system as a primary source and the legal system implemented by the Seljuks should be seen as a fourth legal system (Great Seljuk State Legal System) in addition to the three legal systems that exist worldwide.

Keywords: Great Seljuk, State, Administration, Justice, Law, Crime, Punishment